

ΑΓΓΕΛΟΥ ΧΑΝΙΩΤΗ

ΚΛΑΣΙΚΗ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Οι γνώσεις μας για την αρχαία ιστορία της Κρήτης είναι εξαιρετικά άνισες και άνομοιόμορφες ως προς διάφορους τομείς, περιοχές και εποχές. Μερικές φορές γνωρίζουμε λεπτομέρειες για θέματα δικαίου και άγνοούμε την πολιτική ιστορία, έχουμε πληροφορίες για κάποιο γεγονός αλλά δεν γνωρίζουμε τις ευρύτερες διασυνδέσεις του με άλλα, ή δεν μπορούμε να αξιολογήσουμε κάποια πληροφορία, έπειδή άγνοούμε το ιστορικό της πλαίσιο. Η έπισκόπηση των πηγών έξηγει γιατί ή εικόνα μας σέ όρισμένα σημεία παραμένει θολή και κάποια συμπεράσματα παραμένουν ύποθετικά. Παράλληλα μάς πληροφορεϊ για τις γνώσεις των υπόλοιπων Έλλήνων για τό νησί και τις σχέσεις τους με αυτό. Έπίσης ύπογραμμίζει κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κρητικής ιστορίας, άφου οι έλλείψεις των πηγών, οι προτιμήσεις τους για όρισμένα θέματα και ή χρονολογική τους κατανομή δέν είναι άποτέλεσμα συμπτώσεων αλλά συγκεκριμένων ιστορικών τάσεων.

Πριν αρχίσουν συστηματικές άνασκαφές και ή περισυλλογή και έκδοση έπιγραφών, μοναδική σχεδόν πηγή για την κλασική και έλληνιστική Κρήτη ήταν ή φιλολογική παράδοση. Οι κλασικοί ιστοριογράφοι (Έρόδοτος, Θουκυδίδης, Ξενοφών) άγνοούν σχεδόν την Κρήτη· άντικείμενο των έργων τους ήταν πανελλήνια γεγονότα και ή Κρήτη άναφέρεται μόνο στο βαθμό πού έμπλέκεται σέ αυτά, δηλαδή έλάχιστα και δευτερευόντως. Η πρωιμότερη τοπική ιστορία, τά *Κρητικά* του Χάρωνα άπό τη Λάμψαχο (τέλη 5ου αιώνα), έχει χαθεί, όπως και τό έργο του Έφόρου (περίπου 350)· ώστόσο πολύτιμες πληροφορίες του Έφόρου διατηρήθηκαν έμμεσα στα έργα του Διοδώρου (1ος αιώνας) και του Στράβωνα (1ος αιώνας π.Χ.). Η τοπική ιστοριογραφία άκμασε στην έλληνιστική Κρήτη, αλλά και τά έργα των τοπικών ιστορικών, όπως και ειδικά συγγράμματα (*Κρητικά νόμιμα* του Πυργίωνα και *Συναγωγή των κρητικών θυσιών* του Ίστρου) δέν διασώθηκαν μέχρι τις μέρες μας. Τά έλάχιστα άποσπάσματα πού σώζονται χάρη σέ μνείες άλλων συγγραφέων δέν άναφέρονται σέ ιστορικά γεγονότα, αλλά σέ τοπωνύμια, θεσμούς και λατρείες. Την κορυφαία θέση στην έλληνιστική ιστοριογραφία της Κρήτης

κατέχει ο Πολύβιος (2ος αιώνας), που συχνά παρεμβάλλει στο έργο του έκτενεις αναφορές σε πολιτικές εξελίξεις στην Κρήτη, που κατείχε τότε σημαντική θέση στις διεθνείς σχέσεις. Ο Πολύβιος όμως δεν ήταν αμερόληπτος, γιατί πολλές κρητικές πόλεις είχαν συγκρουσθεί με την πατρίδα του· έτσι αρκετές κρίσεις του είναι άδικες και υπερβολικές, ενώ στη θεώρηση των κρητικών πολιτευμάτων επηρεάστηκε από τις προσωπικές του πολιτικοφιλοσοφικές αντιλήψεις. Ούτε το έργο του Πολύβιου διατηρήθηκε άκέραιο και έτσι αρκετά στοιχεία άντλούμε από τον Ρωμαίο ιστορικό Λίβιο (1ος αιώνας) που το χρησιμοποίησε. Τις γνώσεις μας συμπληρώνουν σκόρπιες και ασύνδετες αναφορές σε έργα άλλων Έλλήνων και Ρωμαίων συγγραφέων.

Ο ζωηρός προβληματισμός για το άριστο πολίτευμα στη φιλοσοφία του 5ου και 4ου αιώνα έστρεψε τό ενδιαφέρον προς την Κρήτη και τους θεσμούς της. Ο Πλάτων αναφέρεται συχνά σε κρητικούς θεσμούς στους διαλόγους του (κυρίως στους *Νόμους* και στην *Πολιτεία*). Δυστυχώς δεν είμαστε πάντοτε σε θέση να διακρίνουμε ανάμεσα σε γνήσια στοιχεία, αναμείξεις με ξένους θεσμούς και πλατωνικές ιδέες. Και ό 'Αριστοτέλης αφιέρωσε στην Κρήτη ειδική μονογραφία (*Κρητών πολιτεία*)· το έργο έχει χαθεί, αλλά διαθέτουμε τις γενικές κρίσεις και πληροφορίες του φιλοσόφου στα *Πολιτικά* του.

Η *ποίησις* από τη φύση της (με την εξαίρεση του ιστορικού έπους) δίνει μόνο έμμεσες μαρτυρίες για ιστορικά δεδομένα. Το αρχαίο δράμα περιέχει αρκετές πληροφορίες για τη διάδοση κρητικών μύθων και λατρειών. Επίσης οι μνείες της Κρήτης στην αττική κωμωδία βοηθούν να σχηματίσουμε μιá εικόνα για τις γνώσεις του μέσου 'Αθηναίου για τό νησί. Οι έλληνιστικοί ποιητές ενδιαφέρθηκαν κυρίως για τους κρητικούς μύθους και μνημονεύουν τοπωνύμια, θεότητες και λατρείες. Τά επιγράμματα για Κρήτες και από Κρήτες υποδηλώνουν την αύξηση των έπαφών του νησιού με τό έξωτερικό.

Από τις υπόλοιπες φιλολογικές πηγές ιδιαίτερη σημασία έχουν τά έργα των *περιηγητών* και *γεωγράφων*. Τις γνώσεις μας πλουτίζει κυρίως ό Στράβων, αλλά τό ύλικό του προέρχεται από διάφορες εποχές και πρέπει να αντιμετωπίζεται με προσοχή. Άλλα γεωγραφικά έργα (Σκύλαξ, Διονύσιος, Κλαύδιος Πτολεμαίος, Σταδισμός, Ευστάθιος) παραδίδουν πλήθος στοιχείων για την τοπογραφία, αλλά αναφέρονται κυρίως στην ύστερη έλληνιστική και στη ρωμαϊκή Κρήτη. *Λεξικογράφοι* της ύστερης αρχαιότητας και του Βυζαντίου μνημονεύουν συχνά ειδικούς κρητικούς όρους για κοινωνικούς θεσμούς, τοπωνύμια, θεότητες, μήνες και έορτές. Αποτελούν όμως ύστερη πηγή και είναι συχνές οι παρερμηνείες. Ειδικά λεξικά κρητικών όρων, όπως οι *Κρητικά γλῶτται* του 'Ερμάννακτα, έχουν δυστυχώς χαθεί. Οι συγγραφείς έγκυκλοπαιδικών έργων ('Αθήναιος,

Αϊλιανός, Πλούταρχος, Πλίνιος) έχουν αποθησαυρίσει από ειδικές μονογραφίες για την Κρήτη πλήθος πληροφοριών για έθιμα, προϊόντα και δραστηριότητες. Τέλος, η *Φυτική Ιστορία* του Θεοφράστου δίνει μια πολύ ζωντανή εικόνα για τη χλωρίδα της Κρήτης.

Η σημαντικότερη πηγή μας είναι οι *επιγραφές*. Τόν 5ο αιώνα κυριαρχούν επιγραφές με νομικό περιεχόμενο λόγω της έντονης νομοθετικής δραστηριότητας, με κορυφαίο παράδειγμα τη μεγάλη επιγραφή της Γόρτυνας. Αντίθετα, η ελληνιστική εποχή, κατά την οποία εντάθηκαν οι έπαφες με το έξωτερικό, χαρακτηρίζεται από τεράστιο αριθμό διακρατικών συμβάσεων κρητικών πόλεων μεταξύ τους και με ξένες δυνάμεις, που υπογραμμίζουν τον ρόλο του νησιού στις διεθνείς σχέσεις. Επίσης αφθονούν ψηφίσματα, αναθηματικές επιγραφές, τιμητικά ψηφίσματα για ξένες προσωπικότητες, επιγράμματα και επιτύμβιες επιγραφές. Πολύτιμες πληροφορίες προσφέρουν επίσης επιγραφές που έχουν βρεθεί έξω από την Κρήτη, αλλά αναφέρονται σε πόλεις της Κρήτης και σε Κρήτες. Οι επιγραφές δίνουν άμεσες πληροφορίες, είναι σύγχρονες με τα γεγονότα στα οποία αναφέρονται και φωτίζουν πτυχές του δημόσιου και ιδιωτικού βίου για τις οποίες σιωπούν οι φιλολογικές πηγές. Ωστόσο, πολλές φορές σώζονται αποσπασματικά, δεν υπάρχουν σε όλες τις περιόδους και η χρονολόγησή τους είναι σπάνια ακριβής. Η μαρτυρία τους αποκτά νόημα μόνον όταν την τοποθετήσουμε σε ένα γενικότερο πλαίσιο και τη συσχετίσουμε με άλλες επιγραφικές ή φιλολογικές πηγές, που δυστυχώς πολύ συχνά λείπουν.

Η *αρχαιολογική έρευνα* έχει επίσης μεγάλη σημασία, γιατί από τα αρχαιολογικά μνημεία γνωρίζουμε το επίπεδο της τέχνης, και τις ξένες επιδράσεις ή έπαφες από εισηγμένα αντικείμενα συνάγουμε συμπεράσματα για τις έξωτερικές σχέσεις και το εμπόριο, ντόπια έργα μάς πληροφορούν για την κρητική βιοτεχνία, παραστάσεις και σκεύη προσφέρουν στοιχεία για τον ιδιωτικό βίο, την οικονομία, και τη θρησκεία. Σημασία έχουν κυρίως οι ανασκαφές οικιστικών συνόλων. Έτσι σχηματίζουμε μιάν εικόνα για την έκταση και τη δομή μιας πόλης, για την πολεοδομία και τους λειτουργικούς χώρους (άγορά, δημόσια κτήρια, οίκες, ιερά, νεκροταφεία), τις οικονομικές δραστηριότητες, και τη θέση της στον γεωγραφικό χώρο (σύνδεση με άλλες πόλεις, σύνορα). Δυστυχώς ή μονομερής ένασχόληση με τη μινωική Κρήτη είχε ως αποτέλεσμα να ανασκαφούν λίγοι χώροι της κλασικής και ελληνιστικής Κρήτης, και αυτοί όχι συστηματικά και ολοκληρωμένα. Αν εξαιρέσουμε ανασκαφές σε νεκροταφεία, μεμονωμένα κτήρια και ιερά, πολύτιμες πληροφορίες έδωσαν κυρίως οι ανασκαφές πόλεων (Λατώ, Δρῆρος, Ἀρχάδες, Γόρτυνα).

Μια ακόμη πηγή είναι τα *νομίσματα*. Στην Κρήτη η νομισματοκοπία εισάγεται στις αρχές του 5ου αιώνα και προσφέρει ενδιαφέροντα στοιχεία

για όρισμένα θέματα. 'Η κοπή νομισμάτων σημαίνει ότι μια πόλη είναι ανεξάρτητη. 'Από τις επιγραφές νομισμάτων γνωρίζουμε την ύπαρξη όμοσπονδιών, αρχόντων και καλλιτεχνών, και οι παραστάσεις τους μάς πληροφορούν για τοπικές λατρείες και μύθους, για την προπαγάνδα των πόλεων και για την εξέλιξη της τέχνης. Τέλος, η εύρεση ξένων νομισμάτων μαρτυρεί έμπορικές και πολιτικές σχέσεις.

ΚΛΑΣΙΚΗ ΕΠΟΧΗ (500-323 π.Χ.)

Εισαγωγή

'Ο όρος «κλασική εποχή» δημιουργήθηκε από τους ιστορικούς του πολιτισμού και της τέχνης, για να χαρακτηριστεί μια περίοδος της ελληνικής αρχαιότητας στην οποία η καλλιέργεια του πολιτισμού γνώρισε τόσο σημαντική ανάπτυξη, ώστε να διεκδικεί την αξία διαχρονικού και άξεπέραστου προτύπου. 'Ο ιστορικός χρησιμοποιεί τον όρο έχοντας πλήρη συνείδηση του συμβατικού του χαρακτήρα. Στην περίπτωση της Κρήτης η χρήση του φαίνεται με μια πρώτη ματιά αδόκιμη κάτω από το βάρος της σύγκρισης με τον μινωικό και τον αρχαϊκό πολιτισμό ή με τα έπιτεύγματα άλλων περιοχών στην τέχνη, τη φιλολογία, την έπιστήμη ή τη φιλοσοφία την ίδια αυτή εποχή. Μια προσεκτικότερη θεώρηση μετριάξει την πρώτη άρνητική εντύπωση, που έγινε άλλωστε αίτια να υποτιμηθεί ή να άγνοηθεί από τη σύγχρονη έρευνα η κλασική Κρήτη. Οι κλασικοί συγγραφείς τη θεωρούσαν πρότυπο ως προς την πολιτειακή όργάνωση, τις κοινωνικές σχέσεις και το δίκαιο, κρητικοί γλύπτες κατέχουν σημαντική θέση στην κλασική τέχνη, το κλασικό δράμα έπηρεάστηκε από το κρητικό μέτρο και το υπόρχημα, και στον τομέα της θρησκείας η Κρήτη διατήρησε μέχρι τη ρωμαϊκή εποχή την αϊγλη σημαντικού κέντρου λατρείας. Το πρόσωπο της κλασικής Κρήτης είναι άσφαλώς γεμάτο αντιθέσεις· για αυτό όμως η έρευνα της περιόδου αυτής παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

'Η κλασική περίοδος αρχίζει με την άρνηση των Κρητών να συμπαραταχθούν με τους Πανέλληνες στον κοινό άγώνα έναντίον των Περσών. Με τον ίδιο τρόπο, σχεδόν συμβολικά, κλείνει ο κύκλος της κλασικής περιόδου με την άπουσία της Κρήτης (όχι όμως μεμονωμένων Κρητών) από την έκστρατεία του 'Αλεξάνδρου. Τα δύο αυτά ιστορικά γεγονότα απογραμμίζουν ένα βασικό στοιχείο της πολιτικής ιστορίας, την απόσταση που χωρίζει την Κρήτη από όλα σχεδόν τα πανελλήνια γεγονότα της κλασικής εποχής. Παράλληλα αποτελούν τις τομές που όρίζουν την αρχαϊκή και την ελληνιστική περίοδο. Παρ' όλες τις διαφορές με την αρχαϊκή εποχή, η κλασική Κρήτη συνέχισε αρχαϊκές παραδόσεις (πολίτευμα, δίκαιο, κοινωνία, οικονομία) ή υπέστη τις συνέπειες από δομές και γεγονότα που έχουν τις ρίζες τους στα αρχαϊκά χρόνια. Στο σημείο αυτό διαφοροποιείται ριζικά από τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο (με λίγες χαρακτηριστικές εξαιρέσεις, όπως της Σπάρτης). Στην αρχαϊκή εποχή οι πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές δομές της Κρήτης ήταν σε μεγάλο βαθμό

ανάλογες πρὸς ἐκεῖνες τῶν ἄλλων ἐλληνικῶν περιοχῶν. Ἡ Κρήτη ἀντιμετώπιζε τὰ ἴδια προβλήματα, διατηροῦσε ἔντονες σχέσεις μὲ τὸν ὑπόλοιπο ἐλληνισμό καί, στὸν κρίσιμο τομέα τοῦ πολιτισμοῦ, δὲν συμβάδιζε ἀπλῶς μαζί του, ἀλλὰ προπορευόταν, δεχόμενη καὶ ἐπεξεργαζόμενη πρώτη ἀνατολικές ἐπιδράσεις καὶ δίνοντας τὶς νέες κατευθύνσεις. Στὴν κλασικὴ ἐποχὴ οἱ σχέσεις της μὲ τὸν ὑπόλοιπο ἐλληνισμό ἀντιστράφηκαν· οἱ περισσότερες ἐλληνικὲς πόλεις συγκρούσθηκαν μὲ παλαιές παραδόσεις, προχώρησαν σὲ νέες μορφές πολιτικῆς οργάνωσης, ἐνῶ στὸν πολιτισμὸ προώθησαν τὶς κατευθύνσεις ποὺ εἶχαν κληρονομήσει ἀπὸ τὴν ἀρχαῖα ἐποχὴ. Σὲ αὐτὴ τὴν πορεία ἡ Κρήτη εἴτε δὲν συμμετέχει (πολιτειακῇ-κοινωνικῇ ἐξέλιξι) εἴτε ἀπλῶς ἀκολουθεῖ (τέχνη).

Αὐτὴ ἡ διαφοροποίηση τῆς Κρήτης ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα ὀδήγησε παλαιότερους ἐρευνητὲς νὰ ὑπερτονίσουν τὴν ἀπομόνωσή της. Τὴν ἀντίληψη αὕτη ἐξέφρασε στὴν πιὸ ἀκραία της μορφή ὁ Wilamowitz, ποὺ πίστευε ὅτι ἡ Κρήτη «ἀνακαλύφθηκε» γιὰ τοὺς Ἕλληνες στὶς ἀρχές τοῦ 4ου αἰῶνα ἀπὸ κάποιον ἄγνωστο περιηγητὴ. Αὐτὴ τὴν ἀπομόνωση ὑποτίθεται ὅτι εὐνοοῦσε καὶ ἡ γεωγραφικὴ της θέση: ἓνα νησί στὴν περιφέρεια τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου, ποὺ ὁ Πλάτων τὸ θεωροῦσε τμήμα τῆς Ἀσίας. Ἡ γεωγραφικὴ θέση τῆς Κρήτης δὲν τὴ χωρίζει μόνο, ἀλλὰ καὶ τὴ συνδέει μὲ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ τοὺς πολιτισμοὺς τοῦ Νότου καὶ τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης, μάλιστα, ἀκριβῶς αὐτὴ τὴ γεωγραφικὴ θέση ἐπικαλοῦνταν γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει τὴν ἡγεμονία τοῦ Μίνωα· κατὰ τὴν ἀποψή του, ἡ Κρήτη βρίσκεται σὲ ἐξαιρετικὰ κατ'ἀλληλὴν θέσι γιὰ νὰ ἀσκήσει ἡγεμονία στὴν Ἑλλάδα, γιὰτὶ εἶναι στραμμένη πρὸς ὅλες τὶς θάλασσες καὶ ἀπέχει λίγο ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, τὴ Ρόδο καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία. Ἀπὸ μόνη της ἡ γεωγραφικὴ θέση ἀποτελεῖ προϋπόθεση καὶ γιὰ σύνδεση καὶ γιὰ ἀπομόνωση· αὐτὸ ποὺ ἔκρινε τὴν κλίση πρὸς τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἦταν τὸ πλέγμα τῶν πολιτικῶν σχέσεων. Καὶ οἱ σχέσεις μὲ τὴν Ἑλλάδα δὲν διακόπηκαν, ἀπλῶς ἄλλαξαν χαρακτήρα. Πιο κοντὰ στὴν πραγματικότητα βρισκόμαστε, ἂν κάνουμε σαφὴ διάκριση ἀνάμεσα στὶς σχέσεις τῆς Κρήτης μὲ τοὺς Πανέλληνες, θεωρώντας καὶ τὸ νησί καὶ τὸ σύνολο τοῦ ἐλληνισμοῦ ὡς πολιτικὲς ἐνότητες, καὶ στὶς ἐπιμέρους σχέσεις ἀνάμεσα σὲ κρητικὲς καὶ ἄλλες ἐλληνικὲς πόλεις. Στὴν πρώτη περίπτωσι ὑπάρχει ὄντως μιὰ κάμψις τῶν σχέσεων, ποὺ διαρκεῖ περίπου μέχρι τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα. Ἀντίθετα, στὴ δεύτερη περίπτωσι, οἱ σχέσεις διατηρήθηκαν πάντοτε στενές.

Ὡς νησί ἡ Κρήτη ἀποτελεῖ γεωγραφικὴ ἐνότητα. Αὐτὴ τὴ δεδομένη ἐνωτικὴ τάσις εὐνοοῦσαν καὶ ἄλλοι παράγοντες: ἡ ἐνιαία κοινωνικὴ οργάνωσις, ἡ ἐνότητα τοῦ δικαίου, οἱ κοινὲς λατρεῖες, ἡ μορφή τοῦ πολιτεύματος καὶ οἱ ὅμοιες οἰκονομικὲς δραστηριότητες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁμως πλευρὰ οἱ φυλετικὲς διαφορὲς τῶν πολυγλώσσων ναυήρων (Ἑτεόκρητες, Κυδωνες, Πελασγοί, Ἀχαιοί, Ἀρκάδες, Δωριεῖς), ὁ γεωγραφικὸς κατακερματισμὸς ἀπὸ ὀρεινὰ συγκροτήματά, καὶ ἡ φυλετικὴ οργάνωσις

ήταν παράγοντες που εύνοοῦσαν τὴν πολυδιάσπαση στὴν «ἐκατόμπολιν» Κρήτη. Ἐτσι, ἡ ἀρχαία ἱστορία τῆς χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ἐνοποιητικὴ τάση καὶ στὴν ἔμμηση προσκόλληση στὴν αὐτονομία κάθε πόλης. Ἡ ἐνότητα, ὅπου κατορθώθηκε νὰ ἐδραιωθεί, ἦταν ἀποτέλεσμα μακρόχρονης διαδικασίας καὶ ἀλληλεπιδράσεων ἀνάμεσα στὶς παραδόσεις τοῦ προελληνικοῦ ὑποστρώματος καὶ στὸν πολιτισμὸ τῶν διαφόρων ἐποικίων. Οἱ μινωικὲς παραδόσεις στὴν τέχνη, στὴ λατρεία, στὴν κοινωνία καὶ στὸ δίκαιο συνέβαλαν σημαντικὰ νὰ ἀποκτήσει ἡ Κρήτη τὴν ταυτότητα καὶ τὴν ἰδιαιτερότητά της τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Ἡ διαδικασία τῆς κράσης διαφορετικῶν στοιχείων μένει σὲ μεγάλο βαθμὸ σκοτεινὴ, γιατί προηγήθηκε τῶν πηγῶν τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, στὴν ὁποία μαρτυροῦνται ἤδη ἀποκρυσταλλωμένες μορφές. Οἱ προελληνικὲς παραδόσεις διατηρήθηκαν πιὸ ἐπίμονα καὶ σὲ καθαρότερη μορφή κυρίως στὴν ἀνατολικὴ Κρήτη μέχρι καὶ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ, μὲ χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τὶς ἐτεοκρητικὲς ἐπιγραφές τῆς Πραισοῦ.

Ἡ ἀποκρυστάλλωση τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν δομῶν συμβαδίζει μὲ ἔκδηλο συντηρητισμὸ, πὺ μαζὶ μὲ τὴ σχετικὴ ἀπομόνωση τῆς Κρήτης θεωρεῖται βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἱστορίας της. Ὡστόσο μιὰ σύγκριση μὲ τὴν ἀρχαίᾳ ἐποχὴ δείχνει ὅτι εἶναι λάθος νὰ θεωροῦμε αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ὡς διαχρονικὰ ἢ νὰ τὰ ἀνάγουμε σὲ κάποιο ἀπροσδιόριστο δωρικὸ πνεῦμα. Δωρεῖς ζοῦσαν στὴν Κρήτη καὶ στὴν ἀρχαίᾳ ἐποχῇ, ὅμως τότε οἱ σχέσεις μὲ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀνατολὴ ἦταν ἔντονες, ὄχι μόνο στὸ ἐμπόριο καὶ στὸν πολιτισμὸ ἀλλὰ καὶ στὸν πολιτικὸ τομέα. Ἡ Κρήτη δὲν ἀπουσίαζε ἐντελῶς ἀπὸ τὴ σημαντικότερη πανελλήνια κίνηση τῆς ἀρχαίᾳς ἐποχῆς, τὸν ἀποικισμὸ· συμμετεῖχε στὴν ἱδρυση τῆς Κυρήνης ἀπὸ τοὺς Θηραίους, μαζὶ μὲ τὴ Ρόδο ἀποίκισε τὴ Γέλα στὴ Σικελία, δέχτηκε στὴν Κυδωνία Σαμίους καὶ Αἰγινῆτες ἀποίκους, ἐνῶ σκοτεινὲς παραδόσεις τὴ συνδέουν μὲ τὸν ἀποικισμὸ τῶν Βοττιαίων στὴν Ἀδριατικὴ καὶ τὴν ἱδρυση τῆς Μαγνησίας στὴ Μικρὰ Ἀσία. Προχώρησε γρήγορα ἀπὸ τὴ φυλετικὴ κοινωνία στὸ ὀργανωμένο κράτος, ἀκολούθησε τὴ συνήθη πορεία στὸ πολίτευμα (κατάργηση τῆς βασιλείας, ἀριστοκρατία) χωρὶς νὰ γνωρίσει τὴν τυραννίδα, καὶ παρακολούθησε ἢ προδιέγραψε τὶς ἐξελίξεις στὸ δίκαιο καὶ στὸν πολιτισμὸ. Ποῦ ὀφείλεται λοιπὸν ἡ τομὴ ἀπὸ τὴν ἀρχαίᾳ πρὸς τὴν κλασικὴ ἐποχὴ;

Πολλοὶ ἦταν οἱ παράγοντες ποὺ ἐπέδρασαν. Ἡ ἐσωτερικὴ ὀργάνωση τῶν κρητικῶν πόλεων ἦταν ἀπόρροια κατάκτησης, καὶ ἔτσι διαφοροποιούνταν π.χ. ἀπὸ τὶς ἰωνικὲς πόλεις, ποὺ μπόρεσαν νὰ προχωρήσουν ταχύτερα πρὸς τὴ δημοκρατία. Ἀντίθετα, στὴν Κρήτη ἓνα ἀνώτερο στρώμα πολιτῶν, ποὺ ἦταν ἰδιοκτῆτες τῆς γῆς καὶ εἶχαν τὸ προνόμιο νὰ μετέχουν στὶς ἐταιρεῖες καὶ νὰ γνωρίσουν τὴν εἰδικὴ παιδεία τοῦ πολεμιστῆ στὴν ἀγέλα, ἀσκοῦσε τὴν κυριαρχία του σὲ κατώτερα στρώματα δούλων, ἐξαρτημένων καλλιεργητῶν, κατοίκων ἐξαρτημένων κοινοτήτων, ἀπελευ-

θέρων και μετοίκων. Στο σημείο αυτό η Κρήτη δεν διέφερε κατ' ἀρχήν ἀπὸ ἄλλες δωρικές περιοχές· διέφερε ὅμως στὶς δικές της λύσεις γιὰ ὅσες ἐντάσεις δημιουργοῦσε ἡ ἐπικυριαρχία ἐνὸς ὀλιγαριθμοῦ στρώματος προνομιούχων σὲ εὐρύτερα στρώματα πληθυσμοῦ χωρὶς πολιτικά δικαιώματα ἢ ἀτομικὲς ἐλευθερίες. Ἀντίθετα ἀπὸ ὀρισμένες δωρικές πόλεις, δὲν προχώρησε στὴν ἐνταξὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῶν ὑποτελῶν στὴν κοινότητα τῶν πολιτῶν καί, ἀντίθετα ἀπὸ τὴ Σπάρτη, δὲν ἐπέμεινε στὴ σκληρὴ καταπίεσή του. Στὴν Κρήτη βρέθηκε μιὰ τρίτη λύση: τὸ ὀλιγαριθμὸ στῶμα τῶν πολιτῶν διατήρησε τὰ προνόμιά του, ἀλλὰ παραχώρησε ἐκτεταμένες ἐλευθερίες καὶ δικαιώματα στὸν ὑπόλοιπο πληθυσμό, ἐκτονώνοντας ἔτσι τὴν ἐντασὴ ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἀρχαῖα ἐποχὴ στὸ κρίσιμο θέμα τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων καὶ τῆς γαιοκτησίας. Χωρὶς νὰ προχωρήσει οὔτε στὸν ἐκδημοκρατισμὸ οὔτε στὴν αὐστηρὴ ὀλιγαρχία, ἡ Κρήτη πέρασε τὴν ἀρχαῖα ἐποχὴ χωρὶς νὰ χρειαστεῖ νὰ μεταβάλλει τὸ ἀριστοκρατικὸ κοινωνικὸ της σύστημα. Ἔτσι ὅμως συνέχισε νὰ παραμένει ἀποκλεισμένη ἀπὸ τὸ σῶμα τῶν πολιτῶν μιὰ σημαντικὴ κοινωνικὴ ὁμάδα, ποὺ δὲν στηρίζε τὴ δύναμή της στὴν ιδιοκτησία γῆς καὶ στὴν πολεμικὴ ἐκπαίδευση, δηλαδὴ στὶς ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐνταξὴ στὸ σῶμα τῶν πολιτῶν, ἀλλὰ σὲ ἄλλες δραστηριότητες (βιοτεχνία, ἐλεύθερα ἐπαγγέλματα, ἐμπόριο). Οἱ δραστηριότητες αὐτὲς καλλιεργοῦνταν κυρίως ἀπὸ ἐλεύθερα ἄτομα χωρὶς πολιτικά δικαιώματα, στὰ ὁποῖα δὲν δόθηκε ἡ δυνατότητα νὰ ἐνταχθοῦν ὡς ἴσοι ἐταῖροι στὴν κοινότητα καὶ νὰ ἀναπτύξουν πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς πρωτοβουλίες. Ἐξάλλου, δομὲς ποὺ κατὰ τὴν ἀρχαῖα ἐποχὴ κυριαρχοῦσαν σὲ ὅλο τὸν ἑλληνικὸ κόσμον διατηρήθηκαν στὴν Κρήτη καὶ ὅταν πολλὲς ἑλληνικὲς περιοχὲς εἶχαν πραγματοποιήσει τεράστια βήματα πρὸς τὴν ἐπόμενη ἱστορικὴ περίοδο. Οἱ ἀλυσιδωτὲς ἐξελίξεις μετατόπισαν τὸ κέντρο βάρους σὲ ἄλλα κέντρα (Ἀθήνα, Κόρινθος, Αἴγινα, ἰωνικὲς πόλεις καὶ νησιά, Μεγάλη Ἑλλάδα), ποὺ εὐνοήθηκαν ἀπὸ τὶς μεταρρυθμίσεις τοὺς στὸ πολίτευμα καὶ στὴν κοινωνία καὶ ἀπὸ τὶς συγκυρίες τῶν διακρατικῶν σχέσεων (νίκη κατὰ τῶν Περσῶν, ὑποχώρησις τῶν Φοινίκων, Ἀθηναῖα Συμμαχία). Οἱ νέοι ναυτικοὶ δρόμοι ὁδηγοῦσαν στὴ Δύση (Σικελία) καὶ στὸν Βορρὰ (Εὐξείνιος Πόντος) φέροντας τὴν Κρήτη σὲ μιὰ περιθωριακὴ θέση. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς βιοτεχνίας καὶ τοῦ ἐμπορίου σὲ ἄλλες περιοχὲς, ποὺ συμβάδισε μὲ τὴν κοινωνικὴ ἀνοδο τῶν ἀντίστοιχων κοινωνικῶν ὁμάδων, ἐκτόπισε τὴν Κρήτη ἀπὸ τὴν ἐμπορικὴ κίνησι. Τὴ θέση τοῦ πρωτοπόρου, ποὺ κατεῖχε ἡ Κρήτη σὲ ἓναν κόσμον λίγο-πολύ ἀνάλογον ὁργανωμένων πόλεων, δὲν μποροῦσε νὰ τὴ διατηρήσει σὲ ἓναν ταχύτατον μεταβαλλόμενο κόσμον.

Ὅμως ἡ φαινομενικὰ στατικὴ εἰκόνα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς κρύβει ἐντάσεις καὶ ἀντιθέσεις, ἀνάμεσα στὴν τάση ἐνότητος καὶ στὴν αὐτονομία τῶν πολυάριθμων πόλεων, ἀνάμεσα στὴν ἐσωστρέφεια τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος καὶ στὸ ἀνοιγμα πρὸς τὰ ἔξω, ποὺ ἐπέβαλλε ἡ γεωγραφικὴ θέση τοῦ νησιοῦ, καὶ ἀνάμεσα στὴ συντηρητικὴ ὁργάνωσι, ποὺ ἐπιδίωκε

να διατηρήσει την ισορροπία ανάμεσα σε άνισες τάξεις, και στις μεταρρυθμίσεις που επέβαλλαν τα κοινωνικά προβλήματα (συγκέντρωση της γης σε λίγα χέρια, αποκλεισμός πολλών πολιτών από την πολιτική ηγεσία, στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων από δημιουργικά στρώματα). Παρά το γεγονός ότι οι πηγές δεν μάς επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε την ιστορική εξέλιξη, μπορούμε να επισημάνουμε όρισμένα στάδια και τομές. Η Κρήτη δεν έλαβε μέρος ούτε στους περσικούς πολέμους ούτε στις επόμενες ιστορικές εξελίξεις, που αποτελούν συνέπειά τους. Διατήρησε ωστόσο διμερείς σχέσεις με σημαντικές ελληνικές πόλεις. Στον έσωτερικό τομέα παρατηρείται ζωνρή νομοθετική δραστηριότητα μέχρι τα τέλη του 5ου αιώνα, σημάδι κάποιων κρίσεων που υπερνικήθηκαν. Στην έσωτερική αστάθεια συνέβαλλαν και οι συγκρούσεις ανάμεσα σε κρητικές πόλεις για προσάρτηση εδαφών και επέκταση της πολιτικής τους επιρροής. Μια σημαντική τομή σημειώνεται στα μέσα του 4ου αιώνα: οι αδυναμίες του πολιτικοκοινωνικού συστήματος εκδηλώθηκαν με ιδιαίτερη ένταση με στάσεις και συγκρούσεις ανάμεσα στις πόλεις. Τα κύρια προβλήματα της εποχής ήταν η πίεση των άκτημόνων πολιτών για γη και για εκδημοκρατισμό του πολιτεύματος. Οι έσωτερικές συγκρούσεις κράτησαν την Κρήτη μακριά από τα σημαντικά πανελλήνια γεγονότα του 4ου αιώνα, των οποίων γίνονταν αίσθητες στο νησί μόνον έμμεσες συνέπειες, όπως η έμπλοκή ξένων μισθοφόρων στους έندοκρητικούς πολέμους. Οι κατακτήσεις του Άλεξάνδρου δημιούργησαν νέα κατάσταση ένοποιώντας τον άρχαιο κόσμο σε μια πολιτικογεωγραφική ένότητα. Η Κρήτη βρέθηκε ξαφνικά στο κέντρο του ελληνιστικού κόσμου διαιρεμένη έσωτερικά, συνταρασόμενη από πολιτικές συγκρούσεις και κοινωνικές κρίσεις, αδύναμη να εξελιχθεί σε μεγάλη δύναμη, αλλά υποχρεωμένη να δέχεται τις επιδράσεις της νέας ιστορικής εποχής.

Α. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

1. ΟΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Εισαγωγή

Ο Άριστοτέλης παρατηρεί στα Πολιτικά ότι η γεωγραφική απομόνωση της Κρήτης καθιστούσε περιττή τη λήψη μέτρων για την απομάκρυνση ξένων, όπως ή ξενηλασία στη Σπάρτη. Με βάση το σχόλιο αυτό, την απουσία των Κρητών από τα σημαντικότερα γεγονότα του 5ου και 4ου αιώνα και τις λιγοστές πηγές για τις έξωτερικές επαφές τους, αναπτύχθηκε στην παλαιότερη έρευνα η άποψη ότι στην κλασική εποχή οι Κρήτες ήταν λίγο-πολύ απομονωμένοι από τους υπόλοιπους Έλληνες, που διατηρούσαν κάποιες μνήμες για τη μινωική και αρχαϊκή άκμη της Κρήτης αλλά μόνο θολή εικόνα για τη σύγχρονη πολιτική και κοινωνική της κατάσταση. Κατά τον Wilamowitz, όπως είπαμε, την Κρήτη την «ἀνακάλυψε» στα μέσα του 4ου αιώνα κάποιος άγνωστος περιηγητής, παρακι-

νούμενος ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν παλαιὰ της δόξα. Ἡ ἀποψη αὕτη ἔχει πλέον ξεπεραστεῖ καὶ σήμερα γνωρίζουμε ὅτι ἡ δική μας ἄγνοια γιὰ τὶς σχέσεις τῆς Κρήτης μὲ τὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα, ποὺ ὀφείλεται στὴν ἔλλειψη πηγῶν, δὲν σημαίνει καὶ ἀπουσία σχέσεων.

Οἱ ἐξωτερικὲς σχέσεις ἦταν πολύμορφες καὶ μὲ διαφορετικὴ ἔνταση στοὺς διάφορους τομεῖς. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ ρόλος τῆς Κρήτης στὰ πανελλήνιας σημασίας γεγονότα ὑπῆρξε μικρός. Δὲν ἰσχύει ὅμως τὸ ἴδιο γιὰ τοὺς δεσμοὺς ἐπιμέρους πόλεων της μὲ ἄλλες ἐλληνικὲς πόλεις, ποὺ βασιζόνταν στὴν κοινὴ δωρικὴ καταγωγὴ ἢ στὴν οἰκονομικὴ, στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ συνεργασία. Πολλοὶ Κρητὲς ἔπαιρναν μέρος σὲ πανελλήνιους ἀγῶνες, ἐπισκέπτονταν ὡς λάτρεις πανελλήνια ἱερὰ καὶ ὑπηρετοῦσαν ὡς μισθοφόροι σὲ ξένους στρατοὺς ἢ μετοικοῦσαν σὲ ξένες πόλεις ἀσκώντας οἰκονομικὴ δραστηριότητα. Εἶναι ἐπίσης βεβαιωμένη ἡ παρουσία πολλῶν ξένων βιοτεχνῶν καὶ καλλιτεχνῶν στὸ νησί. Ἡ Κρήτη δὲν ἀποτελοῦσε κάποια ἄγνωστη περιοχὴ ποὺ θὰ ἦταν ἀναγκαῖο νὰ «ἀνακαλυφθεῖ». Οἱ πληροφορίες ἀπὸ τὸ ἀττικὸ δράμα δείχνουν ὅτι ὁ μέσος Ἀθηναῖος τῆς ἐποχῆς εἶχε ἀρκετὲς γνώσεις γιὰ τὸ νησί. Ἦταν γνωστὴ ἡ ἱκανότητα τῶν Κρητῶν τοξοτῶν, ἡ εἰδικὴ ἐνδυμασία τους, οἱ λατρεῖες τους, τὰ ἱερὰ καὶ οἱ θεότητες τους (Ἰδαῖο Ἄντρο, Δίκτυнна, Βριτόμαρτις). Ἄλλες ἀττικὲς πηγὲς μαρτυροῦν ὅτι ἦταν γνωστὴ ἡ ἰδιάζουσα προφορὰ τους, ἡ ἀγάπη τους γιὰ τὶς παροιμίες, ἡ δράση τους στὴ ναυτιλία καὶ στὴν πειρατεία. Τέλος, τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Ξενοφῶντα, τοῦ Ἐφόρου καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη δείχνουν ἀρκετὲς γνώσεις γιὰ τὸ πολίτευμα καὶ τὴν κοινωνία τῆς Κρήτης. Ἡ Κρήτη δὲν «ἀνακαλύφθηκε», ἐπομένως, στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα· ἀπλῶς τότε ἡ μεταβολὴ τῆς ἱστορικῆς συγκυρίας ἄλλαξε τὴ μορφή καὶ τὴν ἔνταση τῶν ἐξωτερικῶν της σχέσεων.

Ἄν συγκεκριμένοι ἱστορικοὶ λόγοι κράτησαν τὴν Κρήτη μακριὰ ἀπὸ πανελλήνιας σημασίας γεγονότα, δὲν ἐμπόδισαν ὅμως τὶς πόλεις καὶ τοὺς κατοίκους της νὰ ἀναπτύσσουν χωριστὰ τοὺς δεσμοὺς τους μὲ τὸν ὑπόλοιπο ἐλληνισμό. Στὶς κρητικὲς πόλεις ὑπῆρχαν εἰδικοὶ θεσμοὶ γιὰ τὴν καλλιέργεια τῶν σχέσεων μὲ τοὺς ξένους, τοὺς ἐπίσημους ἀπεσταλμένους ἄλλων πόλεων τῆς Κρήτης καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ, καὶ γιὰ ἰδιῶτες ἐπισκέπτες ἢ μόνιμα ἐγκαταστημένους μετοίκους. Ὁ ξένιος κόσμος, ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀνώτατους ἀξιοματούχους, ἦταν ὑπεύθυνος γιὰ τὴ φροντίδα τῶν ξένων καὶ τὸν διακανονισμό τῶν ζητημάτων ποὺ ἀνέκυπταν ἀπὸ τὴν παρουσία τους στὴν πόλη. Στὰ *συσσίτια* ὑπῆρχαν εἰδικὰ τραπέζια γιὰ τοὺς ξένους, ποὺ πρῶτοι ἔπαιρναν τιμητικὴ μερίδα, καὶ κοιμητήρια γιὰ τὴ διαμονὴ τους. Εἰδικὲς συμβάσεις ρύθμιζαν τὴ θέση τῶν ξένων ποὺ ἐργάζονταν στὶς κρητικὲς πόλεις. Οἱ θεσμοὶ αὐτοὶ φανερώνουν ὅχι μόνο τὴν ἐπιθυμία τοῦ κράτους νὰ θέσει ὑπὸ τὸν ἑλεγχό του τὶς κινήσεις τῶν ξένων, ἀλλὰ καὶ ὅτι κάθε πόλη ὑπολόγιζε στὴ συχνὴ παρουσία τους. Βέβαια, σὲ περιόδους κοινωνικῶν ἀναστατώσεων ἢ ἐξωτερικῶν προβλημάτων, ἐφαρμοζόταν πρόσκαιρα ἡ *ξηνιασία* (π.χ. στὴ Λύττο γύρω στὸ

500) και γενικά απαγορεύονταν τὰ ταξίδια τῶν ἐφήβων στὸ ἐξωτερικό. Ὅμως γενικά δὲν μαρτυροῦνται προσπάθειες γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ξένων, ὅχι γιατί ἡ γεωγραφικὴ θέση τῆς Κρήτης καθιστοῦσε περιττὸ τὸ μέτρο αὐτό, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Ἀριστοτέλης, ἀλλὰ γιατί δὲν ἀποτελοῦσε μόνιμη ἐπιδίωξη. Γιὰ ἓνα νησι μὲ εὐνοϊκὴ γεωγραφικὴ θέση ἡ προσέγγιση ξένων ἀποτελοῦσε μόνιμη πραγματικότητα, δὲν ἀπειλοῦσαν τὴν Κρήτη σοβαροὶ κίνδυνοι ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό, καὶ γιὰ τὴν κάλυψη βασικῶν ἀναγκῶν ἦταν ἀπαραίτητὴ ἡ παρουσία ξένων ἐπαγγελματιῶν. Τέλος, ἡ ναυτιλία, βασικὴ δραστηριότητα τῶν Κρητῶν, εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τῆς ἐξωστρεφῆς δραστηριότητά. Ἔτσι, ὑπῆρχαν ὅλες οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀνάπτυξη σχέσεων μὲ τὸ ἐξωτερικό.

Κρήτη καὶ Πανέλληνες

Σὲ καμιὰ ἱστορικὴ περίοδο δὲν ἔπαψε ἡ Κρήτη νὰ θεωρεῖται τμῆμα τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου. Οἱ Κρήτες συμμετεῖχαν στοὺς πανελλήνιους ἀγῶνες καὶ στίς ἐορτὲς τῶν πανελλήνιων ἱερῶν. Σὲ πολλὰς πόλεις ὑπῆρχαν *θεαροδοκοί*, πολῖτες ποὺ ὑποδέχονταν τοὺς *θεαροὺς* μεγάλων ἱερῶν (τῶν Δελφῶν, τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἀργεῶς, τοῦ Ἀσκληπείου τῆς Ἐπιδαύρου), ὅταν περιόδευαν τίς ἐλληνικὰς πόλεις γιὰ νὰ προαναγγεῖλουν τὴ γιορτὴ τοῦ ἱεροῦ. Ἐπομένως, ὅταν οἱ Πανέλληνες συγκεντρώθηκαν τὸ 480 στὸν Ἴσθμὸ γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ Ξέρξη, ἦταν αὐτονόητο νὰ προσκαλέσουν καὶ τοὺς Κρήτες. Οἱ κρητικὰς πόλεις ἔστειλαν ἀπὸ κοινοῦ *θεοπρόπους* γιὰ νὰ συμβουλευτοῦν τὸ μαντεῖο τῶν Δελφῶν, ποὺ συνεπὲς τῇ φιλοπερσικῇ του στάσει τοὺς ἀπέτρεψε ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ στὴν πανελλήνιαν συμμαχία. Ὁ χρησμὸς ποὺ παραδίδει ὁ Ἡρόδοτος καὶ θεωρεῖται γενικὰ πλαστὸς ὑπενθύμιζε ὅτι οἱ ἀνῶνιμοι "Ἕλληνες δὲν εἶχαν βοηθήσει τοὺς Κρήτες νὰ ἐκδικηθοῦν τὸν θάνατο τοῦ Μίνωα, ἀν καὶ οἱ ἴδιοι εἶχαν δεχθεῖ τὴ βοήθεια τῶν Κρητῶν στὰ Τρωικά. Βέβαια, πέρα ἀπὸ τὴ μυθολογικὴ αὐτὴ κάλυψη, θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε συγκεκριμένους ἱστορικοὺς λόγους γιὰ τὴν ἄρνηση τῶν Κρητῶν νὰ συμπαραταχθοῦν μὲ τοὺς ὑπόλοιπους Ἕλληνες. Ἀρκετοὶ ἐρευνητὲς θεώρησαν ὅτι ἡ ἄρνηση αὐτὴ ἐπιβεβαιώνει τὴν ὑποτιθέμενη ἀπομόνωση τῆς Κρήτης· ὡστόσο, τὸ ἴδιο τὸ γεγονός ὅτι οἱ Ἕλληνες θεώρησαν αὐτονόητο νὰ καλέσουν τίς κρητικὰς πόλεις στὸ συνέδριο τῆς Κορίνθου δείχνει ὅτι ἄλλοι θὰ πρέπει νὰ ἀποδώσουμε τὴν ἀποχὴ τους ἀπὸ τὰ Περσικά.

Πρῶτα-πρῶτα ἡ Κρήτη δὲν ἔνιωθε καμιὰ ἀπειλὴ ἀπὸ τὴν Περσίαν, ἐνῶ, λ.χ., ἡ ἐξίσου μακρινὴ Σικελία ἀπειλοῦνταν ἄμεσα ἀπὸ τοὺς συμμάχους τῶν Περσῶν, τοὺς Καρχηδονίους. Ἡ Κρήτη δὲν εἶχε ἀπειληθεῖ ἀπὸ τὸν περσικὸ στόλο στὴν πρώτη περσικὴ ἐκστρατεία, ἀντίθετα μὲ τὴ γειτονικὴ Ρόδον (494 ἢ 490), οὔτε διαδραμάτισε στρατηγικὸ ρόλο σὲ ὁποιοδήποτε ἐπεισόδιο τῶν ἑλληνοπερσικῶν συγκρούσεων, π.χ. στὴν ἀθηναϊκὴ ἐκστρατεία στὴν Αἴγυπτο (454), ἢ στίς

ἐπιχειρήσεις τοῦ Κίμωνα στὴν Κύπρο (449). Στὴν οὐδετερότητα τῆς Κρήτης συνέβαλε κυρίως τὸ Ἔργος, ἡ μητρόπολη πολλῶν πόλεων της, ποὺ ἀσκοῦσε ἰσχυρὴ ἐπίδραση στὴ σημαντικότερη δύναμη, τὴν Κνωσό. Τὸ Ἔργος δὲν πῆρε μέρος στὴν πανελλήνια συμμαχία καὶ κράτησε φιλικὴ οὐδετερότητα πρὸς τοὺς Πέρσες. Στὴν οὐδετερότητα ὁδήγησαν τὴν Κρήτη καὶ ἐσωτερικὰ προβλήματα, στάσεις καὶ διαμάχες μεταξὺ τῶν πόλεων, ποὺ καθιστοῦσαν ριψοκίνδυνη τὴν ἀπουσία μεγάλων στρατιωτικῶν δυνάμεων. Εἶναι ὅμως πιθανὸ ὅτι ὀρισμένες πόλεις, ποὺ διατηροῦσαν στενὲς σχέσεις μὲ τὴ Σπάρτη καὶ τὴν Αἴγινα (Λύττος καὶ Κυδωνία), ἀπέστειλαν μικρὲς δυνάμεις. Ἐπίσης ἴσως ἡ Ἀθήνα νὰ προσέλαβε Κρήτες μισθοφόρους. Ἐτσι ἐξηγεῖται ἡ παράδοση ὅτι Κρήτες τοξότες πῆραν μέρος στὴ ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας (479) ὡς τμήμα τοῦ ἀποβατικοῦ σώματος στὴν Ψυττάλεια, ἂν δὲν πρόκειται γιὰ μεταγενέστερη ἐπινόηση γιὰ νὰ καλυφθεῖ ἡ ἀπουσία τῆς Κρήτης ἀπὸ τὰ μέρη. ἡ.

Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ξέρξη ἐπέδρασε στὴν ἐξέλιξη τῆς ἱστορίας τοῦ 5ου αἰῶνα· συνέπειά της ἦταν οἱ συγκρούσεις μὲ τὴν Περσία μέχρι τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα, καὶ ἡ ἀθηναϊκὴ συμμαχία ἔχει τὶς ρίζες της στὴν πανελλήνια συμμαχία τοῦ Ἰσθμοῦ, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπουσίαζε ἡ Κρήτη. Ἐτσι, στίς ἀλλεπάλληλες συγκρούσεις ἀνάμεσα στὴν Ἀθήνα καὶ στὴ Σπάρτη γιὰ τὴν ἡγεμονία, οὔτε συνολικὰ ἡ Κρήτη οὔτε χωριστὰ οἱ πόλεις της ἐξεδήλωσαν ὑποστήριξη πρὸς κάποια μερίδα. Τὸ νησί εἶχε βέβαια κάποια σημασία γιὰ τοὺς δύο ἀντιπάλους, ὅχι τόσο γιὰ τὴ γεωγραφικὴ του θέση (ἡ Ἀθήνα ἐνδιαφερόταν γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῶν ναυτικῶν δρόμων πρὸς τὶς σιταγορὲς τῆς Βόρειας Ἀφρικῆς), ὅσο ὡς πηγὴ μισθοφόρων. Κρήτες μισθοφόροι πολέμησαν στὸ πλευρὸ τῆς Σπάρτης στὴ μάχη τῆς Τανάγρας (457) καὶ ἴσως στὴν πρώτη εἰσβολὴ στὴν Ἀττικὴ (431)· ἀλλὰ καὶ ἡ Ἀθήνα χρησιμοποίησε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ πολέμου Κρήτες μισθοφόρους. Ὅγδόντα τοξότες ἀκολούθησαν τὸν Νικία στὴν ἀποτυχημένη ἐκστρατεία στὴ Σικελία (416-414). Καὶ τὸν 4ο αἰῶνα συμμετεῖχαν Κρήτες στὸν στρατὸ τῆς Σπάρτης (394, 388 καὶ 362) καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου (330 π.ε.ε.).

Τὰ μεγάλα γεγονότα ἄγγιξαν τὴν Κρήτη μόνο στὸν βαθμὸ ποὺ συνδέθηκαν μὲ ἐπεισόδια τῆς ἐσωτερικῆς ἱστορίας της. Στίς ἀρχὲς τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου (429) ὁ πρόξενος τῶν Ἀθηναίων στὴ Γόρτυνα Νικίας ἔστρεψε τὴν Ἀθήνα ἐναντίον τῆς Κυδωνίας, ποὺ ἀπειλοῦσε τὴ μικρὴ πόλη Πολίχνα. Ἐνας ἀθηναϊκὸς στόλος λεηλάτησε τότε γιὰ λίγο τὰ ἐδάφη τῶν Κυδωνιατῶν. Κίνητρο τῶν Ἀθηναίων ἦταν ἡ ἔχθρα πρὸς τοὺς Αἰγινῆτες, ποὺ εἶχαν ἀποικίσει τὴν Κυδωνία καὶ ἴσως εἶχαν καταφύγει ἐκεῖ μετὰ τὸν ἐξοικισμό τους (431). Τὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ ἔμεινε στὸ περιθώριο τοῦ πολέμου, ὅπως καὶ ἡ πρόσκαιρη παρουσία πλοίων τῆς Σπάρτης (419), ποὺ τὰ ὁδήγησε στὴν Κρήτη μιὰ τρικυμία. Τὸ 346, ὅταν οἱ Φωκεῖς νικῆθηκαν ἀπὸ τὸν Φίλιππο στὸν Ἱερὸ Πόλεμο, ὁ στρατηγὸς τους Φάλαικος μὲ 8.000 μισθοφόρους ἀνταποκρίθηκε σὲ πρόσκληση τῶν

Κνωσίων, πού χρειάζονταν ἐνισχύσεις στὸν πόλεμό τους μὲ τὴ Λύττο. Ἡ Λύττος μὲ τὴ σειρά της κάλεσε σὲ βοήθεια τὸν βασιλιὰ τῆς Σπάρτης Ἀρχίδαμο, πού νίκησε τὸν Φάλαικο καὶ ἔθεσε τέρμα στὸν πόλεμο. Ὁ Φάλαικος σκοτώθηκε λίγο ἀργότερα (343), καθὼς πολιορκοῦσε, ἴσως μὲ παρακίνηση τῆς Κνωσοῦ, τὴν Κυδωνία.

Στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνα ἡ Κρήτη δὲν συμμετεῖχε στὴν ἐκστρατεία τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἂν καὶ στὸν στρατό του ὑπῆρχαν τμήματα Κρητῶν τοξοτῶν. Γνωρίζουμε τὸν Νέαρχο ἀπὸ τὴ Λατώ, στρατηγὸ, σατράπη τῆς Λυκίας καὶ Παμφυλίας καὶ ναύαρχο, πού ἐπικεφαλῆς τοῦ στόλου τοῦ Ἀλεξάνδρου τὸν ὁδήγησε ἀπὸ τὶς Ἰνδίες στὸν Περσικὸ κόλπο, καὶ τὸν βασιλικὸ ἀγγελιοφόρο Φιλωνίδη ἀπὸ τὴ Χερσόνησο. Ἡ Κρήτη ὅμως δὲν ἦταν μόνο πηγὴ μισθοφόρων· ἀπέκτησε μεγάλη σημασία καὶ γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς ναυτιλίας στὴ νοτιοανατολικὴ Μεσόγειο, ὅπου εἶχε μετατοπιστεῖ τὸ πεδίο τῶν πολιτικῶν ἐξελιξέων. Σὲ μιὰ κρίσιμη φάση τῆς ἐκστρατείας, λίγο μετὰ τὴ μάχη τῆς Ἴσσοῦ (333), καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν κατὰκτηση τῆς Αἰγύπτου, οἱ Πέρσες προσπάθησαν νὰ θέσουν ὑπὸ τὸν ἔλεγχό τους τὴν Κρήτη, μέσω τῆς Σπάρτης, ἐχθροῦ τῶν Μακεδόνων. Ὁ ἀδελφὸς τοῦ βασιλιᾶ τῆς Σπάρτης Ἀγησίλαος καὶ λίγο ἀργότερα ὁ βασιλιᾶς Ἅγις ἀποβιβάστηκαν στὸ νησί μὲ περσικὴ ὑποστήριξη (10 τριήρεις, 30 τάλαντα ἀργύρου), μὲ σκοπὸ νὰ τὸ κρατήσουν μακριὰ ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ὁ Ἅγις κατόρθωσε νὰ καταλάβει τὶς περισσότερες πόλεις· ὀρισμένες, ὅπως ἡ Λύττος, μᾶλλον προσχώρησαν ἐκούσια. Ὁ Ἀλεξάνδρος ἀντιμετώπισε τὴν κατάσταση στέλνοντας στόλο ὑπὸ τὸν στρατηγὸ του Ἀμφότερο (332), πού πέτυχε νὰ ἀποσπάσει σταδιακὰ τὴν Κρήτη ἀπὸ τὸν ἀντιμακεδονικὸ συνασπισμό. Ὡστόσο, μέχρι τὸ 331 Κρητὲς μισθοφόροι ἀπὸ τὴν Ἀξό, Ρίθυμνα καὶ Κνωσὸ ἀκολούθησαν τὸν Ἅγη στὴν τελευταία του μάχη κατὰ τῶν Μακεδόνων. Μετὰ τὴν ἥττα της, ἡ Σπάρτη ὑποχρεώθηκε νὰ προσχωρήσει τότε στὴ συμμαχία τῶν Μακεδόνων. Φαίνεται ὅτι καὶ ἡ Κρήτη προσχώρησε μᾶλλον στὸ μακεδονικὸ στρατόπεδο, ἀφοῦ, ὅταν ἀντιμετώπισε σιτοδεΐα (330-326), πολλὲς πόλεις της προμηθεύτηκαν σίτο ἀπὸ τὴν Κυρήνη, σύμμαχο τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἡ Λύττος δὲν συγκαταλέγεται στοὺς ἀποδέκτες τοῦ σίτου, ὕφιστάμενη προφανῶς τὶς συνέπειες τῆς ἀντιμακεδονικῆς της στάσης. Στὴ νέα πολιτικογεωγραφικὴ ἐνότητα πού δημιουργήσαν οἱ κατακτήσεις τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἡ Κρήτη ἀπέκτησε καίρια στρατηγικὴ θέση καὶ ὑποχρεώθηκε νὰ διαδραματίσει ζωηρότερο ρόλο στὶς πολιτικὲς ἐξελιξεις τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς.

Οἱ σχέσεις τῶν κρητικῶν πόλεων μὲ τὸ ἐξωτερικὸ

Οἱ σχέσεις τῶν πόλεων τῆς Κρήτης μὲ ἄλλες ἑλληνικὲς πόλεις ἦταν πάντοτε στενές. Βασιζόνταν σὲ συγγενικοὺς δεσμούς, σὲ στρατιωτικὰ, πολιτικὰ καὶ οἰκονομικὰ συμφέροντα, καὶ σὲ θρησκευτικοὺς ἀλλὰ καὶ ἰδιωτικοὺς λόγους. Ἄν καὶ πιστοποιοῦνται ἐπαφές μὲ πολλὲς περιοχές,

ξεχωρίζουν κυρίως οι σχέσεις με το Ἄργος, τὴ Σπάρτη καὶ τὴν Ἀθήνα. Οἱ συγγενικοὶ δεσμοί, ἡ σχέση μητρόπολης καὶ ἀποικίας, ἐπιδρῶσαν σημαντικὰ στὶς διακρατικὲς σχέσεις, ὅπως διαπιστώνεται στὴν περίπτωσιν τοῦ Ἄργους, μητρόπολης τῆς Κνωσοῦ καὶ ἄλλων δωρικῶν πόλεων, τῆς Σπάρτης, μητρόπολης τῆς Λύττου, καὶ τῆς Αἰγίνας, μητρόπολης τῆς Κυδωνίας. Τὴν ἐπιρροὴ τοῦ Ἄργους στὴν πολιτικὴ, οἰκονομικὴ καὶ λατρευτικὴ ζωὴ τῆς Κρήτης μαρτυρεῖ ἡ εὕρεση ἀργίτικων νομισμάτων, ἡ διάδοσις τῆς λατρείας τῆς Ἥρας καὶ ἡ κοινὴ πολιτικὴ στάσις στὰ Περσικά. Σὲ μιὰ συνθήκην μεταξὺ Κνωσοῦ καὶ Τυλίσου (περ. 450), τὸ Ἄργος ἐμφανίζεται ὡς μεσολαβητὴς, ἐγγυητὴς καὶ ἐταῖρος τῆς συμμαχίας. Μεταξὺ ἄλλων, ἡ συνθήκη καθόριζε τὴ συμμετοχὴ τῶν πόλεων στὴ λατρεία τοῦ Ἡραίου στὸ Ἄργος καὶ στρατιωτικὴ συνεργασία ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Ἄργους καὶ τῆς Κνωσοῦ. Γιὰ τὴ σύναψιν μελλοντικῶν συμμαχιῶν ἀπαιτοῦνταν ἡ ἐγκρισὴ τῶν Ἀργείων, ποὺ μόνοι τοὺς εἶχαν τὸ 1/3 τῶν ψήφων στὴ σχετικὴ συνέλευσις. Τὸ Ἄργος καὶ ἡ Κνωσὸς ἀποφασίζαν πῶς θὰ μοιράζονταν τὰ λάφυρα πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων ὅπου ὑπῆρχε συμμετοχὴ ἄλλων πόλεων. Καὶ οἱ σχέσεις μετὰ τὴ Σπάρτη βασιζόνταν σὲ συγγενικοὺς δεσμοὺς καὶ ἦταν στενὲς ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαῖκὴ ἐποχὴ, κυρίως στὸ δίκαιο καὶ στὸν πολιτισμὸ. Κρήτες μισθοφόροι πολεμοῦσαν συχνὰ στὸ πλευρὸ τῆς Σπάρτης, ἴσως στὸν δεῦτερο μεσσηνιακὸ πόλεμο, στὴ μάχῃ τῆς Τανάγρας (457), στὸν πελοποννησιακὸ καὶ στὸν κορινθιακὸ πόλεμο (431 καὶ 394), τὸ 388, καὶ τὸ 362 ἐναντίον τῶν Θηβαίων. Τὸ 345 ἡ Σπάρτη ἐπενέβη ἀποφασιστικὰ ὑπὲρ τῆς Λύττου στὸν πόλεμό της μετὰ τὴν Κνωσό. Σὲ αὐτοὺς τοὺς δεσμοὺς βασίστηκε τὸ 333 ὁ Ἀγίς, ὅταν προσπάθησε νὰ στρέψῃ τὴν Κρήτη ἐναντίον τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἡ Αἰγίνα ἀποίκισε, τελευταῖα ἀπὸ ὅλους τοὺς Δωριεῖς, στὴν Κρήτη τὴν Κυδωνίαν (519). Τὰ πρῶτα κρητικὰ νομίσματα κόπηκαν λίγο ἀργότερα μετὰ βάσιν τὸ αἰγινητικὸ μέτρο, καὶ Κρήτες καλλιτέχνες (Κρεσίλας, Ἀμφίων) ἐργάστηκαν ἢ μαθήτευσαν σὲ καλλιτεχνικὰ ἐργαστήρια τῆς Αἰγίνας. Εἶναι πιθανὸ ὅτι οἱ Αἰγινήτες κατέφυγαν στὴν Κυδωνίαν, ὅταν ἡ Ἀθήνα τοὺς ἐξοίκισε ἀπὸ τὸ νησί τοὺς (431).

Τὴν Ἀθήνα δὲν τὴν συνέδεαν μετὰ τὴν Κρήτη συγγενικοὶ δεσμοὶ ἀλλὰ οἰκονομικὰ καὶ πολιτικὰ συμφέροντα. Τὸ νησί εἶχε σημασίαν γιὰ τὴν Ἀθήνα, γιατί βρισκόταν στὸν ναυτικὸ δρόμο πρὸς τὴν Αἴγυπτον καὶ τίς σιταγορὰς τῆς Βόρειας Ἀφρικῆς καὶ ἀποτελοῦσε τόπον στρατολόγησις ἄριστων τοξοτῶν. Ἡ Ἀθήνα διατηροῦσε πρόξενον στὴ Γόρτυνα καὶ ἀναμείχθηκε γιὰ λίγο στὴ σύγκρουσιν Κυδωνίας καὶ Πολίχνας, μᾶλλον γιὰ νὰ πληξεί τοὺς Αἰγινήτες (429). Τίς ζωηρὰς οἰκονομικὰς ἀνταλλαγὰς μαρτυροῦν ἡ ἐξαγωγή ἀττικῶν ἀγγείων καὶ νομισμάτων, ἡ μεγάλῃ διάδοσις ἀττικῶν ἐπιτύμβιων στηλῶν, καὶ ἡ προμήθεια ξυλείας ἀπὸ τὴν Κρήτη γιὰ τὴ ναυπηγικὴ καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ. Στὶς ἀρχὰς τοῦ 4ου αἰῶνα μάλιστα ἡ ἐμπορικὴ ἐπιχείρησις τοῦ Ἀθηναίου Μαχαρτάτου στὴν Κρήτη ἔθεσε σὲ κίνδυνον τίς σχέσεις Ἀθήνας καὶ Σπάρτης. Στὰ μέσα τοῦ 4ου

αίωνα ή 'Αθήνα είχε συνάψει έμπορικές συνθήκες με χρητικές πόλεις (Κνωσό, Κυδωνία), ρυθμίζοντας δικαστικές διαφορές και άπαλλάσσοντας τούς Κρήτες μέτοικους από την καταβολή ειδικού φόρου. Γνωστοί μέτοικοι στην 'Αθήνα ήταν ό 'Ελευθερναίος φιλόσοφος Διογένης, ό γλύπτης Κρεσίλας, ό έμπορος Κλεώνυμος και ό χαλκοκόπτης Σωσίνοιος από τη Γόρτυνα. Τis ζωηρές σχέσεις υπογραμμίζουν επίσης άφιερώματα στην 'Ακρόπολη, οι αναφορές άττικών συγγραφέων στην Κρήτη και τό γεγονός ότι τό 345 ή Κνωσός τίμησε την 'Αθήνα με χρυσό στεφάνι. Πολύ στενές ήταν επίσης οι σχέσεις της Κρήτης με γειτονικές περιοχές, με την Κύπρο, όπου σύχναζαν Κρήτες έμποροι, με την Κυρήνη, που τό 330-326 πρόσφερε σιτάρι στις πόλεις Κνωσό, Γόρτυνα, Κυδωνία και 'Υρτακίνα, και με τη Ρόδο· στην 'Ιεράπυτνα ή φυλή Καμιρίς είχε πάρει τό όνομά της από την πόλη Κάμιρο της Ρόδου και στά τέλη του 5ου αιώνα ή Λύττος είχε συνάψει συμμαχία με τη Λίνδο.

"Εντονες ήταν επίσης και οι θρησκευτικές σχέσεις. Οι Κρήτες συμμετείχαν στους πανελλήνιους άγώνες και έπισκεπτόνταν ξένα ιερά. Στην ίδια την Κρήτη σημαντικό πανελλήνιο ιερό, όπως συνάγεται από τά άφιερώματα και τις μαρτυρίες αρχαίων συγγραφέων, ήταν τό 'Ιδαίο "Αντρο. 'Επίσης πολλές λατρείες είχαν την πηγή τους στην Κρήτη· άλλα και ή Κρήτη εισήγαγε τόν 4ο αιώνα τη λατρεία του 'Ασκληπιού από την 'Επίδαυρο ή την Κυρήνη. Στο φημισμένο 'Ασκληπιείο της Λεβήνας συνέρρεαν και πολλοί Κυρηναίοι. Τέλος, πρέπει νά σημειωθούν οι προσωπικοί δεσμοί Κρητών με τό έξωτερικό. Γνωρίζουμε αρκετούς έγκαταστημένους στην Κύπρο, στην 'Αθήνα, στη Σικελία, στη Μακεδονία και στην περσική αυτοκρατορία. 'Η σύζυγος του τυράννου της 'Αλικαρνασσού Λύγδαμη και μητέρα της 'Αρτεμισίας καταγόταν από την Κρήτη (άρχες 5ου αιώνα), ενώ στην αύλή του 'Αρταξέρξη Β' (άρχες 4ου αιώνα) γνώρισαν έξαιρετικές τιμές ό Γορτύνιος "Εντιμος και ό χορευτής Ζήνων. 'Η έπισκόπηση αύτη δείχνει αρκετά καθαρά ότι ή Κρήτη, αν και δέν άποτελούσε πολιτική δύναμη του κλασικού κόσμου, διατηρούσε αξιόλογες σχέσεις με τούς υπόλοιπους "Ελληνες και γενικά με τόν έξω κόσμο.

2. ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ

'Η γεωγραφική ένότητα της Κρήτης, ή φυλετική συγγένεια μεγάλου μέρους του πληθυσμού, ή όμοιομορφη πολιτική και κοινωνική οργάνωση και ό κοινός θρησκευτικός βίος δημιουργούσαν προϋποθέσεις και για πολιτική ένότητα. 'Ωστόσο, παρά τις παρατηρούμενες ένωτικές τάσεις, είτε με τη μορφή της ήγεμονίας κάποιας πόλης πάνω στους συμμαχούς της είτε με τη μορφή της όμοσπονδίας διαφόρων πόλεων, ή Κρήτη ποτέ δέν άποτέλεσε ένιαία πολιτική δύναμη. 'Εκτός από τά σημεία που ένωναν, ύπήρχαν και έντονες διαφορές. Μέχρι την έλληνιστική έποχή δέν είχε ολοκληρωθεί ή φυλετική ένοποίηση· παράλληλα με τά διάφορα, συχνά

άνταγωνιζόμενα, δωρικά φύλα τῆς κεντρικῆς Κρήτης, ὑπῆρχαν προελληνικοὶ πληθυσμοὶ Ἑτεοκρητῶν, Κυδώνων καὶ Πελασγῶν καὶ ὑπολείμματα Ἀχαιῶν καὶ Ἀρκάδων. Τίς φυλετικὲς διαφορὲς φανερώνουν οἱ διαφορὲς στὴ γλῶσσα καὶ στὴ διάλεκτο, στὸ ἀλφάβητο, στὸ ἡμερολόγιο, σὲ τοπικὲς λατρεῖες, στὴν ὀνομασία καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν φυλῶν, καὶ σὲ πολλοὺς θεσμοὺς. Γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ἐνιαία κρατικὴ ὀργάνωση ἀπὸ πολυάριθμες ἀνεξάρτητες πόλεις μὲ συντηρητικὲς κοινωνικὲς δομές, ἦταν ἀναγκαῖο νὰ μεταρρυθμιστοῦν πανάρχαιοι θεσμοί, νὰ καταργηθοῦν προνόμια τοπικῶν ἀριστοκρατικῶν γενῶν καί, κυρίως, νὰ παραμεριστοῦν οἱ τοπικὲς ἔχθρες. Στὴν Κρήτη ἡ ἰδιοκτησία τῆς γῆς ἀποτελοῦσε τὴ βάση τοῦ οἰκονομικοῦ βίου· ἡ καλλιέργεια τῆς ἐξασφάλιζε τὴ διατροφή τοῦ πληθυσμοῦ καί, μὲ τὸ θεσμὸ τῶν συσσιτίων, τὴ διατήρηση τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος. Οἱ περισσότερες συγκρούσεις μεταξὺ τῶν πόλεων ὀφείλονταν σὲ ἐδαφικὲς διαφορὲς, καὶ μιὰ ἐνωμένη Κρήτη θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρξει μόνον ἂν λυνόταν τὸ πρόβλημα τῆς ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας. Γιὰ μιὰ πολιτικὴ ἐνοποίηση χρειάζεται ὅμως νὰ προϋπάρξει κάποια συγκεκριμένη ἀνάγκη. Στὴν περίπτωσι τῆς Κρήτης οἱ μόνοι λόγοι θὰ ἦταν ἡ ἐνιαία ἐκπροσώπησὴ τῆς στὸ ἐξωτερικόν, ἡ ἀμυνα ἀπὸ κάποια ἐξωτερικὴ ἀπειλὴ καὶ ἡ προώθησι κοινῶν συμφερόντων. Πραγματικά, ἡ Κρήτη ἀποτελοῦσε πολιτικὴ ἐνότητα μόνο γιὰ τὸν ἔξω κόσμο. Στὰ Περσικὰ προσκλήθηκε ἀπὸ κοινὸν στὸ συνέδριο τοῦ Ἰσθμοῦ καὶ ἀπὸ κοινὸν ἔστειλε ἀπεσταλμένους στὸ μαντεῖο τῶν Δελφῶν. Τὸ ἐθνικὸ «Κρῆς» χρησιμοποιοῦνταν μόνο ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη, συνήθως μαζὶ μὲ τὸ ὄνομα τῆς πόλης. Ἡ Κρήτη ὅμως δὲν ἀντιμετώπιζε μόνιμη ἐξωτερικὴ ἀπειλή, ὥστε νὰ θεωρήσει ἀναγκαῖα τὴν πολιτικὴ τῆς συσπείρωση. Ὁ περίφημος «συγκρητισμός», ἡ συνένωσι ὅλων τῶν Κρητῶν, παρὰ τίς διαμάχες τους, γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση ἐξωτερικοῦ ἔχθρου, ἴσως εἶναι παρετυμολογία, πού δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴ λέξι Κρήτη ἀλλὰ μὲ τὸ ρῆμα *κεράννυμι*, καὶ ἀποτελεῖ πραγματικότητα μόνο γιὰ λίγες περιόδους τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς. Οἱ ξένες δυνάμεις μᾶλλον τόνωναν τίς τοπικὲς διαφορὲς ὑποστηρίζοντας κάποια μερίδα ἐναντὶν ἄλλης, παρὰ ἀποτελοῦσαν κοινὴ ἀπειλὴ πού θὰ ἀπαιτοῦσε κοινὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῶν Κρητῶν. Τέλος, τίς ἐνωτικὲς προσπάθειες ἀποδυνάμωνε ἡ ἐπιδίωξι ὀρισμένων πόλεων νὰ κερδίσουν τὴν ἡγεμονία. Ἀκόμη καὶ οἱ προσπάθειες γιὰ τὴ δημιουργία ὁμοσπονδιῶν δὲν βασιζόνταν συνήθως στὴν ἰσότητα τῶν μελῶν ἀλλὰ στὰ πρωτεῖα μιᾶς πόλης, γεννώντας ἔτσι νέες ἀντιζηλίεις.

Στὴν κλασικὴ ἐποχὴ δὲν ὑπάρχουν ἀσφαλεῖς μαρτυρίες γιὰ τὴν ὑπάρξει λατρευτικοῦ ἢ πολιτικοῦ κοινοῦ πού νὰ περιλαμβάνει στοὺς κόλπους του ὅλη τὴν Κρήτη. Ἡ ἀποστολὴ κοινοῦ θεοπρόπου στὸ μαντεῖο τοῦ Ἀπόλλωνα στοὺς Δελφοὺς ὑποδηλώνει τὴ στενὴ σχέση θρησκείας καὶ πολιτικῆς, ἀλλὰ δὲν ἀποτελεῖ ἀπόδειξι ὅτι ὑπῆρχε κάποια λατρευτικὴ ἔνωσι μὲ πολιτικὲς διαστάσεις γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνα ἀπὸ ὅλους τοὺς Κρήτες, ὅπως π.χ. οἱ ἐνώσεις τῶν Ἰώνων καὶ τῶν Δωριέων γιὰ τὴ

λατρεία του ίδιου θεού. Σύμφωνα με μιάν επιγραφή από τη Μαγνησία του Μαιάνδρου, οι Κρήτες αποφάσισαν να βοηθήσουν τους Μάγνητες στην ίδρυση της πόλης σε συνέλευση του Κοινοῦ τῶν Κρητῶν που έγινε στο ιερό του Βίλκωνιου Ἀπόλλωνα. Δυστυχῶς τὸ κείμενο αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐπινόηση τοῦ 3ου αἰῶνα, ἀναφέρεται στὰ μυθικά χρόνια καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ληφθεῖ σοβαρὰ ὑπόψη ὡς μαρτυρία γιὰ τοὺς θεσμοὺς τῆς ἱστορικῆς Κρήτης. Δείχνει ὅμως ὅτι τὸν 3ο αἰῶνα πιστευόταν ὅτι στὸ παρελθὸν ὑπῆρχε ἓνα Κοινὸν τῶν Κρητῶν μὲ λατρευτικὸ κέντρο στὴν ἄγνωστη πόλη Βίλκωνα· ἴσως οἱ μνῆμες αὐτὲς νὰ ἔχουν κάποιο ἱστορικὸ πυρήνα. Ὅρισμένα ἱερά, τοῦ Δικταίου Δία στὴν ἀνατολική, τὸ Ἰδαῖο Ἄντρο στὴν κεντρικὴ καὶ τὸ Δικτυναῖο στὴ δυτικὴ Κρήτη συγκέντρωναν πιστοὺς ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες περιοχές. Δὲν γνωρίζουμε ὅμως ἂν καὶ κατὰ πόσο ἡ κοινὴ λατρεία εἶχε ἀποτελέσει τὴ βάση καὶ πολιτικῆς συνεργασίας. Ἐνδέχεται κάποιες σχέσεις νὰ εἶχαν ἀναπτυχθεῖ ἀνάμεσα στὶς πόλεις τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης (Πραισό, Ἰτανο, Ὠλερο, Λατώ, Δρήρο) μὲ κέντρο τὸ ἱερό τοῦ Δικταίου Δία. Στὸν ἐλληνιστικὸ ὕμνο πρὸς τὸν θεὸ ὁ Δίας καλεῖται νὰ συνδράμει τὶς «πόλεις» μας (πόλης ἀμών), αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ἀπαραίτητα κάποια πολιτικὴ ἔνωση τῶν πόλεων ποὺ συμμετεῖχαν στὴ λατρεία. Ἡ Γόρτυνα συναγωνιζόταν μὲ τὴν Ἀξὸ γιὰ τὸν ἔλεγχο τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου καὶ χρησιμοποιοῦσε τὴ λατρεία γιὰ νὰ τονώσει τοὺς δεσμοὺς τῆς μὲ τὶς πόλεις στὶς ὁποῖες ἀσκοῦσε ἐπιρροή· ἔτσι ἐπέβαλλε τὴ συμμετοχὴ ὑποτελῶν περιοχῶν στὴν ἐκεῖ θυσία.

Μολοντί στὴν κλασικὴ ἐποχὴ δὲν ἀναπτύχθηκε κάποια παγκρήτια ὁμοσπονδία, ὑπάρχουν στοιχεῖα γιὰ τοπικὲς ὁμοσπονδίες (κοινά), ποὺ πῆραν τὴν τελικὴ μορφή τους στὴ ἐπόμενη περίοδο. Στὴν κεντρικὴ Κρήτη ἦταν διασκορπισμένες οἱ κῶμες τῶν Ἀρκάδων, ἐνὸς πληθυσμοῦ ποὺ συνδεόταν φυλετικά καὶ ἀνῆγε τὴν καταγωγὴ του στὴν Πελοπόννησο. Οἱ κῶμες αὐτὲς ἀνέπτυξαν κοινούς θεσμούς, διέθεταν συνέλευση, ποὺ ἔπαιρνε ἀποφάσεις γιὰ τὰ κυριότερα θέματα, καὶ κοινὸ λατρευτικὸ κέντρο. Ἀργότερα, ἡ χαλαρὴ ὁμοσπονδία τους πῆρε τὴ μορφὴ ἐνιαίου κράτους. Στὴν ὕστερη κλασικὴ ἐποχὴ βρίσκονται καὶ οἱ ρίζες τοῦ Κοινοῦ τῶν Ὀρειῶν στὴν περιοχὴ τῶν Σφακίων μὲ πυρήνα τὸ ἱερό τῆς Δίκτυνας στὴ Λισσό. Οἱ δύο αὐτὲς ὁμοσπονδίες ἔφτασαν σὲ διαφορετικὸ ἐπίπεδο ἐνοποίησης, ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη κρατικὴ ἐνότητα (Ἀρκάδες) μέχρι τὴν πολιτικὴ συνεργασία αὐτόνομων κοινοτήτων (Ὀρειοί), καὶ φανερώνουν τὶς δυνατότητες ποὺ ἐνυπῆρχαν στὰ λατρευτικὰ κοινὰ γιὰ τὴ δημιουργία πολιτικῆς συσπείρωσης.

Μιὰ ἄλλη μορφὴ κοινῆς πολιτικῆς πορείας ἦταν ἡ ἡγεμονία μιᾶς πόλης πάνω σὲ ἄλλες. Βέβαια, καὶ στὶς ὁμοσπονδίες ἐνδεχομένως μιὰ πόλη νὰ εἶχε μεγαλύτερο πολιτικὸ βάρος. Ὡστόσο, στὴν περίπτωση τῆς ἡγεμονίας μιὰ ἰσχυρὴ πόλη συνῆπτε διμερεῖς σχέσεις πρὸς ἐξαρτημένους, ἀσθενέστερους συμμάχους. Ἔτσι, ἀντὶ γιὰ ἓνα κοινὸ προέκυπτε μιὰ ομάδα

πόλεων με μόνη τους σύνδεση την εξάρτηση από ένα ισχυρό κέντρο. Ένω οι όμοσπονδίες είχαν όνομα ('Αρκάδες, 'Ορειοί), στις ήγεμονίες αναφερόταν πρώτα η ισχυρή πόλη και ακολουθούσε ο γενικός χαρακτηρισμός «και οι σύμμαχοι» για την ανώνυμη μάζα των εξαρτημένων πόλεων. Φαίνεται ότι στην κλασική εποχή άσκησαν ήγεμονία σε έκτεταμένες περιοχές η Κνωσός και η Γόρτυνα, ίσως και η Κυδωνία και η Λύττος. Κατά τον Πλάτωνα, οι περισσότερες πόλεις αναγνώριζαν τιμητικά πρωτεία λόγω αρχαιότητας στην Κνωσό (*πρεσβεύειν των πολλών πόλεων κοινή*), και ο Στράβων ανάγει τα πρωτεία της ήδη στην εποχή του 'Ομήρου. 'Η συνθήκη της Κνωσού με την Τύλισο (περίπου το 450) με μεσολάβηση του 'Αργους αποτελεί ένα παράδειγμα για τη μορφή των σχέσεων της με ασθενέστερες πόλεις. Σημαντικό ρόλο έπαιζε και εδώ η συγγένεια, δεδομένου ότι και οι δύο πόλεις θεωρούσαν μητρόπολή τους το 'Αργος, που μετείχε στη συμμαχία. Κύριος στόχος ήταν η στρατιωτική συνεργασία· οι τρείς σύμμαχες πόλεις συμφωνούσαν για τη διενέργεια κοινών στρατιωτικών επιχειρήσεων και για τη διανομή των λαφύρων. 'Επίσης προήγαγαν την οικονομική συνεργασία παραχωρώντας αμοιβαία το δικαίωμα εξαγωγής προϊόντων ατελώς από τα έδαφη τους. Οι Τυλίσιοι αποκτούσαν το δικαίωμα ιδιοκτησίας γης στην Κνωσό και τα ίδια προνόμια που είχε παραχωρήσει το 'Αργος και στους Κνωσίους. Σε ιδιαίτερες διατάξεις ορίζονταν τα σύνορα των δύο πόλεων, ρυθμίζονταν ζητήματα κοινής λατρείας και επιβαλλόταν η χρήση κοινού ημερολογίου και η παροχή φιλοξενίας στους λάτρεις που επισκέπτονταν την άλλη πόλη. 'Η ήγετική θέση της Κνωσού διακρίνεται σε μερικές λεπτομέρειες της συνθήκης: Σε περίπτωση που συμμετείχαν και άλλες πόλεις στις κοινές επιδρομές, τα λάφυρα θα τα διένεμαν η Κνωσός και το 'Αργος· από τα λάφυρα κοινών επιχειρήσεων με την Τύλισο η Κνωσός έπαιρνε το 1/10 για αφιερώσεις στα ιερά της, τα 2/3 των λαφύρων από επιχειρήσεις στην ξηρά και το 1/2 από ναυτικές επιχειρήσεις· η Κνωσός έστελνε τα 2/3 των αντιπροσώπων στη συνέλευση που θα αποφάσιζε την κήρυξη πολέμου και τη σύναψη ειρήνης με άλλες πόλεις και η Τύλισος υποχρεωνόταν να της παρέχει στρατιωτική βοήθεια. Ουσιαστικά πρόκειται για διμερείς συμμαχίες μικρών πόλεων με την Κνωσό, που διατηρούσε αυξημένα δικαιώματα, καθόριζε την εξωτερική πολιτική και ηγούνταν στις πολεμικές επιχειρήσεις. 'Η ήγεμονία της Κνωσού συνάντησε την αντίδραση άλλων ισχυρών πόλεων. Το 345 κατόρθωσε να καταλάβει τη Λύττο, αλλά νικήθηκε τελικά, όταν η Σπάρτη υποστήριξε την αποικία της. Κάτω από την έπαιρη της Γόρτυνας βρίσκονταν τον 5ο αιώνα οι πόλεις Φαιστός, Σύβριτα, Λεβήνα και Ριζηνία. 'Η Γόρτυνα είχε καταλάβει τα έδαφη των Ριζηνίων, αλλά αργότερα τους παραχώρησε αυτονομία και αυτοδικία, υποχρεώνοντάς τους όμως σε στρατιωτική υποτέλεια· η Γόρτυνα περιόριζε με ψήφισμά της τις καταχρήσεις των πολιτών της, επέτρεπε στους Ριζηνίους να πουλούν τα σπίτια και τον κήπο τους, έθέσπιζε

κανόνες για την επίλυση δικαστικών διαφορών και επέβαλλε την πληρωμή 350 στατήρων για την τριετή θυσία στο Ἰδαῖο Ἄντρο. Ἀργότερα (4ος αἰ.) ἀπορρόφησε τὴ Ριζηνία καὶ τὴ Λεβήνα στὸ κράτος της. Ἡ ἄσκησις ἡγεμονίας ὁδήγησε καὶ τὴ Γόρτυνα σὲ συγκρούσεις, ὅπως μὲ τὴν Κυδωνία (429), θέλοντας νὰ ὑποστηρίξει τὴ μικρὴ πόλιν Πολίχνα. Ἡ ἀκμὴ τῆς πόλης αὐτῆς μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰώνα.

Ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν ἰσχυρῶν πόλεων ἀποτελοῦσε διαρκὴ πηγὴ ἐντάσεων καὶ πολέμων ἀνάμεσά τους ἢ ἐναντίον ἀσθενέστερων πόλεων. Ὅμως ὁ κυριότερος λόγος τῶν κρητικῶν πολέμων ἦταν ἡ ἀνάγκη γιὰ ἐδαφικὴ ἐπέκτασις. Ἡ κρητικὴ οἰκονομία καὶ κοινωνία ἦταν κατὰ βάσιν ἀγροτική, ἀλλὰ ἡ γῆ ποὺ ἀνῆκε στὶς πολυάριθμες πόλεις ἦταν περιορισμένη. Ἔτσι, κύριο πρόβλημα τῶν διακρατικῶν σχέσεων ἦταν ἡ ἐπέκτασις ἢ ὑπεράσπιση τῶν ἐδαφῶν καὶ ὁ καθορισμὸς τῶν συνόρων. Γι' αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης θεωροῦσε ὅλες τὶς γειτονικὲς πόλεις τῆς Κρήτης ἐκ προοιμίου ἐχθρές. Οἱ κρητικοὶ πόλεμοι δὲν περιορίζονται σὲ κάποια συγκεκριμένη περίοδο, οὔτε ὑποκινοῦνται ἀπὸ τὸ ἐξωτερικόν. Ἦδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰώνα γνωρίζουμε τὸ κείμενο συμμαχίας τῆς Ἀξοῦ μὲ ἀγνωστὴ πόλιν, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ μοίρασμα λαφύρων. Πόλεμοι μαρτυροῦνται στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰώνα (κατάκτησις τῶν Ἀρχανῶν καὶ ἴσως τῆς Ἐλυνίας ἀπὸ τὴν Κνωσό, ἴσως πόλεμος Κνωσοῦ-Τυλίσου), τὸ 429 (Κυδωνία-Πολίχνα), στὰ τέλη τοῦ αἰώνα (Γόρτυνα-Ριζηνία) καὶ τὸ 346-343 (Κνωσὸς-Λύττος, Φάλαικος-Κυδωνία). Οἱ συγκρούσεις ἐντάθηκαν ἀπὸ τὰ τέλη τῆς ἀρχαῖας ἐποχῆς, ὅταν ἡ γῆ ἄρχισε νὰ συγκεντρώνεται σὲ λίγα χέρια καὶ οἱ πιέσεις τῶν ἀκτημόνων γιὰ ἀναδασμὸς της αὐξήθηκαν. Στὴν Κρήτη ἡ γῆ δὲν ξαναμοιράστηκε, οὔτε τέθηκαν περιορισμοὶ στὴ γαιοκτησία καὶ ἔτσι ἡ ἐδαφικὴ ἐπέκτασις παρέμενε ἡ μόνη διέξοδος μέχρι καὶ τὰ τέλη τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς.

Β. Η ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

1. Η ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Ἡ παράδοσις ἀστικοῦ βίου ἀρχίζει στὴν Κρήτη ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ χρόνια. Ἡ πόλιν ἀποτελοῦσε τὴ βασικὴ μορφή κοινοῦ πολιτικοῦ βίου καὶ στοὺς κλασσικοὺς χρόνους, ὅπως ἤδη στὴν ἀρχαῖα καὶ μέχρις ἑνα βαθμὸ καὶ στὴ γεωμετρικὴ ἐποχῇ. Ὡστόσο, ἡ ἐξέλιξις ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τῶν μινωικῶν ἀστικῶν κέντρων μέχρι τὰ χρόνια τῶν κλασσικῶν πόλεων δὲν ἦταν εὐθύγραμμη, καὶ πάντοτε ὑπῆρχαν ἐξαιρέσεις ποὺ ὀφείλονταν σὲ εἰδικές ἱστορικὲς ἢ γεωγραφικὲς συνθῆκες. Ὁ σταδιακὸς ἐρχομὸς τῶν Δωριέων, ἀπὸ τὸν 11ο αἰώνα καὶ ἐδῶ, ὑπῆρξε μιὰ καθοριστικὴ τομὴ· ἡ φυλετικὴ ὀργάνωσις τῶν νομαδικῶν φύλων ἐρχόταν σὲ ἀντίθεσις πρὸς τὴ συγκεντρωτικὴ, γραφειοκρατικὰ ὀργανωμένη καὶ βασιζόμενη σὲ ἀστικά κέντρα μορφή τοῦ κράτους ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴ μινωικὴ καὶ στὴν ἀρχαῖα Κρήτη. Ἡ μετάβασις στὸ ὀργανωμένο κράτος ἐνισχύονταν ὁμως ἀπὸ τὶς παραδόσεις ἀστικοῦ βίου, ζωντανές στὸν προδωρικὸ πληθυσμό· πολλὰς

δωρικές πόλεις δημιουργήθηκαν εκεί όπου είχαν άκμάσει μινωικά και αχαιικά κέντρα. Ἐλλά και ἡ γεωγραφική θέση τῆς Κρήτης σέ ἕνα σταυροδρόμι ανάμεσα στήν Ἑλλάδα και στήν Ἀνατολή, σέ μιὰ ἐποχή ἐντατικών ἐπαφών, και ἡ ἐνασχόληση μέ τῇ γεωργίᾳ, τῇ ναυτιλίᾳ και τὸ ἐμπόριο δὲν συμβιβάζονταν μέ μιὰ φυλετική ὀργάνωση κατάλληλη γιὰ νομάδες-κτηνοτρόφους. Ἔτσι, οἱ Δωριεῖς ὑποχρεώθηκαν ἀπὸ νωρὶς νὰ ἀκολουθήσουν μιὰ πορεία πρὸς τὴν πόλη-κράτος. Μὲ τὴν ἐξαίρεση λίγων ὀρεινῶν και ἀπομονωμένων περιοχῶν, ἡ ἀστική κοινότητα, ἡ Πόλη, ἀποτέλεσε τὴ βασικὴ μορφή κράτους στήν κλασικὴ Κρήτη.

Θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι ἡ λέξη «κράτος» εἶναι ἐνδεχομένως παραπλανητικὴ γιὰ τὸν σύγχρονο ἀναγνώστη, πὺ γνωρίζει ἕνα κράτος ἀπρόσωπο και ἀποξενωμένο ἀπὸ τὸν πολίτη. Στὴν ἀρχαιότητα και κατ' ἐξοχὴν στήν Κρήτη τὸ κράτος ἦταν οἱ ἴδιοι οἱ πολίτες. Τὸ ὄνομά του ἦταν τὸ συλλογικὸ ὄνομα τῶν πολιτῶν (π.χ. Κνώσιοι, ὄχι Κνωσὸς) πὺ ἀναγραφόταν στὰ νομίσματα τῆς κοινότητος, ἡ δημόσια ἰδιοκτησία ἦταν κοινὴ ἰδιοκτησία τῶν πολιτῶν και τὰ δημόσια ἔσοδα διανεμόνταν στὶς οἰκογένειές τους. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς πολίτες και τὶς οἰκογένειές τους, ὑπῆρχε και μιὰ μερίδα τοῦ πληθυσμοῦ χωρὶς πολιτικὰ δικαιώματα, πὺ ζοῦσε σέ κάποια μορφή ἐξάρτησης ἀπὸ τὴν κοινότητα τῶν πολιτῶν. Ἦταν οἱ μέτοικοι, ἐλεύθερα ἄτομα χωρὶς πολιτικὰ δικαιώματα, και, οἱ δοῦλοι.

Κέντρο τῆς κρητικῆς πόλης-κράτους ἦταν τὸ ἄστυ. Στὴν κλασικὴ ἐποχή ἦταν συνήθως χτισμένο στήν ἐνδοχώρα, σέ σημαντικὸ ὑψόμετρο (200-400 μ. στὸ βορρά, 500-600 μ. στὸ νότο), στὶς πλαγιές λόφων γύρω ἀπὸ μιὰ ἢ περισσότερες ὄχρωμένες ἀκροπόλεις. Ἀνάλογα μέ τὴ σημασία τῆς πόλης, τὸ ἄστυ ἐποίκιλλε σέ ἔκταση και, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη, δὲν ἦταν πάντοτε τειχισμένο. Στὸ ἄστυ βρίσκονταν οἱ κατοικίες τῶν πολιτῶν και τῶν οἰκιακῶν δούλων, τὰ ἐργαστήρια ὀρισμένων βιοτεχνῶν, χτισμένα στὶς πλαγιές τῶν λόφων, και, σέ κατάλληλα πλατώματα ἢ στήν ἀκρόπολη, τὰ δημόσια κτήρια, τὸ βουλευτήριον, ἡ ἔδρα τῶν κόσμων (πρυτανεῖον ἢ ἀρχεῖον) μέ τὴν κοινὴ ἔστια, ἡ ἔδρα ἄλλων ἀρχόντων, ὁ χώρος τῶν συσσιτίων (ἀνδρεῖον), κοιμητήρια γιὰ τοὺς ξένους και ἀρχεῖα. Συνήθως χαμηλότερα, σέ κάποιο ἐκτεταμένο χώρο, βρισκόταν ὁ χώρος τῶν συνελεύσεων και τῶν δικαστηρίων (ἀγορά), τὸ γυμνάσιον (δρόμος) και ὁ χώρος συγκέντρωσης τῶν ἐνοπλίων πολιτῶν (ἀγρεῖον). Στὸ ἄστυ ὑπῆρχαν ἐπίσης ναοί, στὸν κυριότερο ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀναγράφονταν τὰ σημαντικότερα δημόσια ἔγγραφα.

Γύρω ἀπὸ τὸ ἀστικὸ κέντρο ἐκτείνονταν οἱ κοινοτικὲς και οἱ ἰδιωτικὲς γαῖες. Ἡ ἔκταση τῶν ἐδαφῶν ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν ἰσχύ τῆς πόλης ἢ τῇ γεωγραφικῇ τῆς θέσῃ· μεγάλες ἐκτάσεις κατεῖχαν κυρίως οἱ πόλεις τῆς ἐνδοχώρας. Τὰ σύνορα τῶν κοινοτήτων ὀρίζονταν συχνὰ μέ εἰδικὲς στήλες και περιγράφονται μέ ἀκριβεία σέ συνθήκες μέ βάση διάφορα σημάδια (ρυάκια, χαράδρες, ὑψώματα, μνημεῖα κ.λπ.). Στὰ

εδάφη γύρω από τὸ ἄστυ ὑπῆρχαν νεκροταφεῖα, ιερὰ, ὄχυρά καὶ πύργοι στὶς κρίσιμες θέσεις τῶν συνόρων, καὶ μικροὶ οἰκισμοί, ποὺ δὲν ἀποτελοῦσαν αὐτόνομες κοινότητες. Ἦταν ἐπίνεια, κῶμες τῶν ἐξαρτημένων καλλιεργητῶν, εἰδικοί οἰκισμοὶ γιὰ ξένους βιοτέχνες καὶ ἀπελευθέρους καὶ γιὰ ὅσους εἶχαν τὴν ἐπιμέλεια τῶν ἱερῶν καί, τέλος, ἐξαρτημένες κοινότητες περιοίκων, ποὺ δὲν εἶχαν πολιτικὰ δικαιώματα ἀλλὰ κάποια μορφή αὐτοδιοίκησης. Οἱ ἐξαρτημένες κοινότητες ἀνάγονται στὴ δωρικὴ κατάρκτηση, ὅταν ἓνα μέρος τοῦ προδωρικοῦ πληθυσμοῦ ἔχασε τὴν πολιτικὴ του ἐλευθερία ἀλλὰ διατήρησε δικούς του νόμους καὶ αὐτοδιοίκηση. Οἱ συχνοὶ κρητικοὶ πόλεμοι συνέβαλλαν στὴ δημιουργία νέων ἐξαρτημένων κοινοτήτων μέχρι καὶ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ.

Καὶ στὴν Κρήτη, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες ἐλληνικὲς περιοχές, ὑπῆρχαν κράτη χωρὶς ἀστικὸ κέντρο (*κοινόν*). Συνήθως ἦταν ὀρεινὲς κοινότητες, ποὺ ὁ πληθυσμὸς τους ζοῦσε σὲ μικρὰ χωριά ἀπὸ λίγα γένη (*κωμηδόν*), ἀλλὰ εἶχε συνειδηθῇ ὅτι ἀποτελοῦσε πολιτικὴ ἐνότητα. Οἱ κῶμες εἶχαν κοινὸς θεσμούς, ἔπαιρναν ἀπὸ κοινοῦ ἀποφάσεις καὶ ὡς κέντρο χρησιμοποιοῦσαν κάποιο σημαντικὸ ἱερό. Οἱ δικαστικὲς καὶ οἱ τοπικὲς ὑποθέσεις ρυθμίζονταν μᾶλλον σὲ κάθε κώμη χωριστά, ἴσως ἀπὸ συμβούλιο γερόντων. Πιθανότατα οἱ κῶμες εἶχαν κοινὲς δημόσιες γαῖες, κυρίως βοσκοτόπια, ἔκοβαν ἀπὸ κοινοῦ νόμισμα, εἶχαν κοινὲς στρατιωτικὲς δυνάμεις καὶ κοινὴ πολιτικὴ. Ὁ Στράβων ἀναφέρει ὅτι οἱ Πολυρρήνιοι ἀρχικὰ κατοικοῦσαν σὲ κῶμες, ὡς τὴν ἐποχὴ ποὺ Ἀχαιοὶ καὶ Δωριεῖς τείχισαν ἓνα λόφο δημιουργώντας ἔτσι μιὰ πόλη-κράτος. Ἡ συνένωση κωμῶν σὲ πόλεις (*συνοικισμός*), κατὰ τὸν Πausanias, πραγματοποιήθηκε τὸν 8ο αἰῶνα, ὅταν ὁ Σπαρτιάτης Χαρμίδας ἔπεισε τοὺς Κρήτες νὰ ἐγκαταλείψουν τὰ μικρὰ ὀρεινὰ χωριά καὶ νὰ ἱδρῦσουν πόλεις σὲ ἐπίκαιρες θέσεις κοντὰ στὶς ἀκτές. Ἡ διαδικασία ὅμως αὐτὴ συνεχίστηκε μέχρι καὶ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ.

Ἐκεῖνο ἐπομένως ποὺ χαρακτηρίζει τὰ κράτη τῆς Κρήτης δὲν ἦταν ἡ ὑπαρξὴ ἀστικοῦ κέντρου, ἀφοῦ ὑπῆρχαν κράτη χωρὶς ἀστικὸ κέντρο (*κοινά*), ἀλλὰ καὶ ἀστικὰ κέντρα ποὺ δὲν ἀποτελοῦσαν κράτος (ἐπίνεια, ἐξαρτημένες κοινότητες). Τὰ βασικὰ στοιχεῖα ἦταν ἡ ὑπαρξὴ πολιτικῶν δικαιωμάτων, ἡ ἀσκήση κυριαρχίας στὰ ἐδάφη, τὸ δικαίωμα κοπῆς νομισμάτων μετὴν ὀνομασία καὶ τὸ ἔμβλημα τῆς κοινότητος, ἡ διατήρηση στρατιωτικῶν δυνάμεων, ἡ ἀνεξάρτητὴ ἐσωτερικὴ πολιτικὴ (νομοθεσία, διάθεση τῶν ἐσόδων), ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ (σύνταξη συνθηκῶν) καὶ δευτερευόντως ἡ ὑπαρξὴ ἀρχόντων καὶ ἡ ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης (ποὺ χαρακτηρίζουν καὶ μερικὲς ἐξαρτημένες κοινότητες).

Δὲν γνωρίζουμε τὸν πληθυσμὸ οὔτε τῶν κρητικῶν πόλεων οὔτε γενικὰ τῆς Κρήτης. Οἱ ὑπολογισμοὶ κυμαίνονται ἀπὸ 200.000 ἕως 1.000.000 κατοίκους, ἀλλὰ τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα εἶναι ἐλλιπέστατα. Ἡ Κρήτη θεωροῦνταν πολυάνδρος καὶ ἦταν πραγματικὰ ἑκατόμυλος, ἀλλὰ οἱ

διαφορές πληθυσμού ανάμεσα στις διάφορες πόλεις ήταν μεγάλες. Ένδεικτικές είναι οι διαφορές στον αριθμό τῶν κόσμων (2 στους Ἀρκάδες, 10 στη Γόρτυνα), ἢ στὴν ποσότητα σίτου ποὺ προμηθεύτηκαν διάφορες πόλεις κατὰ τὴ σιτοδεία τοῦ 4ου αἰώνα (5.000 μεδίμνους ἢ Ὑρτακίνα, 10.900 ἢ Κνωσός). Στὴ Δρῆρο οἱ ἔφηβοι μιᾶς χρονιάς (δηλαδὴ 2 ἢ 3 κλάσεις ἡλικίας) ἦταν μόλις 180, ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ συνολικὸ πληθυσμὸ πολιτῶν (μὲ τὶς οἰκογένειές τους) ὄχι μεγαλύτερο ἀπὸ 3-4.000. Σὲ ἐλληνιστικὲς συνθήκες γιὰ τὴν ἀποστολὴ μισθοφόρων οἱ ἀριθμοὶ τῶν πολιτῶν ποὺ ζητοῦνταν ἀπὸ μιὰ πόλη κυμαίνονται ἀπὸ 100 ἕως 150, καὶ ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς ποὺ μαρτυρεῖται γιὰ μία μόνο πόλη εἶναι 500 Γορτύνιοι, ποὺ ἴσως δὲν ἦταν ὅλοι πολῖτες. Στὴ Γόρτυνα 300 ἄτομα ἦταν ἀρκετὰ γιὰ νὰ ἔχουν ἰσχὺ οἱ ἀποφάσεις τῆς συνέλευσής της. Θὰ πρέπει ἀκόμα νὰ λάβουμε ὑπόψη τὴ μεγάλη παιδικὴ θνησιμότητα, τὶς τεράστιες ἀπώλειες ἀπὸ τοὺς πολέμους, τὶς ἐλλείψεις στὴν ὑγιεινὴ, τὶς περιορισμένες δυνατότητες τοῦ νησιοῦ νὰ θρέφει μεγάλο πληθυσμὸ, καὶ τὸν ἐκπατρισμὸ ἀρκετῶν κατοίκων. Μὲ κάθε ἐπιφύλαξη μποροῦμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ἐλάχιστες μεγάλες πόλεις θὰ εἶχαν 2-5.000 πολῖτες (δηλαδὴ συνολικὰ 30-40.000 κατοίκους), ἀλλὰ οἱ περισσότερες λιγότερους ἀπὸ 1.000. Ἄν συνυπολογίσουμε τὸν πολὺ μεγαλύτερο πληθυσμὸ χωρὶς πολιτικὰ δικαιώματα, ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ δὲν θὰ ξεπερνοῦσε τὶς 450-500.000 κατοίκους.

2. ΤΟ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ

Πολιτικὰ δικαιώματα

Στὴν Κρήτη, ὅπως καὶ γενικὰ στὴν ἀρχαιότητα, τὰ πολιτικὰ δικαιώματα περιορίζονταν, ἀνάλογα μὲ τὴ μορφή τοῦ πολιτεύματος, σὲ ἓναν πολὺ μικρὸ κύκλο τοῦ πληθυσμοῦ μὲ βάση κριτήρια νομικά, κοινωνικά, μερικὲς φορὲς οἰκονομικά, ἀκόμα καὶ κριτήρια φύλου, ἡλικίας καὶ γένους. Ἀπὸ νομικὴ ἄποψη ὁ πολίτης ἦταν ἄτομο ἐλεύθερο, δηλαδὴ δὲν εἶχε ἐκπέσει στὴν κατηγορία τοῦ δούλου γιὰ ὁποιοδήποτε λόγο (κατάκτηση, αἰχμαλωσία, χρέη), δὲν ἦταν πρῶην δούλος ἢ ξένος καὶ δὲν εἶχε στερηθεῖ γιὰ ὁποιοδήποτε λόγο τὰ πολιτικὰ του δικαιώματα (λόγω καταδίκης, παράβασης νόμου ἢ τοῦ ὅρκου τῶν πολιτῶν, δειλίας, μὴ συμμετοχῆς στὴν πολεμικὴ παιδεία). Ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ φύλου καὶ τῆς ἡλικίας ἦταν ἄνδρας ἄνω τῶν 20 ἢ 21 ἐτῶν. Τὰ γυναικεῖα μέλη τῆς οἰκογένειας τοῦ πολίτη δὲν εἶχαν ἐνεργὰ πολιτικὰ δικαιώματα (δὲν ἐξέλεγαν καὶ δὲν ἐκλέγονταν, καὶ δὲν ἐκπροσωποῦσαν τὸν ἑαυτὸ τους στὸ δικαστήριον), ἀλλὰ ἀνῆκαν σὲ φυλές, διέθεταν περιουσία καὶ συμμετεῖχαν στὸν κοινωνικὸ καὶ θρησκευτικὸ βίον. Οἱ ἀνήλικοι ἄρρενες ἦταν δυνάμει πολῖτες. Ἀπὸ τὸ 17ο ἢ τὸ 18ο ἔτος τοὺς ἀποκοτοῦσαν ὀρισμένα δικαιώματα, ἀλλὰ πολῖτες γίνονταν ὅταν συμπλήρωναν τὴν προβλεπόμενη ἡλικία, ὀλοκλήρωναν τὴν παιδεία τους, ἔδιναν τὸν προβλεπόμενο ὅρκον καὶ γίνονταν δεκτοὶ σὲ κάποια *ἐταιρεία*. Ἀπὸ κοινωνικὴ ἄποψη ὁ

πολίτης άνήκε από τη μιá σέ μιá ομάδα συγγενών έξ αίματος (οίκο, γένος, φυλή), και από την άλλη σέ μιá ομάδα ανδρών που σιτίζονταν και άσκοούνταν μαζί (έταιρεία) και που άνήκαν στην ίδια φυλή αλλά όχι άπαραίτητα και στο ίδιο γένος. 'Η φυλή και ή έταιρεία άποτελούσαν τη βάση της στρατιωτικής οργάνωσης· ό πολίτης ήταν ό πολεμιστής, αυτός που είχε παρακολουθήσει την ειδική στρατιωτική παιδεία, και μπορούσε νά έξασφαλίσει με τά δικά του χρήματα τόν όπλισμό του και νά υπερασπίσει την πόλη του. Μόνο ό πολίτης (δρομείς) έπιτρεπόταν νά άθληϊται και νά κατέχει όπλα. 'Έτσι οι μη πολίτες όνομάζονταν *άπέταιροι* και οι έφηβοι *άπόδρομοι* (άποκλεισμένοι από τις έταιρείες και τις άθλητικές έκδηλώσεις άντιστοιχώς). 'Η φυλή και ή έταιρεία ήταν επίσης οι φορείς μέσω των όποιων ό πολίτης άσκούσε τά δικαιώματά του. 'Ως μέλος φυλής μπορούσε νά έκλεγεί σέ αξίωμα όταν έρχόταν ή σειρά της φυλής του νά άναδείξει τούς έτήσιους αξιωματούχους. 'Ως μέλος έταιρείας έκπλήρωνε τις ύποχρεώσεις του (φορολογία, στράτευση) και άπολάμβανε τά δικαιώματά του (σίτιση τοῦ ίδιου και της οικογένειάς του).

Ποιό ήταν όμως τó περιεχόμενο των πολιτικῶν δικαιωμάτων; 'Αναφέρθηκε ήδη τó δικαίωμα τοῦ έκλέγεσθαι και τοῦ έκλέγειν. Στόν ίδιο χώρο της πολιτικής δράσης άνήκει και ή συμμετοχή στη συνέλευση τοῦ λαοῦ. 'Ο πολίτης είχε επίσης τó δικαίωμα και την ύποχρέωση νά στρατεύεται· τó δικαίωμα νά παρουσιάζεται ως μάρτυρας και νά εκπροσωπεί τόν έαυτό του, τά θηλυκά ή άνήλικα μέλη τοῦ οίκου του, τούς δούλους, τούς έξαρτημένους καλλιεργητές και τούς ξένους του σέ δίκες και νά άντιμετωπίζεται προνομιακά από τόν νόμο (οί ποινές διέφεραν άνάλογα με τó άν τó θύμα και ό θύτης ήταν πολίτης ή όχι)· νά διατρέφεται ό ίδιος και ή οικογένειά του με τó σύστημα των *συσσιτών*· νά κατέχει γή και οίκια ή νά μισθώνει δημόσια γή· νά έχει έλαφρότερες οικονομικές ύποχρεώσεις έναντι της κοινότητας άπ' ό,τι ό ξένος· νά κάνει χρήση όσων προνομίων τοῦ έξασφάλιζαν οι διακρατικές συμβάσεις της πόλης του· και, τέλος, νά μετέχει στις κοινές λατρείες.

Θεσμοί

Στην Κρήτη ή βασιλεία καταργήθηκε στα άρχαία χρόνια. Τή νομοθετική έξουσία άσκούσε ή συνέλευση των πολιτών, όνομαζόμενη *αγορά, πόλις* (=κοινότητα των πολιτών), άργότερα *έκκλησία, κοινόν* και, σέ λίγες πόλεις, *δημος*. 'Η συνέλευση συνεδρίαζε σέ συγκεκριμένο τόπο (*αγορά*) και, τουλάχιστον στην έλληνιστική περίοδο, τακτικά μιá φορά τó μήνα· υπήρχαν και έκτακτες συγκλήσεις για την άντιμετώπιση συγκεκριμένων ζητημάτων. Στις συνεδριάσεις προήδρευαν σέ λίγες πόλεις οι βουλευτές, αλλά συνήθως οι *κόσμοι*, που είχαν ειδικές θέσεις. Οι ίδιοι συγκαλούσαν και τις έκτακτες συνεδριάσεις. Σέ συνθήκες της έλληνιστικής έποχής αναφέρονται συγκεκριμένες προθεσμίες μέσα στις όποιες όφειλαν νά συγκαλέσουν τη συνέλευση για νά δεχτεί ξένους πρεσβευτές. Σύμφω-

να μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ συνέλευση δὲν συζητοῦσε οὔτε ὑπέβαλλε προτάσεις· ἀπλῶς ἐνέκρινε ἢ ἀπέρριπτε τίς ἑτοιμες προτάσεις ποὺ ὑπέβαλλαν οἱ κόσμοι σὲ συνεργασία μὲ τὴ βουλή. Ὡστόσο, σοβαρὰ ζητήματα συζητοῦνταν, πρὶν ἀπὸ τὴ συνέλευση, στὶς *ἐταιρεῖες* καὶ στὰ *συσσίτια*. Στὴ συνέλευση παρουσιάζονταν οἱ πρεσβευτὲς γιὰ νὰ ἐκθέσουν τὰ αἰτήματά τους. Μολονότι δὲν διεξάγονταν συζητήσεις, ἡ συνέλευση ἀποτελοῦσε τὴν κύρια ἐξουσία, τὴ νόμιμη πηγὴ τῆς νομοθεσίας καὶ κάθε ἀπόφασης, γιὰ τὴν κήρυξη πολέμου καὶ τὴ σύναψη συνθηκῶν, γιὰ ἀφιερώσεις, ἀπόδοση τιμῶν σὲ ξένους, ἀποδοχὴ ξένων στὸ σῶμα τῶν πολιτῶν, ἀπελευθέρωση δημόσιων δούλων, καὶ διάθεση τῶν δημοσίων χρημάτων. Στὴν ἑλληνιστικὴ Γόρτυνα γιὰ τὴ ἀπαρτία ἀπαιτοῦνταν τουλάχιστον 300 ἄτομα. Ἡ ψηφοφορία γινόταν διὰ βοῆς καί, γιὰ σημαντικὲς ἀποφάσεις, ὅπως ἡ ἀποδοχὴ νέων πολιτῶν, ἀρκοῦσαν 3 ἀρνητικὲς ψῆφοι γιὰ νὰ ἀπορριφθεῖ ἡ αἴτησις. Ἡ συνέλευση ἐξέλεγε ἴσως τὰ μέλη τῆς βουλῆς, στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ καὶ ἔκτακτους ἀξιωματοῦχους. Οἱ κόσμοι, ποὺ ἀνῆκαν πάντοτε στὴν ἴδια φυλὴ, δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐκλέγονταν μόνον ἀπὸ τὰ μέλη τῆς φυλῆς τους, ὅταν ἐρχόταν ἡ σειρά τῆς νὰ ἀναδείξει τοὺς ἄρχοντες.

Ἡ βουλή (*βωλά*, *πρειγία*, ἴσως *γερονσία*) ἦταν συνέχεια τοῦ συμβουλίου τῶν γερότων τῆς φυλετικῆς κοινωνίας καὶ εἶχε διατηρήσει νομοθετικὲς καί, σὲ ὁρισμένους περιοχές, καὶ δικαστικὲς καὶ ἐκτελεστικὲς ἐξουσίες. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, εἶχε 30 μέλη, ἀλλὰ ὁ ἀριθμὸς τους ἦταν μάλλον μικρότερος σὲ μικρὲς πόλεις (20 στὴ Δρῆρον). Ὀνομάζονταν *πρεῖγιστοι* (γεροντότεροι) καὶ *γέροντες* καὶ ἐκλέγονταν μὲ ἰσόβια θητεία ἀνάμεσα σὲ ὄσους εἶχαν διατελέσει *κόσμοι* καὶ διακρίνονταν γιὰ τὴ σωφροσύνη τους. Οἱ *πρεῖγιστοι* συσκέπτονταν γιὰ τὰ σημαντικὰ ζητήματα καὶ σὲ συνεργασία μὲ τοὺς *κόσμους* προετοίμαζαν τίς προτάσεις ποὺ ὑποβάλλονταν στὴ συνέλευση. Ἱεραρχικὰ ἦταν ἀνώτεροι ἀπὸ τὸ συμβούλιο τῶν *κόσμων* καὶ ἀσκοῦσαν ἐποπτεία πάνω του ἐπιβάλλοντας πρόστιμο στοὺς *κόσμους* ποὺ δὲν τηροῦσαν τίς ὑποχρεώσεις τους. Σὲ μερικὲς πόλεις ἡ βουλή εἶχε καὶ δικαστικὲς ἀρμοδιότητες. Ἐπίσης ἦταν θεματοφύλακας τῶν παραδόσεων καὶ ἐγγυητὴς τῶν συμβάσεων καὶ τῶν νόμων. Οἱ ἐκτελεστικὲς τῆς ἐξουσίας ἦταν πολὺ πιὸ περιορισμένες· στὴν Ἀξὸ ἡ βουλή χορηγοῦσε ἓνα χρηματικὸ ποσὸ γιὰ κάποια σημαντικὴ θυσία, καὶ στὴ Γόρτυνα ἓνα μέλος τῆς ἦταν ἴσως ὑπεύθυνος γιὰ τὴν εἰσπραξὴ τοῦ φόρου τῆς ἐξαρτημένης κοινότητος τῶν Καυδίων. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, τὰ μέλη τῆς λάμβαναν ἀποφάσεις κατὰ τὴν κρίση τους (*αὐτογνώμονες*), χωρὶς νὰ δεσμεύονται ἀπὸ γραπτὲς διατάξεις (*μὴ κατὰ γράμματα ἀρχειν*), καὶ δὲν λογοδοτοῦσαν (*ἀνυπεύθυνος ἀρχή*). Αὐτὰ τὰ στοιχεῖα καὶ τὴν ἰσοβιότητά τους τὰ θεωροῦσε σοβαρὰς ἀδυναμίας. Ὅμως καὶ οἱ βουλευτὲς ἐλέγχονταν· ἂν δὲν ἐκπληροῦσαν κάποιας ὑποχρεώσεις, πλήρωναν πρόστιμο σὲ εἰδικούς ἀξιωματούχους. Οἱ συμβουλὲς καὶ οἱ ἀποφάσεις τους δὲν ἦταν ἀπαραίτητα αὐθαίρετες κρίσεις, ὅπως ἀπὸ ἀρνητικὲς ἐμπειρίες τῆς ἐποχῆς του πίστευε

ὁ Ἀριστοτέλης, ἀλλὰ μᾶλλον θεωροῦνταν ὡς ζωντανή ἐκφραση τῶν νόμων καὶ τῶν παραδόσεων καὶ ἀπηχοῦσαν τὴν κοινὴ γνώμη καὶ λογικὴ.

Ἡ σημαντικότερη ἀρχὴ ἦταν τὸ συμβούλιο τῶν κόσμων. Ἡ λέξις προέρχεται ἀπὸ τὸ ρῆμα κοσμεῖν, ποὺ σημαίνει γενικὰ διατάσσω, τοποθετῶ σὲ τάξι, κυρίως τῇ στρατιωτικῇ παράταξι, καθὼς ἐπίσης τιμωρῶ. Κόσμος λεγόταν καὶ τὸ συμβούλιο στὸ σύνολό του καὶ κάθε μέλος του χωριστά. Οἱ κόσμοι ἢ κοσμητῆρες ἦταν ἀρχικὰ στρατιωτικοὶ ἡγέτες τῶν φυλῶν ἴσως στὴν ἀρχαῖκὴ ἐποχὴ νὰ ἐκλέγονταν μὲ δεκαετὴ θητεία, ἀλλὰ στὴν κλασικὴ ἐποχὴ κάθε χρόνο ἀπὸ μία φυλὴ μὲ ἓνα σύστημα ἐκ περιτροπῆς ἐναλλαγῆς τῶν φυλῶν στὴν ἐξουσία. Σύμφωνα μὲ τὶς φιλολογικὲς πηγές, οἱ κόσμοι ἦταν δέκα· ὥστόσο, στὶς ἐπιγραφὰς ὁ ἀριθμὸς τους κυμαίνεται, ἴσως ἀνάλογα μὲ τὸν πληθυσμὸ τῆς πόλης, π.χ. 2-3 στοὺς Ἀρκάδες, 3 στὴ Βιάννο, 4 στὴ Χερσόνησο, 5-7 στὴ Λατώ, 10 στὴ Γόρτυνα καὶ στὴν Ἱεράπυτνα. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, οἱ κόσμοι ἀναδεικνύονταν μόνο ἀπὸ ὀρισμένα γένη. Ἴσως αὐτὸ δὲν ἦταν γενικευμένος θεσμός, ἀλλὰ φυσικὴ συνέπεια τοῦ γεγονότος ὅτι κάποια γένη ἦταν ἰσχυρότερα, πλουσιότερα, καὶ μὲ μεγαλύτερο κύρος. Γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ὁ συγκεντρωτισμὸς καὶ νὰ μὴν παρατείνεται ἡ ἀσυλία τῶν κόσμων, ἀπαγορευόταν ἡ ἐπανεκλογὴ ἂν δὲν περνοῦσε διάστημα 10 (Δρῆρος) ἢ 3 (Γόρτυνα) ἐτῶν. Στὴ Γόρτυνα οἱ χρονικοὶ περιορισμοὶ ἦταν αὐστηρότεροι γιὰ τὰ κατώτερα ἀξιώματα (5 χρόνια γιὰ τὸν ξένιο κόσμος, 10 γιὰ τὸν γνώμονα)· ἀπὸ αὐτὸ συνάγεται ὅτι οἱ πολῖτες ποὺ ἐναλλάσσονταν στὸ ἀξίωμα τοῦ κόσμου ἦταν πολὺ λιγότεροι ἀπὸ ὅσους εἶχαν πρόσβαση στὰ κατώτερα ἀξιώματα. Δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν ὑπῆρχαν ἄλλοι περιορισμοὶ στὴν ἐκλογὴ (ἡλικία, πλοῦτος).

Οἱ κόσμοι σὲ συνεργασία μὲ τὴ βουλὴ προετοιμάζαν τὶς προτάσεις γιὰ τὴ συνέλευση, τὴν συγκαλοῦσαν καὶ προήδρευαν συλλογικὰ ὡς ἀνώτατοι ἄρχοντες, ὑπέβαλλαν τὶς προτάσεις καὶ ἀναλαμβάναν τὴν ἐκτέλεση τῶν ἀποφάσεων, συζητοῦσαν μὲ τοὺς ξένους ἀπεσταλμένους, κρατοῦσαν τὴ δημόσια σφραγίδα, ἤλεγχαν τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἀσκοῦσαν οἱ ἴδιοι δικαστικὴ ἐξουσία, καὶ εἶχαν τὴν ἡγεσία τοῦ στρατοῦ καὶ τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν οἰκοδόμησι, συντήρησι καὶ ἐπισκευὴ ἱερῶν, γιὰ τὴν προσφορά θυσιῶν, τὴν ἐκπροσώπησι τῆς πόλης σὲ θρησκευτικὰ τελετὰς ἄλλων πόλεων καὶ τὴν ὀρκομωσία τῶν ἐφήβων καὶ τῶν πολιτῶν. Ὅπου δὲν ὑπῆρχαν εἰδικοὶ ἀξιωματοῦχοι, οἱ κόσμοι χειρίζονταν καὶ τὸ δημόσιο χρῆμα. Στὰ προνόμιά τους περιλαμβάνονταν ἡ σίτισις στὸ πρυτανεῖο, εἰδικὸ ἔνδυμα καὶ τιμητικὰς θέσεις στὶς ἐπίσημες τελετὰς. Ὅταν ἐπισκέπτονταν ξένες πόλεις, γίνονταν δεκτοὶ μὲ τιμὰς καὶ καλοῦνταν στὸ πρυτανεῖο. Κατὰ τὴ θητεία τους, ἦταν ἀνεξέλεγκτοι, ἀλλὰ, μετὰ τὴ λήξιν τῆς, ἦταν δυνατὸ νὰ κληθοῦν σὲ λογοδοσία ἀπὸ τὴ βουλὴ γιὰ παράνομες πράξεις καὶ παραλείψεις καὶ νὰ πληρῶσουν μεγάλα πρόστιμα. Ὅσο κατεῖχαν τὸ ἀξίωμά τους, δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ εἶναι διάδικοι,

προφανώς για να μην έπηρεάσουν το αποτέλεσμα. "Αν και αποτελούσαν συλλογικό όργανο, υπήρχε κάποια στοιχειώδης κατανομή αρμοδιοτήτων. Ένας κόσμος (πρωτόκοσμος, στραταγέτας, κόσμος ό επί πόλεως) είχε την προεδρία και ήταν ό επώνυμος άρχων τής πόλης, δηλαδή έδινε το όνομά του στο έτος τής θητείας του. Στην έλληνιστική εποχή αναφέρεται και πρόκοσμος, ίσως αναπληρωτής του πρωτοκόσμου. Οί σχέσεις τής πόλης και τών πολιτών με μη πολίτες, ή προστασία τών τελευταίων και ή επίλυση τών διαφορών τους με πολίτες ήταν ειδική ευθύνη του ξενίου κόσμου. Σε μερικές πόλεις μέλος του συμβουλίου με ειδικές αρμοδιότητες στη λατρεία ήταν ό κόσμος ιεροργός.

Βοηθός τών κόσμων ήταν ό μνάμων ή γραμματεός τών κόσμων. Γραμματεΐς είχαν επίσης ό ιεροργός, οί δικαστές και, στην έλληνιστική εποχή, ή συνέλευση (γραμματεός τας πόλιος) και κατώτεροι αξιωματούχοι (εσπράτται, αγορανόμοι). Τα πρακτικά δημοσίων υποθέσεων τα τηρούσε ό γνώμων, που στη Γόρτυνα μπορούσε να επανεκλεγεί μόνο μετά παρέλευση δεκαετίας. Στους σημαντικότερους αξιωματούχους συγκαταλέγονταν οί έπόπτες τής δημόσιας διοίκησης, όπως οί τίται στη Γόρτυνα, που άσκοούσαν έποπτεία στους κόσμους και επέβαλλαν πρόστιμα· μάλλον διορίζονταν από τη βουλή, με την όποια συνεργάζονταν. 'Ανάλογη έποπτεία άσκοούσαν, άν και τα σχετικά στοιχεία είναι λίγα, οί λογισταί ("Ιτανος), οί έρευται θίνων και ανθρώπινων (έρευνητές θρησκευτικών και κοσμικών ζητημάτων, Κνωσός, Δρῆρος), ό έπόττας (έπόπτης, Γόρτυνα), το έφοριμον (συμβούλιο έφόρων, άν είναι όρθή ή άνάγνωση μιās έπιγραφής τής Ριζηνίας), ίσως οί δάμιοι (Δρῆρος) και οί εύνομιώται (μέλη του συμβουλίου τής Εύνομίας, Λατώ). Κατώτεροι οικονομικοί αξιωματούχοι ήταν οί ταμία, οί πράκτορες και οί εσπράτται, που φύλασσαν το δημόσιο χρήμα, εισέπρατταν πρόστιμα και χορηγοΐσαν τα ποσά για δημόσια έργα. 'Η πόλη εξέλεγε επίσης τους ιερείς διαφόρων ιερών και θεοτήτων, συνήθως με έτήσια θητεία. Οί ιερείς όρισμένων σημαντικών ιερών ίσως άσκοούσαν τα καθήκοντά τους για μεγαλύτερο διάστημα ή προέρχονταν από συγκεκριμένα γένη. Κατώτεροι υπάλληλοι είχαν ειδικά καθήκοντα ως βοηθοί τών αρχόντων. Οί ίππεις, που τους άναφέρει μόνον ό Στράβων, μάλλον ήταν βοηθοί τών κόσμων, υπεύθυνοι για τη δημόσια τάξη (ίσως έφηβοι), οί αγορανόμοι άσκοούσαν άστυνομικά καθήκοντα σε δημόσιους χώρους και στην αγορά, ό γυναικονόμος ήταν υπεύθυνος για τα δημόσια ήθη (έλληνιστική Γόρτυνα), οί καρποδαΐσται άσχολούνταν με τη σωστή τήρηση τών υποχρεώσεων τών πολιτών στα συσσίτια και στη διανομή τών δημόσιων πόρων στις έταιρειες, ό σπεϋσδος άσκοΐσε χρέη άγγελιοφόρου και οί νακόροι έπιμελούνταν τα ιερά. 'Επίσης υπήρχαν δικαστές για διάφορες υποθέσεις και αξιωματούχοι τών εταιρειών (άρχος, παιδονόμος, δικαστής). Στην έλληνιστική εποχή εκλέγονταν και πολίτες με συγκεκριμένα έκτακτα καθήκοντα, π.χ. πρεσβευτές, έργεπιστάται σε δημόσια έργα, και μέλη έπιτροπών για την άναγραφή κάποιας συνθήκης ή την έκπροσώπηση τής πόλης σε κάποια όρκομωσία.

Δίκαιο

Ένα μεγάλο μέρος τῆς φήμης τῆς στὴν κλασικὴ Ἑλλάδα ὀφείλε ἡ Κρήτη στὴν ἐσωτερικὴ τῆς ὀργάνωση καὶ στὴν καλλιέργεια τοῦ δικαίου. Τὸ κύρος αὐτὸ ἀνάγεται ἐν μέρει σὲ μυθολογικὲς παραδόσεις καὶ μινωικὲς μνῆμες καὶ ἐπιβιώσεις. Οἱ νόμοι πού, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση παραλάμβανε ὁ Μίνως κάθε 9 χρόνια ἀπὸ τὸν Δία στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο καὶ ἴσχυαν, ἀκόμα καὶ στὰ χρόνια τοῦ Ἀριστοτέλη, γιὰ τὸν προδωρικὸ πληθυσμό, καὶ ἡ μορφή τοῦ δικαίου δικαστῆ Ραδάμανθου μαρτυροῦν τὴ θολὴ εἰκόνα γιὰ μιὰ παλαιὰ τάξη δικαίου. Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ ἀρχαῖα χρόνια παραδίδονται ἐπιδράσεις τῆς Κρήτης στὴ νομοθεσία τῆς Σπάρτης, τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος. Ἡ Κρήτη εἶχε προχωρήσει ἀπὸ τὸν 7ο αἰώνα σὲ σημαντικὲς νομοθετικὲς καινοτομίες, μερικὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες μπορούμε νὰ τίς ἀνασυνθέσουμε μὲ βάση τὸ μεταγενέστερο δίκαιο τῆς Γόρτυνας (5ος αἰ.). Οἱ παραδόσεις γιὰ τὴν πρωτοπορία τῆς Κρήτης στὸ δίκαιο ἔστρεψαν τὴν προσοχὴ πολιτικῶν θεωρητικῶν καὶ ιστορικῶν στὸ νησί, σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅμως πού ἡ κάποτε καινοτόμα κρητικὴ νομοθεσία εἶχε παραμείνει ἀρχαῖκή. Οἱ ἐπαινοὶ τοῦ Ξενοφῶντα, τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Δίωνα, τοῦ Ἐφόρου, τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Καλλισθένη γιὰ τοὺς Κρητικοὺς νομοθέτες συντήρησαν τὴ φήμη αὐτὴ μέχρι τὴν ὕστατη ἀρχαιότητα. Τὰ νέα ἐπιγραφικὰ εὐρήματα ἄλλοτε ἐπιβεβαιώνουν τίς πληροφορίες τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ ἄλλοτε δείχνουν ἀνάμειξη φιλοσοφικῶν θεωριῶν μὲ γνήσιες παραδόσεις. Ἀσφαλῶς ὅμως μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ τοποθετήσουμε τὴν καλλιέργεια τοῦ δικαίου καὶ τὴν ἐξιδανίκευσή τῆς στὰ ιστορικὰ τοὺς πλαίσια.

Ἡ περίφημη νομικὴ ἐπιγραφή τῆς Γόρτυνας δὲν ἀποτελεῖ μεμονωμένο δεῖγμα νομοθεσίας. Σῶζονται ἀποσπάσματα νόμων ἀπὸ τὸν 7ο μέχρι τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰώνα ἀπὸ πολλὲς πόλεις (Γόρτυνα, Κνωσό, Λύττο, Ἐλεύθερνα, Ἀξό, Φαιστό, Ριζηνία, Ἐλυνία). Αὐτὴ ἡ ἔντονη νομοθετικὴ δραστηριότητα, πού ἄλλοτε συνίσταται στὴν εἰσαγωγὴ νέων καὶ ἄλλοτε στὴν καταγραφή παλαιότερων νόμων, μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ἀναζητήσουμε κοινὰ αἷτια καὶ χαρακτηριστικά. Φαίνεται ὅτι στὴν Κρήτη ἐπενέργησαν παράγοντες ἀνάλογοι μὲ ἐκείνους πού ὁδήγησαν καὶ ἄλλες ἐλληνικὲς περιοχὲς στὴ μεταρρύθμιση καὶ καταγραφή τοῦ δικαίου. Μᾶλλον ἀπὸ τὸν 7ο αἰώνα παρουσιάστηκαν καὶ στὴν Κρήτη σοβαρὰ κοινωνικὰ προβλήματα, πού εἶχαν σχέση μὲ τὴν ἰδιοκτησία τῆς γῆς. Τὰ ἐδάφη εἶχαν ἀρχικὰ διαιρεθεῖ σὲ ἴσους κλήρους, ἀλλὰ ἡ σταδιακὴ διαίρεση τοῦ κλήρου σὲ οἰκογένειες, τὰ χρῆη, ἡ ὑποθήκευση τῆς γῆς καὶ ἡ ὑποδούλωση τῶν χρεωμένων πολιτῶν εἶχαν ὑπονομεύσει τὴν ἀρχικὴ ἐκείνη κοινωνικὴ ὀργάνωση. Παράλληλα, ἡ οἰκογένεια ἄρχισε νὰ ἀνεξαρτητοποιεῖται ἀπὸ τὸ γένος καὶ νὰ ὑποχωροῦν παραδοσιακὰ μητριαρχικὰ στοιχεῖα. Ἦταν τώρα ἀναγκαῖο νὰ θεσπιστοῦν αὐστηροὶ καὶ λεπτομερεῖς κανόνες γιὰ τὴ διαίρεση τῆς κινητῆς καὶ τῆς ἀκίνητης περιουσίας ἀνάμεσα στοὺς κληρονόμους, ὥστε νὰ ἀποφευχθοῦν οἱ συγκρούσεις πού ἀναφέρουν ὁ

"Ομηρος για την Κρήτη και ο 'Ησίοδος για τη Βοιωτία. Έπρεπε επίσης να περιοριστούν τα δικαιώματα των γυναικών στην κληρονομιά. 'Η σταδιακή διάδοση της χρηματικής οικονομίας (από τον 6ο αιώνα) κατέστησε τη γη αντικείμενο αγοραπωλησίας, αύξησε την εξάρτηση μικρών ιδιοκτητών από τους δανειστές τους και προκάλεσε ανισότητες και αντιθέσεις. "Όλα αυτά τα προβλήματα, τα κληρονομικά δικαιώματα, τα χρέη, η υποθήκευση γης και πολιτών, ήταν το αντικείμενο της άπονομής της δικαιοσύνης. Έτσι, γινόταν επιτακτική ή ανάγκη να μεταρρυθμιστεί και να καταγραφεί το δίκαιο, ώστε να περιοριστεί ή αυθαιρεσία των δικαστών, συνήθως μελών της αριστοκρατίας.

"Ενα ακόμα πρόβλημα δημιουργούσε η παρουσία πλήθους ατόμων χωρίς πολιτικά δικαιώματα αλλά με σημαντική οικονομική δραστηριότητα στο εμπόριο, στη βιοτεχνία, και στα ελεύθερα επαγγέλματα. 'Η νομοθεσία έπρεπε να ρυθμίσει τις σχέσεις της κοινότητας και με την κατηγορία αυτή, όπως και με κατώτερα στρώματα, για να αποφύγει συγκρούσεις. Σε σύγκριση με τα κοινωνικά προβλήματα, ελάχιστο ήταν το ενδιαφέρον για μεταρρύθμιση του πολιτεύματος. Οί λιγοστοί νόμοι που άπτονται πολιτειακών θεμάτων είχαν αποκλειστικά κοινωνική άφετηρία· στόχος τους ήταν να ελέγξουν την αυθαιρεσία και την ασυλία των κόσμων σε δικαστικά θέματα, περιορίζοντας λ.χ. τις δυνατότητες επανεκλογής τους (Δρῆρος, Γόρτυνα). Έπομένως, τα θέματα που αντιμετώπισε η κρητική νομοθεσία από τον 7ο μέχρι τον 5ο αιώνα ήταν κατά βάση κοινωνικά και οικονομικά.

'Από τις αρχαϊκές νομοθεσίες σώζονται ελάχιστα αποσπάσματα, κυρίως από τη Γόρτυνα, αλλά όρισμένα στοιχεία διατηρήθηκαν και σε μεταγενέστερες καταγραφές νόμων. 'Ασχολούνται με την άπονομή της δικαιοσύνης, κληρονομικά ζητήματα, χρέη, τις αγροτικές σχέσεις (καλλιέργεια, κτηνοτροφία), τις σχέσεις με τους δούλους και τους ξένους, και με τη λατρεία. "Αν κρίνουμε από τις πληροφορίες για την επίδραση που άσκησαν σε σύγχρονους ξένους νομοθέτες, φαίνεται ότι στην εποχή τους προηγούνταν των εξελίξεων σε άλλες περιοχές. Προοδευτικό στοιχείο ήταν πρώτα-πρώτα αυτό το ίδιο το γεγονός της καταγραφής των νόμων ως σταθερών σημείων αναφοράς για το σύνολο της κοινότητας. Οί δικαστές, που από τότε διορίζονταν από το κράτος, είχαν έτσι στη διάθεσή τους ένα σύνολο διατάξεων, που δεν περιείχαν απαγορεύσεις, αλλά προσδιόριζαν με απόλυτη ακρίβεια ποιά θα ήταν η κρίση τους σε κάθε δεδομένη περίπτωση. Με τα μέτρα εκείνης της εποχής, σημαντική μεταρρύθμιση ήταν και ο περιορισμός των κληρονομικών δικαιωμάτων των γυναικών. 'Αντίθετα από τη συντηρητικότερη Σπάρτη, όπου η γυναίκα κληρονομούσε αυτόδικαίως την περιουσία αν δεν είχε αδελφούς, στην Κρήτη υποχρεωνόταν να παντρευτεί τον στενότερο συγγενή μεταβιβάζοντάς του την περιουσία του πατέρα της. 'Ωστόσο, διατήρησε περισσότερα δικαιώματα από τις γυναίκες άλλων περιοχών, όπου η

εξέλιξη αυτή οδηγήθηκε στα έσχατα όριά της. Προοδευτική εξέλιξη ήταν επίσης ο καθορισμός αυστηρών διατάξεων για την προστασία των δικαιωμάτων των κληρονόμων, που έθεταν τις βάσεις για τη μετατροπή της συλλογικής ιδιοκτησίας του γένους σε ατομική ιδιοκτησία. Αυτά τα στοιχεία συνέχισαν να ισχύουν στην Κρήτη και σε μια εποχή που είχαν ξεπεραστεί σε άλλες περιοχές και είχαν καταστεί αρχαϊκά. Έτσι είναι δύσκολο να γίνει αντιληπτό ότι υπήρξαν προοδευτικά την εποχή της εισαγωγής τους. Η Κρήτη άσκησε την επίδρασή της στο δίκαιο μόνο για ένα περιορισμένο διάστημα στην αρχαϊκή εποχή· ωστόσο, η επίδραση αυτή στάθηκε άρκετή, ώστε η φήμη της ως τόπου με ύψηλη τάξη δικαίου να επιζήσει επί αιώνες.

Καλύτερα γνωστό είναι το δίκαιο της Γόρτυνας. Το 1857 βρέθηκε έντοιχισμένη σε έναν μύλο στις όχθες του Ληθαίου μια έπιγραφή που αγοράστηκε από το Λούβρο. Μόλις το 1878 έγινε κατανοητό ότι περιείχε ένα νόμο και ένα χρόνο αργότερα βρέθηκε δεύτερο απόσπασμα σε ένα σπίτι κοντά στον μύλο. Το 1884 ο Ίταλός αρχαιολόγος F. Halbherr άνακάλυψε στο ίδιο σημείο ένα μεγάλο ήμικυκλικό τοίχο, διαμέτρου περίπου 30 μ., ίσως τοίχο δικαστηρίου, που αργότερα χρησιμοποιήθηκε ως θεμέλιο για ένα θέατρο. Πάνω στον τοίχο είχε χαραχθεί ένας νομοθετικός κώδικας βουστροφηδόν (σε σειρές που ακολουθούσαν έναλλαξ κατεύθυνση από δεξιά προς άριστερά και αντίστροφως), σε 12 στῆλες· έκτεινόταν σε 600 στίχους, κερδίζοντας έτσι δίκαια την έπωνυμία της «βασίλισσας των έπιγραφών». Αποσπασματικά σώζονται και λίγες στῆλες από ένα λίγο προγενέστερο νομοθετικό κείμενο. Αυτός ο αρχαιότερος ευρωπαϊκός κώδικας καταγράφηκε λίγο πριν από τα μέσα του 5ου αιώνα, αλλά πολλές διατάξεις του ανάγονται σε παλαιότερους γραπτούς και άγραφους νόμους. Το δίκαιο της Γόρτυνας δέν αποτελεί ολοκληρωμένο κώδικα νόμων, είναι όμως έκδηλη η προσπάθεια για την ταξινόμηση παλαιών και νέων διατάξεων. Τα θέματα που τίγονται είναι η κατανομή της περιουσίας ανάμεσα στα τέκνα και στους άλλους κληρονόμους, η διαδικασία όταν μοναδική κληρονόμος ήταν η κόρη, τα έπιτρεπόμενα δώρα προς γυναίκες, τα περιουσιακά τους δικαιώματα σε περιπτώσεις διαζυγίου και θανάτου του συζύγου, ο βιασμός, η αποπλάνηση και η μοιχεία, η ιδιοκτησία δούλων, διαζύγια μεταξύ δούλων, η τύχη των παιδιών που γεννιούνταν μετά από διαζύγιο, από μεικτούς γάμους έλευθερων και δούλων, και των έξώγαμων, θέματα πωλήσεων, ύποθήκευσης και χρεών, η ευθύνη του ιδιοκτήτη για ζημιές που προκαλούσαν αγορασμένοι δούλοι του και η υίοθεσία. Όπως φαίνεται από την έπισκόπηση αυτή, λείπουν σημαντικές περιοχές του δικαίου, η ανθρωποκτονία, το πολίτευμα, η λατρεία. Η πλειονότητα των διατάξεων άφορα σε περιουσιακά και, κυρίως, κληρονομικά θέματα, όπως επίσης σε θέματα σχετικά με τις γυναίκες (έγκλήματα εναντίον τους, τα δικαιώματά τους στην κληρονομιά και στην περιουσία) και στους δούλους. Οι νόμοι αυτοί

ἀπέρρεαν συνεπῶς ἀπὸ τὰ ὑπαρκτὰ καὶ ὀξυμένα προβλήματα ποὺ ἀναφέρθηκαν πρὶ πάντων καὶ ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενο δικαστικῶν διενέξεων. Ἀπὸ τὴς νομοθεσίας ἄλλων πόλεων καὶ παλαιότερους νόμους τῆς Γόρτυνας γνωρίζουμε καὶ διατάξεις σχετικὲς μὲ παρεμφερῆ θέματα, ὅπως ἡ θέσις ξένων ἐπαγγελματιῶν καὶ δούλων, ἡ λατρεία, οἱ ἀγροτικὲς σχέσεις. Ἡ καταγραφή τοῦ δικαίου ρυθμίζει ἔτσι τὰ καυτὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς, θέτοντας στὴ διάθεσιν τῶν δικαστῶν ἓνα ἀάγιο πεδίο ἀναφορᾶς γιὰ τὴς ἀποφάσεις τους.

Ὁ ρόλος τοῦ κράτους στὴν ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης δὲν περιοριζόταν στὴ νομοθεσία. Σὲ συγκεκριμένες περιπτώσεις ἀνώτατοι ἀξιωματοῦχοι τῆς κοινότητος (κόσμοι, ξένιος κόσμος, ἱεροργός, βουλὴ) ἀσκοῦσαν τὴ δικαστικὴ ἐξουσία. Οἱ κόσμοι φρόντιζαν ὥστε οἱ διενέξεις νὰ ἀναθέτονται στὸν ἀρμόδιο δικαστὴ, ἀλλὰ δὲν γνωρίζουμε πῶς ἐκλέγονταν ἢ ὀρίζονταν οἱ δικαστές. Κάθε ὑπόθεσις ἐκδικαζόταν ἀπὸ ἓνα μόνον δικαστὴ στὴν ἀγορὰ τῆς πόλης. Αὐτὸς εἶχε τὴν ὑποχρέωσι νὰ ἀκούσει τὴς σχετικὲς μαρτυρίες καί, ἂν ἀπὸ αὐτὲς συναγόταν ἀβίαστα ἡ παραβίασις κάποιου νόμου, ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ ἐπιβάλλει τὴν προβλεπόμενη ποινὴ ἢ νὰ προβεῖ στὶς ἐνέργειες ποὺ ὀρίζει ὁ σχετικὸς νόμος. Ἄν δὲν ὑπῆρχε σχετικὸς νόμος ἢ ἂν οἱ ἀντιφατικὲς μαρτυρίες ἐπέβαλλαν νὰ ἀποφασίσαι βασιζόμενος στὴν προσωπικὴ του κρίσις, τότε ὁ δικαστὴς ἔκρινε ὡς ἔνορκος. Οἱ ποινὲς ποὺ ἐπιβάλλονταν ἦταν χρηματικὲς, καὶ γιὰ τὴν ἐκτέλεσή τους ὑπεύθυνος ἦταν ὁ ἴδιος ὁ μνηστὴς. Ἄν ὁ καταδικαζόμενος δὲν ἦταν σὲ θέσιν νὰ καταβάλει τὸ πρόστιμο, περνοῦσε στὴν κατοχὴ τοῦ μνηστῆ. Σὲ ὀρισμένους περιπτώσεις (παράνομη ἐπανεκλογὴ) ποινὴ ἦταν μᾶλλον ἡ στέρησις τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων. Ὑπῆρχαν δικαστές γιὰ συγκεκριμένα θέματα· ὁ ξένιος κόσμος δικάζε τὴς ὑποθέσεις στὶς ὁποῖες διάδικοι ἦταν μὴ πολῖτες, ὁ ἱεροργὸς ἀδικήματα σχετικὰ μὲ τὴ λατρεία, οἱ ὄρφανοδικασταὶ θέματα προστασίας ὀρφανῶν καὶ ἀνηλίκων καὶ οἱ δικασταὶ τῶν ἐταιρειῶν διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ μέλη ἐταιρειῶν.

Ὁ χαρακτήρας τοῦ πολιτεύματος: Θεωρία καὶ πράξις

Οἱ χαρακτηρισμοὶ γιὰ τὸ πολίτευμα τῶν κρητικῶν πόλεων κυμαίνονται ἀπὸ τὴ δυναστεία (αὐστηρὴ ὀλιγαρχία) καὶ τὴν ἀριστοκρατία ἢ τιμαρχία μέχρι τὴ δημοκρατία. Μολονότι ἡ συνέλευσις τοῦ λαοῦ ἀποτελοῦσε τὴν πηγὴ τῆς νομοθεσίας καὶ ἐξέλεγε τοὺς ἄρχοντες, τὸ πολίτευμα δὲν ἦταν δημοκρατικόν. Ὁ λαὸς (δῆμος, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη) δὲν εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ συζητῇ ἢ νὰ τροποποιεῖ τὴς προτάσεις τῶν κόσμων οὔτε νὰ ὑποβάλλει διαφορετικὲς, ἐνῶ τὰ ἀξιώματα ἦταν περιορισμένα σὲ στενὸ κύκλο πολιτῶν. Ὡστόσο, οὔτε οἱ ὄροι ὀλιγαρχία ἢ δυναστεία ἀποδίδουν τὸν χαρακτήρα τοῦ πολιτεύματος, ὅπως δείχνει ἡ σύγκρισις μὲ τὴν ὀλιγαρχικὴ Σπάρτη. Στὴ Σπάρτη ὁ πλοῦτος, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνα, ἀποτελοῦσε κριτήριον γιὰ τὴν κατοχὴ πολιτικῶν δικαιωμάτων, ἐφόσον αὐτὰ ἀφαιροῦνταν ἀπὸ ὅσους πολῖτες δὲν μποροῦσαν νὰ καταβάλλουν μιὰ

προκαθορισμένη και ἴση γιὰ ὅλους συμβολή στὰ συσσίτια. Ἀντίθετα, στὴν Κρήτη δὲν ὑπῆρχε προκαθορισμένη συμβολή γιὰ τὰ συσσίτια· καὶ ὁ πλούσιος καὶ ὁ φτωχὸς πληρώναν μιὰ συμβολή, ὅχι ὅμως ἴση, ἀλλὰ ἀνάλογη μὲ τὰ εἰσοδήματά τους. Ἔτσι, καὶ ὁ φτωχότερος πολίτης ἐξασφάλιζε τὴ διατροφή τοῦ ἰδίου καὶ τῶν μελῶν τοῦ οἴκου του. Τὸ πολίτευμα χαρακτηρίζει καλύτερα ὁ ὅρος «ἀριστοκρατία». Βασικά του χαρακτηριστικά, ὅπως ἡ ἰσὸβια βουλή τῶν γερόντων, ποὺ ἀποφάσισε ἀδέσμευτη ἀπὸ γραπτὸς νόμους, καὶ ἡ συνέλευση τῶν πολιτῶν-πολεμιστῶν, ποὺ δὲν συζητοῦσε ἀλλὰ ἀποφάσισε κυρίαρχα, ἀνάγονται ἀπευθείας στὴν ὀμηρικὴ κοινωνία, στὸ στάδιο τῆς κυριαρχίας τῶν ἀριστοκρατικῶν γενῶν. Ἡ κατάργηση τῆς βασιλείας, ἡ ὑπαρξὴ ἐτήσιων ἀρχόντων, ἡ δημιουργία πάγιων θεσμῶν καὶ πολύπλοκου κρατικοῦ μηχανισμοῦ, καὶ ἡ καταγραφή τοῦ δικαίου ἀποτελοῦν βέβαια σημαντικὰ βήματα ἀπὸ τὴν ἀρχαῖα κοινωνία στὸ ὀργανωμένο κράτος. Ὡστόσο, τὰ ἀριστοκρατικὰ γένη δὲν ἔχασαν τὴ σημασία τους καὶ μόνο αὐτὰ ἀναδεύονταν τοὺς *κόσμους*· ἐπίσης διατηρήθηκαν ἀριστοκρατικοὶ θεσμοί, ὅπως οἱ *ἐταιρεῖες*, τὰ *συσσίτια* καί, κυρίως, οἱ *ἀγῆες*, ποὺ ὀργανώνονταν ἀπὸ ἐφήβους μὲ ἀριστοκρατικὴ καταγωγὴ. Ὁ ἀριστοκρατικὸς χαρακτήρας τῆς κοινωνίας φαίνεται ἀκόμα σαφέστερα στὸ ἦθος καὶ στὰ ἰδανικά τῶν πολιτῶν. Ἀνάμεσα στὶς ἀρετὲς ποὺ ἐκτιμοῦνταν στὴν Κρήτη, ὁ Στράβων ὑπογραμμίζει τὴ σημασία τῶν ἐπιφανῶν προγόνων καὶ τὴν προσωπικὴ *τιμὴ* ποὺ χαρακτήριζε ἕναν πολίτη ὡς *ὑπέρχοντα*. Τὴ θέση τοῦ ατόμου δὲν τὴν καθόριζε μόνο ἡ προσωπικὴ του ἀξία (*ἀνδρεία*, *κοσμιότης*), ἀλλὰ καὶ τὸ ἀριστοκρατικὸ κριτήριό τῆς καταγωγῆς ἀπὸ ἕνα διακεκριμένο γένος καὶ ἡ κοινωνικὴ θέση (*τιμὴ*) τῆς οἰκογένειάς του. Τὰ ἀριστοκρατικὰ αὐτὰ ἰδανικά διατηρήθηκαν μέχρι καὶ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ καὶ ἐκφράζονται συχνὰ στὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸ γένος τοῦ πατέρα, τὴ δόξα τῶν γονιῶν, καὶ τὸ κλέος τῶν προγόνων.

Αὐτὰ τὰ ἰδανικά στὴν κοινωνία, στὸν οἰκογενειακὸ βίο, στὴν παιδεία, στὸ πολίτευμα καὶ στὸν πολιτισμὸ τῆς Κρήτης, πρότυπα μιᾶς περασμένης ἐποχῆς στὸν γεμάτο ὀδυνηρὲς συγκρούσεις κόσμο τοῦ 4ου αἰῶνα, ἀσκησαν ἰδιαίτερη γοητεία σὲ πολιτικούς διανοητὲς τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ποὺ στάθηκαν περισσότερο στὴν ἐξιδανικευμένη μορφή τους παρὰ στὴν πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τους. Οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν πολιτικὴ ζωὴ στὴν πράξη εἶναι ἐλάχιστα καὶ περιορίζονται σὲ ἀποσπασματικὲς πληροφορίες ἀπὸ διάφορες περιόδους, ποὺ δὲν δίνουν μιὰ συνεχῆ εἰκόνα γιὰ τὴν πολιτικὴ ἐξέλιξη. Ἔτσι, οἱ γενικεύσεις τῶν πληροφοριῶν μας γιὰ ὅλες τὶς περιόδους καὶ τὶς πόλεις εἶναι ἐκ προοιμίου ἐσφαλμένες. Οἱ κρητικὲς πόλεις γνώρισαν συχνὰ πολιτικὲς κρίσεις. Δὲν ἐκτείνονται ὥστόσο σὲ ὅλη τὴν κλασικὴ ἐποχὴ, ἀλλὰ περιορίζονται στὴν ἀρχὴ καὶ στὸ τέλος της, δηλαδὴ στὰ σημεῖα τομῆς ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο καὶ τὸν ἐλληνιστικὸν κόσμο. Γύρω στὸ 500 μαρτυροῦνται στάσεις στὴν Κνωσό, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ ἐξόριστοι νὰ καταφύγουν στὴν Ἰμέρα τῆς Σικελίας, καὶ μᾶλλον στὴ

Λύττο και στην Ίτανο. Στην ίδια εποχή έντοπιζεται και έντονη νομοθετική δραστηριότητα σε πολλές πόλεις. Οι επόμενες πληροφορίες για πολιτικές αναστατώσεις συγκεντρώνονται, ύστερα από μακρά περίοδο, μόνο μετά τα μέσα του 4ου αιώνα. Κατά τον Έφορο, καταργήθηκαν παλαιοί θεσμοί στην Κνωσό, αλλά όχι στη Λύττο και στη Γόρτυνα, και ο Άριστοτέλης παρουσιάζει λίγο αργότερα μια πολύ σκοτεινή εικόνα. Ο λαός δεν ξεσηκωνόταν, αλλά, αδύναμος να επηρεάσει την πολιτική, έμενε θαατής ή ακολουθοῦσε ως όπαδός τις συνωμοσίες και τους ανταγωνισμούς αντίπαλων μερίδων αρχόντων ή ισχυρών ιδιωτών. Ήταν συχνό φαινόμενο οι παραιτήσεις και ανατροπές κόσμων, οι μοναρχίες ισχυρών ανδρών, και οι εμφύλιοι πόλεμοι. Η πολιτική αυτή αστάθεια έγινε φανερή και στον έξω κόσμο, όταν, το 346, οι μισθοφόροι του Φαλαίκου αναμείχθηκαν στον πόλεμο Κνωσοῦ-Λύττου. Οι διαφορές ανάμεσα στο πολίτευμα της κλασικής και της ελληνιστικής εποχής επιβεβαιώνουν αυτές τις πληροφορίες.

Οι αιτίες των συγκρούσεων βρίσκονταν στην ίδια την πολιτειακή και κοινωνική οργάνωση, που χαρακτηριζόταν από μεγάλες ανισότητες ανάμεσα στους πολίτες και όσους δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα ή ατομικές ελευθερίες, αλλά και μέσα στο ίδιο το σώμα των πολιτών. Οι αγορασμένοι δούλοι και οι εξαρτημένοι καλλιεργητές είχαν υποβαθμισμένη κοινωνική θέση και στερούνταν ατομικών ελευθεριών. Όσοι ελεύθεροι παρά τη μεγάλη οικονομική τους επιφάνεια δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα, ένοιωθαν μειωμένοι. Ο λαός (δημος) ήταν δυσारेστημένος, καθώς δεν μπορούσε να ασκήσει πολιτική επιρροή, έμενε βουβός ψηφοφόρος στις συνελεύσεις, δεν είχε πρόσβαση στα αξιώματα και αντιμετώπιζε συχνά δυσκολίες από τα χρέη, που τον οδηγούσαν στην υποθήκευση της γης και του ατόμου του, με συνέπεια την απώλεια του κλήρου και των πολιτικών του δικαιωμάτων. Από την άλλη πλευρά, τα μέλη των άριστοκρατικών γενών (δυνατοί), μεγαλωμένα με τα ιδανικά μιας άριστοκρατικής κοινωνίας, αισθάνονταν να δεσμεύονται από τους παραδοσιακούς περιορισμούς, προσπαθοῦσαν να μονοπωλήσουν την έξουσία με την επανεκλογή στο αξίωμα του κόσμου και, συγκρουόμενοι με τους αντιπάλους τους, αρνοῦνταν να υποστούν τιμωρίες για παράνομες ενέργειές τους. Τις αντιθέσεις μέσα στο σώμα των πολιτών επέτεινε η μονομερής στρατιωτική εκπαίδευσή τους και, κυρίως, η διαίρεσή τους σε *εταίρειες*, που, καθώς καλλιεργοῦσαν στενούς δεσμούς ανάμεσα στα μέλη τους, μπορούσαν να έζελιχθοῦν σε φορείς συνωμοσιών.

Ωστόσο, η ισχύς του πολιτεύματος συνίστατο στην ικανότητά του να έκτονώνει τις δυσारेσκείες χωρίς μεταρρυθμίσεις και να διατηρεί την ισορροπία ανάμεσα στις αντιτιθέμενες δυνάμεις. Το πλήθος των δούλων και των εξαρτημένων καλλιεργητών δεν προκάλεσε ποτέ επανάσταση, παρά την κοινωνική του υποβάθμιση. Ο λόγος είναι ότι ζούσε κάτω από καλές συνθήκες, σε σύγκριση με άλλες περιοχές, και διέθετε αρκετά

δικαιώματα. Τοῦ ἔλειπαν ἐπίσης οἱ προϋποθέσεις γιὰ μιὰ ἐξέγερση, ἀφοῦ δὲν διέθετε ὄπλα, στρατιωτικὴ ὀργάνωση καὶ παιδεία, οὔτε εἶχε πολλὲς δυνατότητες ἐπικοινωνίας, καθὼς ζοῦσε διασκορπισμένο σὲ κώμες καὶ στὰ κτήματα. Ποτὲ δὲν παρακινήθηκε σὲ ἐξέγερση ἀπὸ ἄλλες πόλεις, γιὰτὶ ἡ ἐξέγερση σὲ μιὰ πόλη ἦταν δυνατό νὰ ἀποτελέσει παράδειγμα καὶ γιὰ τὰ κατώτερα στρώματα τῶν γειτόνων. Τὰ ἄτομα ποὺ δὲν εἶχαν πολιτικά δικαιώματα εἶχαν περισσότερους λόγους νὰ πιέζουν γιὰ τὴν πολιτογράφησή τους, δεδομένου ὅτι ἀσκοῦσαν σημαντικὴ λειτουργία, κυρίως στὴ βιοτεχνία καὶ τὰ ἐλεύθερα ἐπαγγέλματα. Ἡ πίεση ὅμως αὐτὴ ἐκτονώθηκε στὰ τέλη τῆς ἀρχαῖκῃς ἐποχῆς μὲ τὴν παραχώρηση διαφόρων προνομίων, ὅπως ἡ σίτιση στοῦ ἀνδρείου σὲ ἰδιαίτερα σημαντικούς ἐπαγγελματίες, καὶ ἐκτεταμένης αὐτοδιοίκησης στὶς ἐξαρτημένες κοινότητες. Οἱ φτωχότεροι πολῖτες ἦταν ἱκανοποιημένοι ὅσο τὸ κοινωνικὸ σύστημα τοὺς ἐξασφάλιζε τὴ διατροφή μὲ τὸν θεσμὸ τῶν *συσσιτῶν* καὶ τοὺς διένεμε τίς δημόσιες προσόδους. Τέλος, οἱ ἀριστοκράτες διατηροῦσαν τὴν ἐναλλαγὴ τῆς ἐξουσίας στὰ λίγα γένη τους καὶ αὐξαναν τὴν ἔγγειο περιουσία τους.

Ὡστόσο, ἡ εὐθραυστη αὐτὴ ἰσορροπία μποροῦσε νὰ ἀνατραπεῖ εὐκολα, ὅταν πολλαπλασιάζονταν οἱ ἀκτῆμονες πολῖτες καὶ ἡ ἀνάγκη γιὰ γῆ δὲν μποροῦσε νὰ ἱκανοποιηθεῖ μὲ ἐπέκταση, ὅταν κάποια στρατιωτικὴ ἤττα αὐξανε τίς δυσარέσκειες, ὅταν μιὰ κακὴ παραγωγή ὀδηγοῦσε τοὺς μικροὺς γαιοκτῆμονες στὰ χρέη, καὶ ὅταν ἐπιδρουσε κάποιος ἐξωτερικὸς παράγοντας. Καὶ στὶς δύο περιόδους τῶν κρίσεων, στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου καὶ στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνα, φαίνεται ὅτι ἐπέδρασαν ταυτόχρονα πολλοὶ τέτοιοι παράγοντες κλονίζοντας τὴν ἰσορροπία. Στὰ τέλη τῆς ἀρχαῖκῃς ἐποχῆς ἡ ἐμπορικὴ καὶ βιοτεχνικὴ δραστηριότητα μετατοπίστηκαν σὲ ἄλλα κέντρα, ἡ κυριαρχία νέων ναυτικῶν δυνάμεων περιόρισε τὴν πειρατεία, ἡ διάδοση τῆς νομισματικῆς οἰκονομίας ὄξυνε τὰ προβλήματα ἰδιοκτησίας καὶ τῶν χρεῶν καὶ ἡ ἀνεξαρτητοποίηση τῆς οἰκογένειας ἀπὸ τὸ γένος πολλαπλασίασε τίς κληρονομικὲς διαφορές. Ἡ καταγραφή τοῦ δικαίου καὶ ἡ αὐστηρὴ ὀργάνωση τῆς πολιτείας πάνω στὶς συντηρητικὲς τῆς βάσεις ἔδωσαν τότε μιὰ λύση ποὺ ἀποδείχτηκε ἀνθεκτικὴ γιὰ ἐνάμισυ περίπου αἰῶνα. Στὰ μέσα ὅμως τοῦ 4ου αἰῶνα ἐπανεμφανίστηκαν τὰ συμπτώματα τῆς κρίσης· καταργήθηκαν οἱ περιορισμοὶ γιὰ τὴ συγκέντρωση τῆς γῆς, ἐνισχύθηκαν οἱ ἐπαφές μὲ τὸ ἐξωτερικόν, τὸ ἐμπόριο καὶ οἱ ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις, οἱ πόλεμοι ἀνάμεσα στὶς πόλεις ἔγιναν συχνοί, καὶ ἡ ἀγροτικὴ παραγωγή ἀντιμετώπιζε κρίσεις, ὅπως ἡ σιτοδεία τῶν ἐτῶν 330-326. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ὡς βασικὴ αἰτία στάσεων καὶ τὴν ἄρνηση τῶν δυνατῶν νὰ δεχτοῦν τιμωρία γιὰ παράνομες πράξεις τους· θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε παραβιάσεις τοῦ πολιτεύματος (παράνομες ἐπανεκλογές κ.λπ.) ἢ οἰκονομικὲς διαφορές. Οἱ κλονισμοὶ τοῦ 4ου αἰῶνα προετοίμασαν τίς ἀλλαγές ποὺ ἔφερε ἡ ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ μὲ τὸν μετριοπαθεῖ ἐκδημοκρατισμὸ τοῦ πολιτεύματος, τὴν παραχώρηση πολιτι-

κῶν δικαιωμάτων, τῇ βελτίωσῃ τῆς θέσης τῶν ἐξαρτημένων κοινοτήτων καί, κυρίως, μὲ τὴ στροφή στὸ μισθοφορικὸ ἐπάγγελμα καὶ στὴν πειρατεία.

Γ. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

Στὴν κοινωνικὴ ὀργάνωσιν τῆς κλασικῆς Κρήτης ἐπέδρασαν μὲ διαφορετικὴ ἔντασιν πολλοὶ παράγοντες: ἡ δωρικὴ κατάκτηση ποὺ διαμόρφωσε τὴ διάκρισιν τῶν τάξεων, τὰ δικαιώματα καὶ τὶς λειτουργίες τους, οἱ δωρικοὶ κοινωνικοὶ θεσμοί, οἱ μινωικὲς παραδόσεις ποὺ διαφύλαξε τὸ προδωρικὸ ὑπόστρωμα τῶν κατακτημένων, ἡ ἔκβασις τῶν συγκρούσεων τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, καὶ ἡ συντήρησις ἐνὸς ἀριστοκρατικοῦ κοινωνικοῦ προτύπου ποὺ εἶχε ξεπεραστεῖ ἱστορικὰ σὲ ἄλλες περιοχές. Ἀντίθετα ἀπὸ τὶς κοινωνίες ἄλλων ἱστορικῶν περιόδων, οἱ τάξεις τῆς κρητικῆς κοινωνίας δὲν μποροῦν νὰ ὀρισθοῦν μονόπλευρα μὲ κριτήρια οἰκονομικά, πολιτικά ἢ κοινωνικά. Ἡ κοινωνικὴ θέση καθὲ ἀτόμου καθοριζόταν ἀπὸ τὴ συνάρτησιν πολλῶν παραγόντων: ἀπὸ τὴ νομικὴ τοῦ θέσι, ἂν δηλαδὴ ἦταν ἐλεύθερος καὶ ἂν διέθετε πολιτικά δικαιώματα, ἀπὸ τὴν παιδείαν τοῦ, τὸ γένος τοῦ, δευτερευόντως ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴν τοῦ κατάστασιν καὶ τὸ ἐπάγγελμά τοῦ, ἀπὸ τὰ προσωπικά τοῦ ἐπιτεύγματα, τὴν πολιτικὴν τοῦ δράσιν, ἀκόμη ἀπὸ τὸ φύλον καὶ τὴν ἡλικίαν τοῦ, καὶ ἀπὸ ὑποκειμενικά κριτήρια, ὅπως ἡ σωφροσύνη, ἡ ἀνδρεία, ἡ ὑπόληψις τῶν συμπολιτῶν τοῦ. Ὁ συνδυασμὸς ὅλων αὐτῶν τῶν κριτηρίων καθόριζε τὴν κοινωνικὴν τάξιν τοῦ ἀτόμου καὶ τὴν θέσιν τοῦ μέσα στὴν τάξιν τοῦ. Γενικὰ διακρίνονται τρεῖς κοινωνικὲς κατηγορίες, οἱ πολῖτες, οἱ ἐλεύθεροι χωρὶς πολιτικά δικαιώματα καὶ τὰ ἄτομα χωρὶς ἀτομικὰς ἐλευθερίας. Ἀλλὰ μέσα σὲ καθὲ κατηγορίαν ὑπῆρχε ἰδιαίτερη διαστρωμάτωσις.

Οἱ πολῖτες

Ἀπὸ ἀριθμητικὴ ἀποψη, οἱ πολῖτες ἀποτελοῦσαν τὸ μικρότερον ποσοστὸ τοῦ πληθυσμοῦ. Πολιτικά δικαιώματα εἶχαν μόνο οἱ ἐλεύθεροι ἄνδρες, οἱ γεννημένοι ἀπὸ ἄνδρα πολίτην καὶ ἐλευθέρην γυναῖκα, ποὺ εἶχαν παρακολουθήσει τὴν παιδείαν στὴν ἀγέλα καὶ εἶχαν γίνεαι δεκτοὶ σὲ μιὰ *ἐταιρεία*. Στὴν κοινωνικὴν τοὺς τάξιν μποροῦμε νὰ συμπεριλάβουμε καὶ τὰ θηλυκὰ καὶ ἀνήλικα μέλη τῶν οἰκογενειῶν τους, ποὺ εἶχαν διάφορα δικαιώματα. Τὸ σῶμα τῶν πολιτῶν διαρθρωνόταν, μὲ βάση τὴν καταγωγὴν, σὲ οἴκους, ἀποτελουμένους ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸν τῆς οἰκογένειας, τὴν μητέρα, τὴν σύζυγον καὶ τὰ παιδιὰ τοῦ, συχνὰ καὶ τὶς οἰκογένειαις τῶν παιδιῶν, τῶν μικρότερων ἀδελφῶν καὶ τῶν ἐγγονῶν τοῦ, ἂν δὲν ἀποτελοῦσαν ἰδιαίτερον οἶκον. Ἐνα σύνολον συγγενῶν οἴκων ἀποτελοῦσε ἓνα γένος καὶ τὰ συγγενῇ γένη ἀνῆκαν στὴν ἰδίαν φυλὴν. Παράλληλα, οἱ πολῖτες διαιροῦνταν καὶ σὲ *ἐταιρεῖαι*, δηλαδὴ σὲ ὁμάδες οἴκων ποὺ συνεισέφεραν καὶ ὀργάνωναν ἀπὸ κοινοῦ τὰ συσσίτια καὶ ποὺ ἀνῆκαν στὴν ἰδίαν φυλὴν ἀλλὰ ὄχι ἀπαραίτητα καὶ στὸ ἴδιον γένος.

Ἡ διαίρεση τῶν πολιτῶν σὲ φυλὲς ἀνάγεται στοὺς Δωριεῖς, ἀλλὰ ἐξελίχθηκε διαφορετικὰ ἀπὸ πόλη σὲ πόλη. Μαρτυροῦνται οἱ 3 δωρικὲς φυλὲς (Ἵλλεῖς, Δυμάνες, Πάμφυλοι), ἀλλὰ ποτὲ καὶ οἱ τρεῖς στὴν ἴδια πόλη. Οἱ ἀναμίξεις μὲ τὸν τοπικὸ πληθυσμὸ ἦ μὲ Ἀχαιοὺς, ἡ συνένωση φυλῶν (Πάμφυλοι, Δίφυλοι) καὶ ἡ ὑποδιαίρεση ἄλλων εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ποικίλλει ὁ ἀριθμὸς τους. Συνήθως ἦταν 3, ἀλλὰ μερικὲς πόλεις εἶχαν 4 φυλὲς, ἡ Γόρτυνα ἴσως περισσότερες. Μερικὲς φυλὲς ὑπῆρχαν σὲ περισσότερες πόλεις (Αἰθαλεῖς, Ἐχανορεῖς), ἄλλες ἀπαντοῦν μεμονωμένες (Ἵακίνθιοι, Λατώσιοι, Δονόκειοι, Ἀξιοί, Αἰσχεῖς, Συνανεῖς, Ἑτεανορεῖς, Καμιρίς, Φαρκαρίς). Ἀρχικὰ ἡ κατακτημένη γῆ μοιράστηκε ἀνάμεσα στὶς φυλὲς καὶ κάθε φυλὴ ἐγκαταστάθηκε σὲ ὀρισμένο τόπο, ὅπου τῆς δόθηκαν ἐδάφη ὡς κλῆρος. Ὁ κλῆρος μοιράστηκε ἀνάμεσα στὰ γένη καὶ σταδιακὰ ἀνάμεσα στοὺς οἴκους. Ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία τοῦ κλήρου δὲν ἦταν ἀπεριόριστη. Μέχρι κάποια ἐποχὴ ὁ ἰδιοκτήτης του δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ τὸν πουλήσει, καὶ γενικὰ δὲν μπορούσε νὰ τὸν κληροδοτήσει μὲ διαθήκη παραγνωρίζοντας τὰ δικαιώματα τῶν νόμιμων κληρονόμων του, ἀλλὰ μπορούσε νὰ τὸν ὑποθηκεύσει. Ὅταν πέθαινε, οἱ γιοὶ του, ἂν ἤθελαν, μπορούσαν νὰ κατέχουν τὴν περιουσία ἀπὸ κοινοῦ. Διαφορετικὰ ὁ κλῆρος, τὰ σπίτια καὶ ἡ κινητὴ περιουσία μοιράζονταν ἐξ ἴσου ἀνάμεσα στοὺς γιούς, ἐνῶ κάθε κόρη ἢ υἱοθετημένος γιὸς ἔπαιρνε μερίδιο ἴσο μὲ τὸ 1/2 τοῦ μεριδίου τοῦ γιοῦ. Ἄν ὁ ἰδιοκτήτης δὲν εἶχε παιδιὰ, μπορούσε νὰ υἱοθετήσει κάποιον τρίτο, ἀκόμη καὶ ἀπὸ ἄλλο γένος, ἀλλὰ μὲ τὴν ἔγκρισή τῆς *ἐταιρείας* του. Ἄν εἶχε μόνον θηλυκὸ κληρονόμο, ἡ θυγατέρα (*πατρόοικος*) ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ παντρευτεῖ ἕνα στενὸ συγγενὴ (ἡ σειρά καθοριζόταν μὲ νόμο), ὥστε ἡ περιουσία νὰ παραμείνει στὸ γένος. Σὲ περίπτωσιν πού κανεὶς συγγενὴς δὲν δεχόταν τὸν γάμο, ἡ *πατρόοικος* μπορούσε νὰ παντρευτεῖ μέλος τῆς ἰδίας φυλῆς. Ἄν ἡ ἴδια ἀρνοῦνταν τὸν γάμο, τότε κρατοῦσε τὸ μερίδιό τῆς περιουσίας πού θὰ τῆς ἀναλογοῦσε ἂν εἶχε ἀρσενικὸ ἀδελφὸ καὶ ἡ ὑπόλοιπη περιουσία μεταβιβαζόταν στὸν στενότερο συγγενή. Ἄν δὲν ὑπῆρχαν ἄμεσοι κληρονόμοι, ἡ περιουσία μεταβιβαζόταν κατὰ σειρά στοὺς ἀδελφούς τοῦ νεκροῦ, στοὺς γιούς καὶ στὰ ἐγγόνια τους, ἢ στὶς ἀδελφές του, στοὺς γιούς καὶ στὰ ἐγγόνια τους, ἢ σὲ μέλη τοῦ ἰδίου γένους. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ τῆς σημασία, ἡ φυλὴ ἀποτελοῦσε καὶ τὴ βάση τῆς στρατιωτικῆς ὀργάνωσης. Τὰ μέλη τῆς φυλῆς πού ἔφεραν ὅπλα ἀποτελοῦσαν τὸν *σταρτό* (στρατό), πού, ὅταν ἐρχόταν ἡ σειρά του, ἀναδεύκνυε τοὺς *κόσμους* ἀπὸ τὸν κύκλο ὀρισμένων γενῶν.

Οἱ *ἐταιρεῖς* ἀποτελοῦσαν ὑποδιαίρεσεις τῆς κοινότητος αὐτῆς τῶν πολεμιστῶν καὶ εἶχαν ἀρχαιοτάτη καταγωγή, πού συνδέεται μὲ τὴν ἀρχέγονη μορφή τῆς κοινωνίας τῶν πολεμιστῶν πού συνέτρωγαν καὶ συμβίωναν, τονώνοντας ἔτσι τοὺς δεσμούς καὶ τὴ στρατιωτικὴ τους ἐνότητα. Ἡ *ἐταιρεία* περιλάμβανε οἴκους πού δὲν ἀνῆκαν ἀπαραίτητα στὸ ἴδιο γένος καὶ γι' αὐτὸ δὲν εἶχε καμμιά σημασία σὲ κληρονομικὰ θέματα.

Κάθε νέος πολίτης ή υίοθετούμενος γραφόταν στην *ἐταιρεία* του πατέρα του με την όμοφωνή γνώμη των υπόλοιπων *ἐταίρων*, που άναγνώριζαν έτσι τη νομιμότητα της καταγωγής ή της υίοθεσίας του. Ἡ *ἐταιρεία* είχε επικεφαλής έναν *ἀρχόν* και διέθετε ειδικούς δικαστές για την επίλυση των διαφορών ανάμεσα στα μέλη της. Κύρια άποστολή της ήταν ή διατροφή των μελών της και των οικογενειών τους με βάση ένα σύστημα που περιγράφουν ό Ἀριστοτέλης και ό Δωσιάδας. Τό σύστημα αυτό είχε διατηρηθεί αὐτούσιο στη Λύττο μέχρι την έλληνιστική εποχή. Κάθε πολίτης κατέβαλλε στο ταμείο της *ἐταιρείας* του τό 1/10 των εισοδημάτων του και τό μερίδιό του από τὰ δημόσια έσοδα της πόλης, που διανεμόνταν στους οίκους της πόλης. Πρόσθετες πηγές ήταν οι φόροι που πληρώναν οι δοῦλοι και οι εξαρτημένοι καλλιεργητές (ένας στατήρας έτησίως στη Λύττο, άλλου ποσοστό της παραγωγής ή μιὰ καθορισμένη ποσότητα κάποιου προϊόντος) και διάφορα πρόστιμα. Ένας ειδικός αξιωματοῦχος, ό *καρποδαίστας* (Γόρτυνα), φρότιζε για την κανονική διανομή των δημόσιων έσόδων στις *ἐταιρείες* και την τήρηση από τους πολίτες των υποχρεώσεών τους. Τό *συσσίτιο*, από τό όποιο διατρέφονταν οι άντρες, τὰ ανήλικα άγόρια και οι έπίσημοι ξένοι στο ειδικό κτήριο (*άνδρειο*), οι κόσμοι στο *πρυτανείον* και οι γυναίκες χωριστά, οργανωνόταν από μιὰ γυναίκα, που τη βοηθοῦσαν 3-4 δημόσιοι δοῦλοι και ένα είδος δυνάμεων ύπηρετικῶν (*καλοφόροι*). Στο *άνδρειον* κάθε *ἐταιρεία* είχε δικό της τραπέζι και οι ξένοι ιδιαίτερο. Οι πρεσβύτεροι είχαν άπεριόριστα δικαιώματα στο ποτό, οι άνδρεióτεροι δικαιούνταν τις καλύτερες μερίδες και οι ανήλικοι μισή μερίδα κρέατος. Στα *συσσίτια* οι *ἐταίροι* συζητοῦσαν σοβαρά πολιτικά ζητήματα και διηγούνταν παλαιές ένδοξες πράξεις. Έτσι, οι νεώτεροι είχαν τη δυνατότητα νά εισαχθοῦν στον πολιτικό βίο, νά διδαχθοῦν την πολιτική άρετή και νά παραδειγματιστοῦν από τὰ έργα των προγόνων. Τὰ *συσσίτια* παρείχαν τη δυνατότητα ίσης διατροφής για όλους τους πολίτες, τόνωναν τους δεσμούς των πολιτῶν και αποτελοῦσαν βασικό σχολείο για τους νέους. Οι *ἐταιρείες* οργάνωναν επίσης κοινούς άγῶνες, συγκεντρώσεις, την τέλεση λατρειῶν, και έορτασμούς.

Ἡ συμμετοχή στην *ἐταιρεία* αποτελοῦσε την κατάληξη μιᾶς μακροχρόνιας εκπαίδευσης. Τό άγόρι (*άνηβος*, *άνωρος*) περνοῦσε τὰ πρώτα χρόνια στο πατρικό σπίτι. Συνόδευε τόν πατέρα του στα *συσσίτια*, όπου υπηρετοῦσε τους γεροντότερους, άκουγε τις συζητήσεις και τις διηγήσεις και έρχόταν σέ έπαφή με τους συνομηλίκους του. Οι *άνωροι* κάθε *ἐταιρείας* σχημάτιζαν ιδιαίτερη ένωση κάτω από την εὐθύνη ενός παιδονόμου. Μάθαιναν στοιχειωδῶς γραφή και άνάγνωση, άποστήθιζαν τους νόμους και άμιλλώνταν με τὰ παιδιά άλλων *ἐταιρειῶν* σέ άγῶνες και εικονικές μάχες. Τό βασικό πνευματικό περιεχόμενο της παιδείας τους ήταν ή μουσική. Πίστευαν ότι ή μουσική διαπλάθει άρμονικές και πειθαρχημένες προσωπικότητες, χάρη στον αὐστηρό ρυθμό της που συνόδευε τους πολεμικούς χορούς, τις εικονικές μάχες και τη συντεταγμένη προέλαση,

ἐνῶ τὰ κείμενα τῶν ὠδῶν τόνωναν τὸ πατριωτικὸ συναίσθημα. "Όταν ὁ νέος ἔφτανε στὸ 17ο ἔτος (*ἀπόδρομος, ἡβίον*), εἰσαγόταν στὴν κυρίως ἐκπαίδευση τοῦ ἐφήβου σὲ ομάδες (*ἀγέλαι*). Ἡ παιδεία ἦταν λιγότερο ἐλεγχόμενη ἀπ' ὅ,τι στὴ Σπάρτη, καὶ τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴν ἰδρυση μιᾶς ἀγέλας εἶχαν ἐφηβοὶ ἀπὸ τὰ πιὸ διακεκριμένα γένη, ποὺ ξεχώριζαν καὶ οἱ ἴδιοι γιὰ τὴ δύναμή τους. Ὑπεύθυνος κάθε ἀγέλας (*ἄρχων*) ἦταν ὁ πατέρας τοῦ ἐφήβου ποὺ τὴν εἶχε ἰδρύσει. Τὸ περιεχόμενο τῆς ἐκπαίδευσης τοῦ ἐφήβου εἶχε στόχο τὴ δημιουργία καλῶν πολιτῶν. Καλὸς πολίτης γιὰ τὴν κρητικὴ πόλη ἦταν ὅποιος κατεῖχε τὴν πολεμικὴ τέχνη, διέθετε πολιτικὴ σύνεση καὶ σεβόταν τοὺς νόμους. Οἱ ἐφηβοὶ ἐκπαιδεύονταν στὰ ὅπλα, κυρίως στὴν τοξοβολία, καὶ στὶς κακουχίες, συμμετεῖχαν σὲ εἰκονικὲς ἀλλὰ σκληρὲς μάχες ἀνάμεσα στὶς ἀγέλες, φοροῦσαν ὅλον τὸν χρόνον τὰ ἴδια ἐλαφρὰ ρούχα, ἴσως κοιμοῦνταν μαζί, ἐπ'ἀνδρῶναν τὰ συνοριακὰ ὄχυρά καὶ ἀσκοῦσαν κάποια ἀστυνομικὰ καθήκοντα. Στὰ *συσσίτια* τρέφονταν δημόσια καὶ ἐκεῖ ἀποκοτοῦσαν τὸ συναίσθημα τοῦ συνανήκειν σὲ μιὰ κοινότητα. Ἀπαγορευόταν νὰ ἀσκοῦν κριτικὴ στοὺς νόμους καὶ νὰ ταξιθεύουν ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη τους.

Στὰ χρόνια τῆς ἐφηβείας ιδιαίτερη σημασία εἶχε ἡ ἐρωτικὴ σχέση ποὺ ἀναπτυσσόταν ἀνάμεσα σὲ ἐφήβους καὶ ὠρίμους πολίτες. Ὁ ἐραστής ἐπέλεγε τὸν ἐρώμενον μὲ αὐστηρὰ κριτήρια, ὄχι μόνο γιὰ τὸ σωματικὸ του κάλλος, ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὰ ψυχικὰ του χαρίσματα καὶ τὴν κοινωνικὴ του θέση. Ἀφοῦ τὸν ἀπῆγε, συζοῦσε ἐπὶ δύο μῆνες σὲ κάποια ὀρεινὴ ἐρημικὴ τοποθεσία καὶ κυνηγοῦσε μαζί του. "Όταν τελείωνε αὐτὴ ἡ συμβίωση, ὁ ἐραστὴς πρόσφερε στὸν νέο πλούσια δῶρα (κύπελλο, βόδι γιὰ θυσία, εἰδικὴ ἐνδυμασία), ποὺ αὐτὸς τὰ φύλασσε ὡς μαρτυρίες ξεχωριστῆς τιμῆς. "Όποιος εἶχε ἀξιώθει νὰ ἔχει σημαντικὸ ἐραστὴ ὀνομαζόταν *κλεινός* (*ἐνδοξός*). Τὸ πρωτεύον στοιχεῖο σὲ αὐτὴ τὴ σχέση δὲν ἦταν ἡ σωματικὴ ἑλξη, ἀλλὰ ἡ παιδεία, ἡ συμβίωση δύο ἀνδρῶν διαφορετικῆς ἡλικίας, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ γεροντότερος εἰσῆγε τὸν νεώτερο στὰ βασικὰ ἰδανικὰ τοῦ πολίτη καὶ στὶς ἀρετὲς τοῦ πολεμιστῆ· ἴσως πίστευαν ὅτι μέσα ἀπὸ τὴν ἐρωτικὴ αὐτὴ σχέση μεταβίβαζε στὸν ἐφηβο τὴν ἀνδρεία του. Ἡ σχέση αὐτὴ συνέσφιγγε τοὺς δεσμοὺς ἀνάμεσα στοὺς πολεμιστές· ὁ ἐρώμενος ὀνομαζόταν *παρασταθεὶς*, μᾶλλον ἐπειδὴ στὴν πολεμικὴ παράταξη τοποθετοῦνταν δίπλα στὸν ἐραστὴ του, καὶ πολλὲς πράξεις ἀνδρείας ὀφείλονταν ἀκριβῶς στὴν ἐπιδίωξη τοῦ πολεμιστῆ νὰ μὴν ντροπιαστεῖ στὰ μάτια τοῦ ἐραστῆ του. Μετὰ τὴ μύηση αὐτὴ καὶ τὴ ζωὴ μακριὰ ἀπὸ τὴν πόλη, ποὺ συμβόλιζε τὸν «θάνατον» τοῦ ἐφήβου (*σκότιος*) ὡς ἐφήβου καὶ τὴν ἀναγέννησή του ὡς πολίτη, συγκεντρώνονταν τὴν ἀνοιξὴ ὅλοι οἱ ἐφηβοὶ σὲ εἰδικὴ τελετὴ (*Ἐκδύσια ἢ Περιβλημαῖα*), κατὰ τὴν ὁποία ἀπέβαλλαν τὸ ἐνδύμα τῆς ἐφηβείας (*πανάζωστοι*), ἔπαιρναν τὴν ἐνδυμασία τοῦ πολίτη καὶ τὰ ὅπλα ποὺ τοὺς εἶχε προσφέρει ὁ ἐραστὴς τους καὶ ὀρκίζονταν στοὺς θεοὺς τῆς πόλης τους πίστη στοὺς νόμους καὶ στὶς διακρατικὲς συνθήκες. Στὴν ἴδια τελετὴ γίνονταν καὶ ὁμαδικοὶ γάμοι τῶν ἐφήβων. Οἱ γυναῖκες,

πού επιτρεπόταν να παντρεύονται από το 12ο έτος, συνέχιζαν να κατοικούν και μετά τόν γάμο στο σπίτι του πατέρα τους μέχρι να γίνουν ικανές για τη διαχείριση του οίκου τους.

Όπως είναι φυσικό για μια κοινωνία όπου οι άντρες ζούσαν σε μεγάλο βαθμό μακριά από την οικογένειά τους, η θέση της γυναίκας ήταν ιδιαίτερα ισχυρή. Ένισχυόταν και από μινωικές επιβιώσεις μητριαρχίας και ανάλογες δωρικές παραδόσεις, και αυτό υποδηλώνεται και από την πληροφορία ότι οι Κρήτες ονόμαζαν την πατρίδα *μητρίδα*. Η γυναίκα αποτελούσε μέλος φυλής, επιτρεπόταν να παρακολουθεί αθλητικές εκδηλώσεις και τα παιδιά της με δούλο ήταν ελεύθερα, αν ζούσαν μαζί της, ενώ αντίθετα τα παιδιά πολίτη με δούλη ήταν δούλοι. Είχε δικαιώματα στην κληρονομιά, αν και το μερίδιό της ήταν το μισό από το μερίδιο ενός γιου. Μετά τόν γάμο της μοιραζόταν με τόν σύζυγό της τα εισοδήματα από την περιουσία της, την οποία διατηρούσε και ύστερα από διαζύγιο ή χηρεία. Την περιουσία της δεν την κληρονομούσε ο σύζυγος, αλλά τα παιδιά της και οι πατρικοί της συγγενείς, αν ήταν άτεκνη. Στη γυναίκα άνηκαν ακόμα τα προϊόντα της εργασίας της (ύφαντά) και όσα δώρα της πρόσφερε ο πατέρας ή ο σύζυγος, που όμως δεν έπρεπε να ξεπερνούν το μερίδιό της στην κληρονομιά ή το ποσό των 100 στατήρων (για να μη θιγούν από τα δώρα αυτά τα δικαιώματα των άλλων κληρονόμων). Ως κληρονόμος (πατρόοικος) μπορούσε να αρνηθεί τόν γάμο με στενό συγγενή, κάτι που απαγορευόταν π.χ. στην Αθήνα, δίνοντάς του όμως το μέρος της περιουσίας που δικαιούνταν. Επίσης η γυναίκα είχε απόλυτη ελευθερία να διαζευχθεί, διατηρώντας την περιουσία της αν υπαίτιος του διαζυγίου ήταν ο σύζυγος, ήταν υποχρεωμένος να της πληρώσει 5 στατήρες. Αρκετές φορές σε επιτύμβια μνημεία δεν αναφέρεται ο πατέρας του νεκρού, αλλά με ξεχωριστή έμφαση ή μητέρα του.

Η κοινωνία των πολιτών έμπορούσαν από τα γνωστά και από άλλες περιοχές αριστοκρατικά ιδανικά. Τα μέλη της όφειλαν να είναι απαλλαγμένα από βιοποριστικές μέριμνες, ώστε να διαθέτουν όλον τόν χρόνο τους για την πολεμική εξάσκηση, την εκγύμναση του σώματος, τόν κυνήγι, την πολιτική, την καλλιέργεια του πνεύματος με τή μουσική, τόν χορό και την ποίηση. Ο πολίτης περιφρονούσε την εξαρτημένη χειρωνακτική εργασία που ασκοῦσαν οι μέτοικοι, οι άπελεύθεροι και οι δούλοι. Μοναδική αξία ένασχόληση γι' αὐτόν θεωρούνταν ἡ ἐπίβλεψη τῆς ἐργασίας τῶν καλλιεργητῶν του, ἡ πειρατεία καὶ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ μισθοφόρου. Σὲ ἕνα τραγούδι, ὥσως τοῦ 6ου αἰῶνα, ὁ Κρητικὸς Ὑβρίας ἐκφράζει χαρακτηριστικὰ αὐτὰ τὰ ιδανικά (μετάφραση Στ. Ξανθοῦδιδης):

Μεγάλο πλούτος τὸ σπαθὶ ἔχω καὶ τὸ κοντάρι
καὶ τοῦ κορμιοῦ τὸ σκέπασμα, τὸ ὄμορφο σκουτάρι.
Μ' αὐτὰ μ' ὀργώνουνε τῇ γῆς οἱ δοῦλοι καὶ θερίζουν,
καὶ τὸ γλυκὸ κρασί πατοῦν κι 'Αφέντη μὲ γνωρίζουν.
'Οποιοὶ δὲν ἔχουνε σπαθὶ κι ἓνα γερὸ κοντάρι,
καὶ τοῦ κορμιοῦ των φύλαγμα ἓνα καλὸ σκουτάρι,
πέφτουνε καὶ μὲ προσκυνοῦν κι 'Αφέντη μὲ φωνάζουν
καὶ Μέγα Βασιλέα τους γονατιστοὶ μὲ κράζουν.

Ὡστόσο, ἀπὸ τὸ δίκαιο τῆς Γόρτυνας φαίνεται ὅτι γεωργικὰ ἐργαλεῖα εἶχαν καὶ οἱ πολῖτες, καὶ οἱ φτωχότεροι μᾶλλον θὰ καλλιεργοῦσαν οἱ ἴδιοι τῇ γῇ τους. Οἱ γυναῖκες ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν ὑφαντουργία.

Μέσα στὴν κοινότητα τῶν πολιτῶν ἐπικρατοῦσε ἰσότητα ὑποχρεώσεων καὶ δικαιωμάτων, μὲ τὴν ἐξαίρεση τῶν ἀξιωμάτων. Ὑπῆρχε ὅμως κάποια διαστρωμάτωση μὲ βάση τὸ γένος τοῦ πολίτη, τὴν περιουσία του, τὰ κατορθώματά του καὶ τὴ σύνεσή του. Ἀπὸ ἓνα σχόλιο τοῦ Ἀριστοτέλη φαίνεται ὅτι τὸν 4ο αἰῶνα ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸν ἀπλὸ λαὸ (δῆμο) καὶ στοὺς ἀριστοκράτες (δυνατοὺς) εἶχε γίνει πολὺ ἔντονη. Τὸ χάσμα ἀνάμεσα στοὺς ἀκτῆμονες πολῖτες καὶ στὰ λίγα ἀριστοκρατικὰ γένη, πού εἶχαν συγκεντρώσει τὴ γῇ στὰ χέρια τους καὶ μονοπωλοῦσαν τὴν ἐξουσία, ἦταν ἀναγκαῖα συνέπεια τοῦ συντηρητικοῦ κοινωνικοῦ συστήματος καὶ ὁδήγησε σὲ μεγάλες κρίσεις στὴν ἀρχὴ τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς.

Ἐλεύθεροι χωρὶς πολιτικὰ δικαιώματα

Ἐνα πολὺ σημαντικό τμήμα τοῦ πληθυσμοῦ ἀποτελοῦσαν ἄτομα μὲ ἀτομικὴ ἐλευθερία, πού μπορούσαν δηλαδὴ νὰ μετακινοῦνται ἐλεύθερα, νὰ ἐπιλέγουν τὴν ἀπασχόληση καὶ τὴν κατοικία τους καὶ νὰ διαθέτουν κινητὴ περιουσία, ἀλλὰ δὲν εἶχαν πολιτικὰ δικαιώματα. Ἡ κοινωνικὴ αὐτὴ κατηγορία ἦταν ἐξαιρετικὰ ἑτερογενῆς. Περιλάμβανε πολῖτες πού εἶχαν χάσει τὰ πολιτικὰ τους δικαιώματα μὲ δικαστικὴ ἀπόφαση ἢ γιὰ ἄλλους λόγους, καὶ υἱοθετημένους γιουὺς πού εἶχαν ἀποκηρυχθεῖ ἀπὸ τὸν θετὸ πατέρα τους. Ἐπειδὴ τὰ ἄτομα αὐτὰ ἦταν ἀποκλεισμένα ἀπὸ τὶς ἑταιρεῖες, ὀνομάζονταν *ἀπείταιροι*. Μιὰ δεύτερη ὁμάδα ἀποτελοῦσαν οἱ ἀπελεύθεροι, παιδιὰ ἐλεύθερων γυναικῶν μὲ δούλους, καὶ ἴσως κληρῶτες, πού εἶχαν κληρονομήσει τὸν κλῆρο, ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχαν ἄλλοι κληρονόμοι. Μιὰ τρίτῃ ὁμάδα ἦταν οἱ *μέτοικοι*, ξένοι ἐγκαταστημένοι μόνιμα σὲ μιὰ πόλη ἢ πλανόδιοι βιοτέχνες, πού δὲν εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ κατέχουν γῇ καὶ οἰκία, πλήρωναν εἰδικοὺς φόρους καὶ στὶς νομικὲς τους ὑποθέσεις ἔπρεπε νὰ ἐκπροσωποῦνται ἀπὸ πολίτη. Ὑπεύθυνος γιὰ τοὺς ξένους ἦταν ὁ *ἐνὶος κόσμος*, πού ἐγγρυσθῆναι ἐπίσης τὴν ἐλευθερία καὶ τὰ δικαιώματα τῶν ἀπελεύθερων καὶ ὧσων υἱοθετημένων εἶχαν ἀποκηρυχθεῖ.

Γενικά, οί ἐλεύθεροι χωρίς πολιτικά δικαιώματα ἀσκούσαν τὶς οἰκονομικὲς λειτουργίες πού περιφρουνοῦσαν οἱ πολῖτες: ἦταν ἔμποροι, βιοτέχνες καὶ ἐλεύθεροι ἐπαγγελματίες. Στὴ Γόρτυνα ὑπῆρχε εἰδικὸς οἰκισμὸς γιὰ τοὺς μετοίκους καὶ τοὺς ἀπελευθέρους, τὸ Λατώσιον, καὶ συνεπῶς κάποιος περιορισμὸς στὶς κινήσεις τους. Εἰδικὲς συμβάσεις ἐργασίας ρύθμιζαν τοὺς ὅρους ἐργασίας, τὴν ἀμοιβή, τὶς ὑποχρεώσεις καὶ διάφορα περονόμιά τους. Οἱ ἀπελεύθεροι ἀποδέχονταν κατὰ τὴν ἀπελευθέρωσή τους ὁρισμένες ἰσόβιες ὑποχρεώσεις ἀπέναντι στὸν πρῶν κύριό τους, τὴν κοινότητα ἢ ἰδιώτες. Γενικά, τὰ ἄτομα αὐτῆς τῆς κατηγορίας εἶχαν ποικίλη οἰκονομικὴ κατάσταση καὶ μερικὲς φορὲς ἦταν πλουσιότερα ἀπὸ πολλοὺς πολῖτες. Ὅμως ὁ ἀποκλεισμὸς τους ἀπὸ τὸν πολιτικὸ βίον τὰ ὑποβίβαζε στὴ θέση προσώπων χωρίς πατρίδα, χωρίς κοινωνικὴ ἔνταξη, χωρίς τὸ αἶσθημα τοῦ συνανήκειν. Δὲν ἔφεραν ὄπλα, δὲν μετεῖχαν στὰ συσσίτια, δὲν ἔπαιρναν μέρος στὴν παιδεία τοῦ πολίτη, δὲν γίνονταν δεκτὰ σὲ ὁρισμένες λατρεῖες καὶ σὲ ἀθλητικὲς ἐκδηλώσεις, δὲν μποροῦσαν νὰ συνάψουν γάμον μὲ πολίτη. Ἀκόμη καὶ τὸ δίκαιο τοὺς ἀντιμετώπιζε διαφορετικὰ ἀπὸ τοὺς πολῖτες, ὀρίζοντας λιγότερο αὐστηρὲς ποινές, ἂν τὸ θῆμα ἦταν *ἀπείταρος*.

Στὴν ἴδια κατηγορία ἀνήκουν καὶ οἱ κάτοικοι τῶν ἐξαρτημένων κοινοτήτων, μιὰ ὁμάδα ἀντίστοιχη μὲ τοὺς περιοίκους τῆς Σπάρτης. Πολλὲς ὑποτελεῖς κοινότητες, στὰ ἐδάφη μιᾶς κυριαρχῆς πόλης καὶ μὲ περιορισμένη αὐτονομία, δημιουργήθηκαν κατὰ τὴ δωρικὴ κατάκτηση, ὅταν ἓνα τμῆμα τοῦ προδωρικοῦ πληθυσμοῦ δὲν μετατράπηκε σὲ ἐξαρτημένους καλλιεργητές, ἀλλὰ συνέχισε νὰ ζεῖ σὲ μικρὲς κοινότητες σὲ ὄρεινὲς περιοχὲς ἢ σὲ λιμάνια. Οἱ κάτοικοι τῶν ἐξαρτημένων κοινοτήτων εἶχαν ἀτομικὲς ἐλευθερίες, περιορισμένη αὐτοδιοίκηση καί, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, χρησιμοποιοῦσαν νόμους τῆς μινωικῆς ἐποχῆς. Κατέβαλλαν φόρους στὴν ἐπικυρίαρχη πόλη (δεκάτη διαφόρων εἰσοδημάτων ἢ σταθερὴ ποσότητα κάποιου προϊόντος) καὶ παρεῖχαν ὑπηρεσίες. Νέες ἐξαρτημένες κοινότητες δημιουργοῦνταν λόγω τῶν συνεχῶν πολέμων μέχρι καὶ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχή.

Μὴ ἐλεύθεροι

Ἡ κοινωνικὴ αὐτὴ κατηγορία περιελάμβανε ἄτομα χωρίς ἀτομικὲς ἐλευθερίες, πού διακρίνονται σὲ δύο ὁμάδες, τοὺς ἐξαρτημένους καλλιεργητές καὶ τοὺς δούλους. Οἱ ἐξαρτημένοι καλλιεργητές, ἀντίστοιχοι μὲ τοὺς *εἰλωτες* τῆς Σπάρτης καὶ τοὺς Θεσσαλοὺς *πενέστες*, ἦταν μερίδα τοῦ προδωρικοῦ πληθυσμοῦ πού στερήθηκε τὴν ἀτομικὴ του ἐλευθερία κατὰ τὴ δωρικὴ κατάκτηση καὶ ὑποχρεώθηκε νὰ καλλιεργεῖ τοὺς κλήρους τῶν νέων κυριαρχῶν. Ἴσως ἐν μέρει νὰ ἀποτελοῦν συνέχεια μιᾶς ἀντίστοιχης κατηγορίας καλλιεργητῶν τῆς μινωικῆς καὶ τῆς ἀχαικῆς Κρήτης. Ἐπειδὴ ἦταν δεμένοι μὲ τὸν κλῆρο πού καλλιεργοῦσαν, ὀνομάζονταν *κλαρώται*. Στὸ δίκαιο τῆς Γόρτυνας ὀνομάζονται *δόλοιοι* (δοῦλοι), μιὰ λέξη πού

χρησιμοποιείται και για τους καθεαυτό δούλους, και *οικέται*. Οί φιλολογικές πηγές παραδίδουν τους όρους *αφαιμῶται* για όσους καλλιεργούσαν ιδιωτικά κτήματα και *μνωῖται* για τους δημόσιους δούλους, που ύπηρετούσαν στα *συσσίτια*, εργάζονταν σε δημόσια έργα ή καλλιεργούσαν κρατικές γαῖες. Παρά την αντιφατική όρολογία, υπάρχουν όρισμένα ασφαλή δεδομένα για τους εξαρτημένους καλλιεργητές. Δέν ήταν ελεύθεροι, και δέν έγκατέλειπαν τόν κλῆρο, αλλά αποτελούσαν αναπόσπαστο τμήμα του, έκτός από τις γυναῖκες που υπολογίζονταν στόν κλῆρο τοῦ συζύγου τους. Δέν ήταν ιδιοκτήτες τοῦ σπιτιοῦ που κατοικοῦσαν, και πλήρωναν φόρους από τὸ προϊόν τῆς καλλιέργειάς τους για τὴν *ἐταιρεία* τοῦ κυρίου τους. Ἀπαγορευόταν νά έχουν όπλα και νά μετέχουν στίς ἀθλητικές ἐκδηλώσεις, και στο δικαστήριο τους εκπροσωποῦσε ὁ κύριός τους. Μποροῦσαν ὅμως νά έχουν κινητή περιουσία (ζῶα, χρήματα, σκεύη) και νά συνάψουν νόμιμο γάμο. Ὅταν ἐπαιρναν διαζύγιο, ἡ γυναῖκα ἐπέστρεφε στὸν ἀρχικό κλῆρο της, αλλά τὰ παιδιά της ἀνήκαν στὸν ιδιοκτήτη τοῦ συζύγου της. Ἐν κλαρώτης συνῆπτε γάμο με ελεύθερη γυναῖκα και τὰ παιδιά του ἀκολουθοῦσαν τὴ μητέρα τους, ήταν ελεύθερα. Ἴσως, σε λίγες περιπτώσεις, ἀν δέν ὑπῆρχαν κληρονόμοι, νά κληρονομοῦσε τὸν κλῆρο και νά ἀνερχόταν στήν τάξη τῶν *ἀπαιτῶν*. Ἀπό τὴν ἀπουσία ἐξεγέρσεων και τις πληροφορίες για τις ἐκτεταμένες ἐλευθερίες που ἀπολάμβαναν φαίνεται ὅτι ἡ κατάστασή τους δέν ήταν ιδιαίτερα ἀσχημη. Παρέμεναν ὅμως άτομα δεύτερης κατηγορίας: ἀν ὁ ιδιοκτήτης βιάζε γυναῖκα τῆς τάξης αὐτῆς, δέν θεωροῦνταν ἀδίκημα: ἀν, ἀντίθετα, κλαρώτης βιάζε ἐλεύθερη γυναῖκα, ἡ ποινή του ήταν τὸ τεράστιο ποσὸ τῶν 200 στατηρών.

Ἀκόμα κατώτερη ήταν ἡ θέση τῶν δούλων. Ἡ διαφορά τοῦ κλαρώτη ἀπὸ τὸν δούλο φαίνεται ὄχι μόνο ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ κλαρώτης, ἀν δραπετεύε ἀπὸ τὸν κλῆρο, κινδύνευε νά πουληθεῖ ὡς δούλος, δηλαδή νά υποβαθμιστεῖ σὲ ἀκόμη χαμηλότερη θέση, αλλά και ἀπὸ τις διαφορετικές ποινές που προβλέπονταν για δούλους και κλαρώτες. Οἱ δούλοι ήταν κινητὸ ἀγαθὸ, ἀγοράζονταν και πουλιοῦνταν χωρίς περιορισμό. Ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ δικαίου, δέν αποτελοῦσαν άτομα, δέν εἶχαν τὸ δικαίωμα νά συνάψουν γάμο, και για τὰ ἀδικήματά τους ὑπεύθυνος ήταν ὁ κύριός τους, ὅπως ἀκριβῶς ήταν ὑπεύθυνος για τις ζημιές που προκαλοῦσαν τὰ ζῶα του. Ἀπὸ τοὺς κλαρώτες ἄλλοι διέφεραν και στὸν τρόπο που εἶχαν ἀποκτηθεῖ, δηλαδή με ἀγορά (*χρυσώνητοι*), με ἀπαγωγές και αἰχμαλωσία σὲ πειρατικές ἐπιδρομές. Διαφορετική ήταν και ἡ οἰκονομική τους λειτουργία. Δέν ζοῦσαν στὰ κτήματα αλλά στήν πόλη, ὅπου δούλευαν ὡς χειρώνακτες ἢ ὑπηρετές. Καὶ οἱ δούλοι δικαιοῦνταν νά έχουν κινητή περιουσία, μερικὲς φορές ἀμείβονταν, και ὑπῆρχε ἡ προοπτική νά ἀπελευθερωθοῦν και νά ἀνέλθουν σὲ ἀνώτερη κοινωνική τάξη. Δέν υπάρχουν ἐνδείξεις για ἐξεγέρσεις δούλων και φαίνεται ὅτι ἡ θέση τους στήν Κρήτη ήταν γενικά καλύτερη ἀπὸ ἄλλες περιοχές. Εἶχαν π.χ. τὸ δικαίωμα νά παρουσιάζονται ὡς μάρτυρες στο δικαστήριο και νά δίνουν ὄρκο, ἐνῶ στήν Ἀθήνα ἡ

μαρτυρία τους γινόταν δεκτή μόνο ύστερα από βασανιστήρια. Στην κλασική εποχή ή δουλεία δὲν ἦταν ἀκόμη ιδιαίτερα διαδεδομένη, ἐφόσον οἱ ἀνάγκες καλύπτονταν ἀπὸ τοὺς κλαυῶτες.

Μιὰ τρίτη ομάδα ἀτόμων χωρὶς ἐλευθερία, ποὺ αὐξάνονταν κυρίως σὲ ἐποχὲς κρίσεων καὶ ἀποτελοῦσε πηγὴ ἐντάσεων, ἦταν οἱ πολῖτες ποὺ εἶχαν ὑποθηκεύσει τὸν ἑαυτό τους καὶ τῇ γῇ τους (κατακείμενοι), εἶχαν καταδικαστεῖ γιὰ χρέη (νενικαμένοι) ἢ εἶχαν ἐξαγοραστεῖ ἀπὸ αἰχμαλωσία καὶ δὲν εἶχαν ξεπληρώσει τὰ λύτρα τους. Ἔτσι, παραδίδονταν στὸν πολίτη, στὸν ὁποῖο ὀφείλαν τὸ ποσὸ τῆς ὑποθήκης, τοῦ χρέους ἢ τῶν λύτρων μέχρι νὰ τὸ ἐξοφλήσουν. Ἡ στέρηση τῆς ἐλευθερίας τους ἦταν ἐπομένως προσωρινή. Τὰ άτομα αὐτὰ διατηροῦσαν ὀρισμένα δικαιώματα τῶν ἐλεύθερων, ἦταν οἱ ἴδιοι ὑπεύθυνοι γιὰ τὶς πράξεις τους, καὶ οἱ ποινὲς γιὰ ἀδικήματα ἐναντίον τους ἦταν οἱ προβλεπόμενες γιὰ τοὺς πολῖτες, ἀλλὰ στὸ δικαστήριο τοὺς εκπροσωποῦσε ὁ κύριός τους ποὺ ἔπαιρνε καὶ τὸ μισὸ πρόστιμο.

Α. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΒΙΟΣ

1. ΓΕΩΡΓΙΑ

Στὴν Κρήτη οἱ πεδιάδες καλύπτουν λιγότερο ἀπὸ τὰ 4% τοῦ ἐδάφους. Ὅστόσο, ὑπῆρχαν ἄριστες προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας χάρις στὸ ἐξαιρετικὸ κλίμα, στὴν ἀφθονία νεροῦ, στὰ ἐκτεταμένα δάση ποὺ συγκρατοῦσαν τὸ πολὺτιμο χῶμα, στὰ ποτάμια, ποὺ μὲ τὶς προσχώσεις τους δημιουργοῦσαν ἀρκετὲς εὐφορες πεδιάδες κυρίως στὶς βόρειες ἀκτές, καὶ στὴν προστασία τῆς σπορᾶς ποὺ πρόσφεραν τὰ λιόδεντρα στὶς πλαγιὲς τῶν λόφων. Ἡ εὐφορία τῆς Κρήτης ἦταν γνωστὴ στὸν Ὅμηρο (καλὴ καὶ πείρα), ἐνῶ ὁ Στράβων ἐπισημαίνει τὴν ἐναλλαγὴ δασωμένων βουνῶν καὶ εὐφορων πεδιάδων (ἔστι δ' ὀρεινὴ καὶ δασεῖα ἢ νῆσος, ἔχει δ' αὐλῶνας εὐκάρπους).

Οἱ Δωριεῖς βρῆκαν στὴν Κρήτη ἐξελιγμένες μορφὲς ὀργάνωσης ἀπὸ τὴ μινωικὴ καὶ τὴν ἀρχαῖα ἐποχὴ καὶ ὥς ἓναν βαθμὸ τὶς ἐνσωμάτωσαν στὸ δικό τους σύστημα. Ἡ γῇ διαίρεθῆκε σὲ κλήρους, στὴν ἀρχὴ ἀνάμεσα σὲ φυλές, καὶ σταδιακὰ σὲ οἴκους. Ὁ προδωρικὸς πληθυσμὸς μετατράπηκε σὲ ἐξαρτημένους καλλιεργητές, ἀναπόσπαστο κομμάτι τοῦ κλήρου· στὸ σημεῖο αὐτὸ οἱ Δωριεῖς μᾶλλον συνέχισαν κάποιον ἀνάλογο σύστημα τῆς προδωρικῆς ἐποχῆς. Ὅρισμένα ἐδάφη διατηρήθηκαν ὡς συλλογικὴ ἰδιοκτησία γιὰ τὴ βοσκὴ τῶν κοπαδιῶν, νοικιάζονταν ἢ ἀφιερώνονταν σὲ ἱερὰ (τεμένη). Ἡ ἀρχαῖα ὀργάνωση ἄρχισε νὰ κλονίζεται, καθὼς ἡ συλλογικὴ ἰδιοκτησία ὑποχωροῦσε σταδιακὰ, ἡ γῇ μοιραζόταν ἀνάμεσα στοὺς οἴκους, καὶ ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ νομίσματος ὁδηγοῦσε στὸν δανεισμό, στὴν ὑποθήκευση καὶ ἀπώλεια τοῦ κλήρου, στὴν ἀγοραπωλησία τῆς γῆς καί, τέλος, στὴ συγκέντρωσή της σὲ λίγα χεῖρα καὶ στὴν αὐξηση τῶν ἀκτημόνων. Ἡ ἀργὴ αὐτὴ διαδικασία συνεχίζονταν μέχρι καὶ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ. Τῇ γῇ τὴν καλλιεργοῦσαν οἱ κλαυῶται, ποὺ ζοῦσαν

στούς αγρούς και έδιναν στόν ιδιοκτήτη τοῦ κλήρου ποσοστό τῆς παραγωγῆς. Ἀλλά και μερικοὶ φτωχότεροι πολίτες εἶχαν ἐργαλεῖα και ζῶα και ἀσχολοῦνταν μὲ τὴ γεωργία. Ἡ ὕδρευση τῶν κτημάτων γινόταν μὲ κοινόχρηστα ρυάκια, ἀλλὰ τὴ χρῆση τους ρύθμιζαν αὐστηροὶ νόμοι. Ἀπαγορευόταν ἡ ἀπρόσεκτη χρῆση τοῦ νεροῦ, ἡ πτώση τῆς στάθμης του κάτω ἀπὸ κάποιο ὄριο ἢ τὸ πέρασμα καναλιοῦ μέσα ἀπὸ τὸ κτῆμα κάποιου πολίτη χωρὶς τὴν ἀδεία του.

Πολὺ διαδεδομένη ἦταν ἡ ἐλαιοκομία — πιστευόταν ἄλλωστε ὅτι στὴν Κρήτη πρωτοφύτρεψε τὴν ἐλιά ἡ Ἀθηνά. Ἐλαιοτριβεῖα βρίσκονταν σὲ εἰδικούς χώρους τῶν σπιτιῶν. Ξεχωριστὴ θέση κατεῖχε ἡ ἀμπελουργία· ἡ κρητικὴ σταφυλὴ και τὸ κρητικὸ κρασί ἐξάγονταν ἀπὸ τότε και στὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα. Σὲ ἀρκετὰ ἰδιωτικά σπίτια ἔχουν βρεθεῖ πατητήρια και χώροι γιὰ τὴν ἀποθήκευση τοῦ μούστου. Διαδεδομένη ἦταν ἐπίσης ἡ μελισσοκομία, πού σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση ἐπινοήθηκε ἀπὸ τοὺς Κουρήτες. Μέλι και κερὶ ἐξάγονταν στὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα και χρησιμοποιοῦνταν σὲ ἱατρικὲς συνταγές. Οἱ ἀρχαῖες πηγές ἀναφέρουν ἐπίσης σύκα, κυδῶνια, κριθάρι, ἀλεύρι, κηπευτικά προϊόντα, μῆλα, ἀμύγδαλα και καρύδια. Φημισμένα ἦταν τὰ κρητικά γλυκίσματα (πλακοῦντες κρητικά), ὅπως ὁ γλυκίνας και ὁ γάστρις, πού περιεῖχε διάφορα φρούτα, καρύδια, ἀμύγδαλα, μέλι, πιπέρι, σουσάμι και μήκωνα. Ἐπίσης ἡ ὑπαιθρος προμήθευε ἀφθονα φαρμακευτικά βότανα και ἀρωματικά φυτά, πού ἦταν περιζήτητα στὸ ἐξωτερικό. Τὰ πλούσια δάση τῆς Ἰδης, τῆς Δίκτης και τῶν Λευκῶν Ὀρέων προμήθευαν ἐξαιρετικὴ ξυλεῖα, ιδίως κυπαρισσό-ξυλο, γιὰ τὴ ναυπηγικὴ και τὴν ἀρχιτεκτονικὴ.

2. ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ

Παράλληλα μὲ τὴ γεωργία ἡ κτηνοτροφία ἦταν ἐπίσης βασικὴ οἰκονομικὴ δραστηριότητα. Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, τὴν εἶχαν διδάξει οἱ Κουρήτες, οἱ προστάτες τῶν ποιμένων τῆς Ἰδης. Σὲ ἀρχαίους ὄρκους ἀναφέρεται ἡ κατάρα *μήτε πρόβατα τίκτειν κατὰ νόμον*, ἂν δὲν τηροῦνταν ὁ ὄρκος, και τὸ ὄνομα τῆς Πολυρρηνίας ἐτυμολογεῖται ἀπὸ τὸ *πολλά ρήνεα* (πολλὰ πρόβατα). Οἱ ἀρχαῖες πηγές βεβαιώνουν τὴν ἐκτροφή αἰγοπροβάτων, βοδιῶν, χοίρων και ἀλόγων, κτηνοτροφικά προϊόντα (τυρὶ, γάλα) και τὴν κατεργασία μαλλιῶν και δέρματος. Ἰδιοκτήτες ζῶων ἦταν, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς πολῖτες, τὰ μεγάλα ἱερά, πού ἀνέθεταν τὴ βοσκή τους στοὺς δούλους τους, καθὼς και οἱ κλαράται και οἱ δοῦλοι. Εἰδικοί νόμοι ρύθμιζαν τὸ νοίκιασμα και τὴν ἀγοραπωλησίαν ζῶων, τίς ποινὲς γιὰ τὸν τραυματισμὸ τους και τοὺς τόπους ὅπου ἐπιτρεπόταν ἡ βοσκή τους. Θὰ πρέπει ἀκόμα νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ Κρήτη ἐξῆγε και τὰ περίφημα κυνηγετικά σκυλιὰ τῆς.

3. ΕΜΠΟΡΙΟ

Ἡ Κρήτη εἶχε ἀναπτύξει μεγάλη ἐμπορικὴ δραστηριότητα στὴν ἀρχαῖκὴ ἐποχὴ. Εὐνοοῦνταν ἀπὸ τὴν προνομιοῦχο γεωγραφικὴ θέση τῆς σὲ ἕναν κρίσιμο κόμβο τῶν ἐμπορικῶν δρόμων πρὸς τὴν Ἀνατολὴ και τὴν

Αίγυπτο, διέθετε σημαντικά εξαγωγίμα προϊόντα (έργα βιοτεχνίας, λάδι, κρασί, ξυλεία, βότανα, άρωματικά φυτά, πορφύρα, μέλι, κερί, αλεύρι, κυνηγετικά σκυλιά) και πλούσια ναυτική παράδοση και έτσι πληροῦσε όλες τις προϋποθέσεις για έμπορικὴ ἀκμή. Κύριοι φορεῖς τοῦ ἀρχαῖου ἐμπορίου ἦταν μᾶλλον ξένα ἄτομα χωρίς πολιτικά δικαιώματα και συνεπῶς χωρίς γῆ, ἡ ἀκτῆμονες πολῖτες ἀναγκασμένοι νὰ στραφοῦν σὲ ἄλλες δραστηριότητες. Σὲ ἄλλες περιοχές ἡ κοινωνικὴ αὐτὴ ομάδα κατόρθωσε νὰ διασπᾶσει τοὺς φραγμοὺς τοῦ ἀριστοκρατικοῦ κοινωνικοῦ συστήματος και νὰ ἀποκτήσει και πολιτικὴ ἰσχύ. Αὐτὸ δὲν ἔγινε ὅμως στὴν Κρήτη, μὲ συνέπεια τὸν σταδιακὸ μαρασμὸ τοῦ ἐμπορίου και τῆς βιοτεχνίας, ἰδίως σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἄλλες δυνάμεις ἀνέπτυσαν μὲ δυναμισμὸ τὴν κυριαρχία τους στοὺς δύο αὐτοὺς τομεῖς. Στὴν κλασικὴ ἐποχὴ οἱ ἐξαγωγές τῆς Κρήτης περιορίστηκαν σὲ λίγα ἀγροτικὰ προϊόντα, ὅχι σὲ ἔργα βιοτεχνίας, αὐξήθηκε ὁ ρόλος τῶν ξένων ἐμπόρων και ἡ ἐμπορικὴ κίνηση συνίστατο συνήθως σὲ ἀνταλλαγές ἀνάμεσα σὲ κρητικὲς πόλεις. Ἡ συνθήκη Κνωσοῦ-Τυλίσσου ἐπέτρεπε τὶς ἐξαγωγές μεταξύ τῶν δύο πόλεων και ὀρίζε χαμηλοὺς δασμοὺς γιὰ ἐξαγωγές σὲ τρίτη πόλη. Ἐπίσης ἄλλαξαν και οἱ ἐμπορικοὶ ἐταῖροι τῆς Κρήτης. Περιορίστηκαν οἱ σχέσεις μὲ τὴ Βόρεια Συρία, τοὺς Φοίνικες, τὴν Αἴγυπτο και τὴν Κύπρο και ἐντάθηκε τὸ ἐμπόριο μὲ τὸν βορρᾶ, ἰδίως μὲ τὴν Ἀθήνα, ὅπου ἡ Κρήτη ἐξῆγε ξυλεία και ἀγροτικὰ εἶδη, εἰσάγοντας βιοτεχνικὰ προϊόντα και ἔργα τέχνης. Τὸ ἐμπόριο ἐντάθηκε κάπως ἀπὸ τὸν 4ο αἰῶνα· στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα παραδίδεται ταξίδι τοῦ Ἀθηναίου Μακαρτάτου στὴν Κρήτη, προφανῶς γιὰ ἐμπόριο, και λίγο ἀργότερα διάφορες κρητικὲς πόλεις συνῆψαν ἐμπορικὴ συνθήκη μὲ τὴν Ἀθήνα. Ἄλλοι σημαντικοὶ ἐμπορικοὶ ἐταῖροι ἦταν τὸ Ἄργος, ἡ Κόρινθος και ἡ Αἴγινα.

*

Ἡ νομισματικὴ ἐπιβεβαίώνει τὴν ἐξέλιξη αὐτή. Ἡ κοπὴ νομισμάτων ἄρχισε στὴ Γόρτυνα και τὴ Φαιστό μᾶλλον γύρω στοὺς 470, ἐπεκτάθηκε ἀργότερα στὴν Κνωσό και τὴ Λύττο (περίπου τὸ 450), στὴ συνέχεια στὴν Ἱτανο, τὴν Ἐλεύθερνα και τὴν Πραισό, ἀλλὰ μόλις στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνα γενικεύθηκε στοὺς νησί. Τὰ νομίσματα κόβονταν στὴν ἀρχὴ μὲ βάση τὸ αἰγινητικὸ μέτρο· πολὺ συχνὰ παρατηρεῖται τὸ φαινόμενο νὰ τυπώνεται τὸ σύμβολο μιᾶς κρητικῆς πόλης πάνω σὲ ξένα νομίσματα. Γενικὰ ἡ νομισματοκοπία ἦταν μᾶλλον περιορισμένη, ἀνάλογη μὲ τὶς περιορισμένες ἐμπορικὲς συναλλαγές. Ἡ κοπὴ τῶν νομισμάτων κάλυπτε κυρίως τὶς βασικὲς ἀνάγκες και δὲν ἐπιδίωκε νὰ γίνῃ πηγὴ πλούτου γιὰ μιὰ τάξη ἐμπόρων, ὅπως σὲ ἄλλες περιοχές. Ἐνῶ ἔχουν βρεθεῖ πολλὰ νομίσματα ξένων, κυρίως πελοποννησιακῶν, πόλεων στὴν Κρήτη, ἀπουσιάζουν ἐντελῶς τὰ κρητικὰ νομίσματα ἔξω ἀπὸ τὸ νησί.

4. ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ - ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ

Οι αιτίες που οδήγησαν στον περιορισμό του εμπορίου εξηγούν και τον μαρασμό της κρητικής βιοτεχνίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι γνωρίζουμε Κρήτες βιοτέχνες και καλλιτέχνες έξω από την Κρήτη, όχι όμως στο ίδιο τόπο: τον Γορτύνιο χαλκοκόπτη Σωσίνο στην Αθήνα και τους γλύπτες Κρεσίλα, Ακέστορα, Αριστοκλή και Αμφίωνα, που εργάστηκαν στην Αθήνα, στην Αίγινα, στην Ερμιόνη, στους Δελφούς, στην Έφεσο και στην Ολυμπία. Οι γνώσεις της κατεργασίας του λίθου και του μετάλλου, που αποδίδονταν στον Δαίδαλο και τους Ίδαίους Δακτύλους αντίστοιχα, δεν είχαν χαθεί: ωστόσο οι καλλιτέχνες θα πήγαν να εγκατασταθούν σε άλλες περιοχές, όπου υπήρχε μεγαλύτερη εκτίμηση στην τέχνη και η κοινωνική τους θέση ήταν σημαντική, ενώ όσοι έμειναν στην Κρήτη θα χάθηκαν μέσα στο άνωνομο πλήθος της αγροτικής κοινωνίας.

Οι βιοτέχνες και οι επαγγελματίες που κάλυπταν τις τοπικές ανάγκες δεν ήταν πολίτες, αλλά μέτοικοι, πλανόδιοι δημιουργοί, απελεύθεροι, κάτοικοι εξαρτημένων κοινοτήτων και δούλοι. Οι σχέσεις των πόλεων με τους ξένους δημιουργούς, οίκοδόμους, σιυροποιοίς (έπεξεργάζονταν δέρμα κατσίκας), κιθαριστές, γραφείς, ρυθμίζονταν με ειδικές συμβάσεις εργασίας (π.χ. στις πόλεις Γόρτυνα, Έλεούθερα, Άξός, Δάταλλα). Με τις συμβάσεις ή κοινότητα όριζε υποχρεώσεις δωρεάν εργασίας για όρισμένο διάστημα και ποινές για την παράβαση της σύμβασης. Οι επαγγελματίες απαλλάσσονταν από όρισμένους φόρους, εξασφάλιζαν τροφή (μερικές φορές και σίτιση στο άνδρειο), ένδυμα ή γή, το δικαίωμα να άσκουν οι ίδιοι και οι απόγονοί τους μονοπωλιακά το επάγγελμα (π.χ. ο γραφέας Σπενσίθεος στην κοινότητα των Δατάλλων) και μισθό. Στη Γόρτυνα υπήρχε όρισμένος τόπος κατοικίας για τους ξένους και απελεύθερους βιοτέχνες. Με τον τρόπο αυτό οι πόλεις κάλυπταν τις ανάγκες τους σε επάγγελα που απαιτούσαν ειδικές γνώσεις, προσλαμβάνοντας για μεγάλο χρονικό διάστημα ξένους, χωρίς να επιβαρύνουν τους πολίτες τους με την περιφρονημένη εργασία του χειρωνακτα. Διατηρούσαν κάτω από αυστηρό έλεγχο αυτή την κοινωνική ομάδα, και δεν της επέτρεπαν να ισχυροποιηθεί ούτε της παραχωρούσαν πολιτικά δικαιώματα, αλλά της εξασφάλιζαν καλή οικονομική κατάσταση και την ενέτασσαν εν μέρει στον κοινωνικό βίο.

Η βιοτεχνική παραγωγή (κεραμική, μικροτεχνία, όπλουργία, μεταλλουργία, λιθουργία, ύφαντουργία) κάλυπτε αποκλειστικά τις τοπικές ανάγκες. Οι πρώτες ύλες προέρχονταν κυρίως από το νησί: πρόσφατες έρευνες του P. Faure έχουν επιβεβαιώσει την ύπαρξη πολλών πηγών σιδήρου, χαλκού και αργύρου και την εκμετάλλευσή τους στην αρχαιότητα. Αφθονότερα ήταν τα λατομεία. Κύριος εργοδότης ήταν η κοινότητα,

άλλα παράλληλα υπήρχε και η απλή οίκιακη βιοτεχνία, π.χ. η κατασκευή σκευῶν ἢ ἐργαλείων καί, κυρίως, ἡ ὑφαντουργία, ποὺ τὴν ἀσκοῦσαν γυναῖκες σὲ εἰδικοὺς χώρους τοῦ σπιτιοῦ.

5. ΝΑΥΤΙΑ

Ἡ παροιμία «ὁ Κρής ἀγνοεῖ τὴν θάλασσαν», ποὺ λεγόταν εἰρωνικά γιὰ ὅσους προσποιοῦνταν πῶς ἀγνοοῦν ἓνα ἀντικείμενο ποὺ κατέχουν στὴν ἐντέλεια, ἀποτυπώνει χαρακτηριστικὰ τὴ φήμῃ τῶν Κρητῶν ὡς ἐπιτήδειων ναυτικῶν. Τὴ ναυτιλία ἐπέβαλλαν οἱ ἐμπορικὲς ἀνταλλαγές. Οἱ Κρήτες ναυτικοὶ γνῶριζαν τοὺς θαλάσσιους δρόμους καὶ εὐνοοῦνταν ἀπὸ τὴ θέσῃ τοῦ νησιοῦ τους. Ἀπὸ τὴν Κυρηναϊκὴ χώριζε τὴν Κρήτῃ μιὰ στενὴ λωρίδα, δύο μέρες πλοῦ ἀπὸ τὴ δυτικὴ Κρήτῃ. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἱστορία τοῦ Ἰτάνιου ἀλιέα πορφύρας Κορωβίου (ἴσως προσωποποίηση ναυτικῆς θεότητος), ποὺ ὁδήγησε τοὺς Θηραίους ἀποίκους στὴν Κυρήνη. Ὁ Νότος πρόσφερε λίγα φυσικὰ λιμάνια, ἀλλὰ ἡ Αἴγυπτος ἀπεῖχε 3 ἢ 4 μέρες πλοῦ ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ Κρήτῃ. Ἀπὸ ἐκεῖ ἦταν ἐπίσης εὐκόλο τὸ πέρασμα στὴν Κάρπαθο, στὴ Ρόδο καὶ στὴ συνέχεια στὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ στὴν Κύπρο. Παραπλέοντας τὶς ἀκτὲς τῆς Συρίας καὶ τῆς Παλαιστίνης, τὰ πλοῖα ἔφταναν μὲ ἀσφάλεια στὰ λιμάνια τῆς Αἰγύπτου. Τέλος, ἡ βόρεια ἀκτὴ πρόσφερε πολλὰ φυσικὰ λιμάνια γιὰ τὴν προσπέλαση τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν Κυκλάδων. Τὰ πλοῖα δάση πρόσφεραν μὲ ἀφθονία τὸ ὕλικο γιὰ τὴ ναυπηγικὴ. Σύμφωνα μὲ μιὰ παράδοση, ἀρκετὲς πόλεις μετοικίσθηκαν στὰ ἀρχαῖα χρόνια σὲ παράκτιες θέσεις, καὶ ὅλες οἱ σημαντικὲς πόλεις τῆς ἐνδοχώρας διέθεταν ἓνα ἢ περισσότερα ἐπίνεια σὲ εὐνοϊκὰ σημεῖα, μερικὲς φορὲς καὶ στίς δύο ἀκτὲς τῆς Κρήτης. Τὰ λιμάνια ἦταν σημαντικὴ πηγὴ ἐσόδων χάρις στὰ τέλη ποὺ πλήρωναν ὅσα ξένα πλοῖα προσορμίζονταν σὲ αὐτά. Μικρὲς ἐξαρτημένες κοινότητες ἔθεταν τὰ πλοῖα τους στὴ διάθεση τοῦ ἐπικυριάρχου καὶ κατέβαλλαν ποσοστὸ ἀπὸ τὰ ἔσοδα τῶν λιμανιῶν τους. Πιθανότατα τὰ πλοῖα ἦταν τόσο συλλογικὴ ἰδιοκτησία τῆς κοινότητος ὅσο καὶ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία εὐπορῶν πολιτῶν. Ἐνα σημαντικό τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν ἀλιεία· οἱ ψαράδες ἦταν κυρίως κάτοικοι ἐξαρτημένων κοινοτήτων ποὺ πλήρωναν φόρους ἀπὸ τὸ προϊόν τῆς ἀλιείας, τὴ συλλογὴ πορφύρας καὶ τὶς ἀλυκὲς τους.

Εἰδικὴ μορφή ναυτικῆς δραστηριότητος, βασικὴ ἀσχολία τῶν πολιτῶν καὶ πηγὴ πλούτου, ἦταν ἡ πειρατεία. Οἱ πειρατὲς τῆς Κρήτης ἦταν περιβόητοι ἀπὸ τὴν ὀμηρικὴ ἐποχὴ καὶ οἱ ἐπιδρομὲς τους ἔφταναν μέχρι τὶς ἀκτὲς τῆς Αἰγύπτου. Τοὺς Κρήτες ἔστρεφε στὴν πειρατεία τὸ πλεόνασμα τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ ἔλλειψη γῆς καὶ κυρίως ἡ πολεμικὴ παιδεία τους, ἀσυμβίβαστη μὲ εἰρηνικὰ ἔργα. Γιὰ τὰ ἀριστοκρατικὰ ἰδανικὰ μιὰς πολεμικῆς κοινωνίας, ἡ βίαιη ἐπιδρομὴ καὶ ἡ λεηλασία δὲν θεωροῦνταν κλοπὴ, ἀλλὰ νόμιμος τρόπος ἐπιβίωσης, ἀνάλογος π.χ. μὲ τὸ κυνήγι τῆν ἀλιεία, καὶ ἐπίσης ἐκδήλωση τῆς ὑπεροχῆς τοῦ πολεμιστῆ, τμῆμα τῆς

παιδείας τοῦ ἐφήβου, καὶ ἀπασχόληση περισσότερο ἀντάξια γιὰ τὸν πολίτη ἀπὸ τὴν ἐξαρτημένη ἐργασία τοῦ χειρώνακτα. Αὐτὴ τὴν ἠθικὴ καταξίωση δεύουν τὰ ὁμηρικὰ ἔπη μὲ τὶς συχνὲς ἐπιδρομὲς τῶν Ἀχαιῶν ἡρώων καὶ τοῦ Ὀδυσσεῆ, ἡ κλοπεῖα τῶν Σπαρτιατῶν ἐφήβων καὶ τὸ πλῆθος κρητικῶν ὀνομάτων παράγωγων τοῦ ρήματος *συλῶ* (= λεηλατῶ) (Συλοσῶν, Δαμασύλας κ.λπ.). Ἔτσι, ἡ πειρατεία δὲν ἦταν ντροπὴ ἀλλὰ ἀποτελοῦσε ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς συλλογικῆς δραστηριότητος τῶν πολιτῶν. Σὲ πειρατικὲς ἐπιδρομὲς συνεργάζονταν καὶ περισσότερες ἀπὸ μία πόλεις, ὅπως ἡ Κνωσὸς καὶ ἡ Τύλισος, ποὺ μοίραζαν ἐξ ἴσου τὰ λάφυρα κάνοντας κοινὰ ἀφιερῶματα στὰ ἱερὰ τοῦ Ἀπόλλωνα στοὺς Δελφούς καὶ τοῦ Ἄρη καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴν Κνωσό. Στὴν κλασικὴ ἐποχὴ ἡ πειρατεία ἦταν σχετικὰ περιορισμένη, ὥςως λόγῳ τῆς κυριαρχίας τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου, ἀλλὰ ἀναπτύχθηκε καὶ πάλι στὰ τέλη τῆς περιόδου. Τὸ διασημότερο θῦμα Κρητῶν πειρατῶν ἦταν ὁ κυνικός φιλόσοφος Διογένης.

6. ΜΙΣΘΟΦΟΡΟΙ

Ὅπως ἡ πειρατεία ἔτσι καὶ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ μισθοφόρου ἦταν βασικὴ ἀπασχόληση τῶν πολιτῶν, ἀπέφερε σημαντικὰ κέρδη, χωρὶς νὰ εἶναι ἀσυμβίβαστο μὲ τὴν πολεμικὴ παιδεία καὶ τὰ ἰδανικά τους. Οἱ Κρήτες μισθοφόροι ἦταν περιζήτητοι ὡς ἄριστοι τοξότες· σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, εἶχαν διδαχθεῖ τὴν τοξοβολία ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀπόλλωνα καὶ ἐκφράσεις ὅπως *τόξον Κρητικὸν* καὶ *Κρήτες τοξοφόροι* ἔμειναν παροιμιώδεις μέχρι τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα. Ἀποτελοῦσαν εὐκίνητη μονάδα, κατάλληλη γιὰ ἐνέδρες, παραπλανητικούς ἐλιγμούς καὶ νυκτερινὲς ἐπιθέσεις. Στὴν κλασικὴ ἐποχὴ χρησιμοποιήθηκαν στοὺς στρατοὺς τῆς Σπάρτης, τῆς Ἀθήνας, τοῦ Κύρου (404), τοῦ βασιλιᾶ τῆς Αἰγύπτου Ἀμυρταίου, ὅταν ἐξεγέρθηκε κατὰ τῶν Περσῶν (τέλη 5ου αἰ.) καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου. Κίνητρο τῶν μισθοφόρων ἦταν μερικὲς φορὲς ἡ συγγένεια ἢ ἡ συμμαχία, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς Σπάρτης, ἀλλὰ συνηθέστερα τὸ κέρδος, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὑπάρχουν συχνὰ Κρήτες σὲ δύο ἀντίπαλα στρατόπεδα. Τουλᾶχιστον στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, ἡ στρατολόγηση γινόταν μὲ εὐθύνῃ τῆς πόλης τους, ἀλλὰ δὲν ἔλειπαν καὶ οἱ μισθοφόροι ποὺ ἀναζητοῦσαν μόνοι τὴν τύχη τους. Στὴν κλασικὴ ἐποχὴ μισθοφόροι ἦταν μόνον οἱ πολίτες, γιατί αὐτοὶ εἶχαν ὅπλα καὶ πολεμικὴ κατάρτιση. Χάρη στοὺς μισθοφόρους τῆς, ἡ Κρήτη ἀποκόμιζε σημαντικὰ κέρδη καὶ οἱ πολίτες τῆς εἶχαν διαρκὴ πολεμικὴ ἐξάσκηση, κυρίως ὅμως ἐξασφαλιζόταν ἀπασχόληση στοὺς ἀκτῆμονες πολίτες τῆς καὶ ἐκτονώνονταν ἔτσι οἱ κοινωνικὲς ἐντάσεις.

Ε. ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Εἰσαγωγή

Ὁ σημαντικὸς πολιτισμὸς τῶν γεωμετρικῶν καὶ ἀρχαϊκῶν χρόνων δὲν ἄφησε μόνο μνῆμες στὴν κλασικὴ ἐποχὴ, ἀλλὰ καὶ γνώσεις καὶ ζωντανὲς παραδόσεις. Ὡστόσο, τὸ συντηρητικὸ πνεῦμα ποὺ ἐπικράτησε σὲ ὅλες τὶς

πτυχές του κρητικού βίου υποβάθμισε την κοινωνική θέση των καλλιτεχνών. Τα πιό γόνιμα και ανεξάρτητα πνεύματα, ο φιλόσοφος Διογένης και πολλοί καλλιτέχνες, έκπατρίστηκαν και το έργο τους ανήκει στον ελληνικό, όχι στον ιδιαίτερο κρητικό πολιτισμό. Ο πολιτισμός δεν μπόρεσε να προχωρήσει σε νέες μορφές και, σε μια περίοδο γενικής άκμης και γρήγορων εξελίξεων σε όλη την Ελλάδα, διαπιστώνουμε στην Κρήτη άναπαράγωγή των κληρονομημένων παραδόσεων και στασιμότητα ή μίμηση τάσεων που έφταναν από το έξωτερικό. Οι πολίτες κατεύθυναν τα πνευματικά τους ενδιαφέροντα σε έναν μόνο τομέα, στη μουσική, συνδυασμένη με ποίηση και χορό, που υπηρετούσε τα παιδευτικά ιδανικά της πολεμικής κοινωνίας τους. Η Κρήτη είχε προσφέρει τη συμβολή της στον αρχαϊκό πολιτισμό και έτσι είχε προετοιμάσει τα έπιτεύγματα της κλασικής εποχής. Σε αυτό το παρελθόν, στη φήμη μορφών όπως ο Έπιμενίδης και ο Θαλήτας, στις παραδόσεις για τους Ίδαίους Δακτύλους και τον Δαίδαλο, και στην πίστη για την προέλευση της γραφής και λατρείων από το νησί, στήριζε το κύρος της και στην κλασική εποχή. Οι ρίζες δεν είχαν χαθεί· ωστόσο, μέσα στο δεδομένο κοινωνικό σύστημα, δεν μπορούσαν να στηρίξουν την πολιτιστική δημιουργία, που άνθιζε τώρα σε άλλες ελληνικές περιοχές.

1. ΤΕΧΝΗ

Ήδη από τον 6ο αιώνα είχαν παρουσιαστεί στην κρητική τέχνη τα σημάδια μιας κρίσης που οδήγησε σε στασιμότητα στην κλασική εποχή. Πολλοί καλλιτέχνες προτίμησαν να έκπατριστούν, όπως οι γλύπτες Δίπποιος, Σκύλλης, Κρεσίλας, Αμφίων, Αριστοκλής και οι αρχιτέκτονες Χερσίφων και Μεταγένης. Η έγχώρια καλλιτεχνική δημιουργία κάλυπτε αποκλειστικά τις τοπικές ανάγκες και δεν εξάγεται. Μέχρις ένα σημείο (γλυπτική, κεραμική) ακολουθούσε τα ρεύματα που έφταναν από την Ίωνία, τις Κυκλάδες, την Αττική και την Πελοπόννησο, και τα λίγα κρητικά χαρακτηριστικά (κυρίως στην αρχιτεκτονική) είναι συντηρητικά.

Η μικρή δραστηριότητα και ο συντηρητισμός φαίνονται χαρακτηριστικά στην αρχιτεκτονική. Συνέχισαν να χρησιμοποιούνται κτήρια της αρχαϊκής εποχής, συνήθως με μικρές έπισκευές και προσθήκες. Από τα λίγα λείψανα και αρχιτεκτονικά μέλη ναών της Κνωσού, Φαιστού, Έλεούθernas, Μιλάτου, Παλαικάστρου, Απτέρας, Γόρτυνας και Κομμού φαίνεται ότι διατηρήθηκε ο αρχαϊκός τύπος του όρθογώνιου κτηρίου μικρών διαστάσεων (το μήκος σπάνια ξεπερνά τα 10 μ.) με σηκό και σπανίως πρόδομο, με κτιστά θρανία κατά μήκος των τοίχων του σηκού και στο κέντρο τράπεζα προσφορών ή έσχάρα, μερικές φορές πλασιωμένη από δύο κίονες. Η συντήρηση αυτών των αρχαϊκών στοιχείων, στην παράδοση των ναών του Πρινιά και της Δρήρου, ήταν απόρροια της συντηρητικής λατρείας. Στην είσοδο του ναού υπήρχαν συνήθως ανάμεσα σε παραστάδες δύο κίονες, ξύλινοι ή λίθινοι, χωρίς αύλακώσεις, που τους

ἐπέστεφαν συντηρητικά δωρικά κιονόκρανα. Ὁ θριγγὸς ἦταν σχεδὸν πάντοτε δωρικοῦ τύπου μὲ τρίγλυφα καὶ μετόπες· τὸ γεῖσο κοσμοῦσε σειρὰ ἀνθεμίων ἢ λεσβιακὸ ἢ ἰωνικὸ κυμάτιο. Τὴν ἀετωματικὴ στέγη κάλυπταν κεραμίδια, πῆλινα ἀκροκέραμα (ἀνθέμια, γοργόνεια), ἀκρωτήρια (π.χ. ἀετοὶ στὸ Παλαίικαστρο) καὶ ὕδρορροές μὲ τὴ μορφὴ λεοντοκεφαλῶν. Ἡ τοιχοδομία, ἀπὸ ἀδρὰ κατεργασμένες καὶ σπανίως πελεκητὲς πέτρες, ποὺ μερικὲς φορὲς εἶχαν ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ μινωικὰ κτήρια, σπάνια ἀκολουθοῦσε τὸ ἰσοδομικὸ σύστημα. Μερικὲς φορὲς οἱ τοῖχοι καλύπτονταν ἐσωτερικὰ μὲ κονίαμα. Τὸ δάπεδο τὸ ἀποτελοῦσε πατημένη γῆ ἢ λαξευμένος βράχος καὶ σπανιότερα καλυπτόταν ἀπὸ κονίαμα ἢ πλάκες.

Ἀπὸ τὴ φτωχὴ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα, ποὺ ἐντάθηκε ἀπὸ τὸν 4ο αἰῶνα, ξεχωρίζει ὁ μικρὸς διμερὲς ναὸς τῆς Ἀπτέρας (τέλη 5ου αἰ.). Τὸ ὀρθογώνιο κτήριο (6,3x4 μ.) διαιροῦνταν σὲ δύο ἰσομεγέθη δωμάτια μὲ ἐσχάρα καὶ ἡ πρόσοψή του χωριζόταν σὲ τρία ἴσα μέρη μὲ δύο συμμετρικὰ τοποθετημένες θύρες. Γιὰ τὰ θεμέλια εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ πελεκητοὶ ὀγκόλιθοι συνδεόμενοι μὲ μολύβι. Οἱ τοῖχοι ἀπὸ ἀδρὰ κατεργασμένες πέτρες καλύπτονταν ἐσωτερικὰ ἀπὸ κονίαμα καὶ τὸ γεῖσο τὸ κοσμοῦσε ἰωνικὸ κυμάτιο. Στὴν τοιχοδομία, τὸ θριγγὸ καὶ τὴ χρῆση τοῦ ἀττικού ποδιοῦ διακρίνονται κάποιες ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴ μεγάλη ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ἀθήνας. Τὸν 4ο αἰῶνα οἰκοδομήθηκε σὲ διάφορες φάσεις ἓνα σημαντικὸ κτηριακὸ συγκρότημα στὸν Κοιμμό, στὸν ὡρὸ προγενέστερου γεωμετρικοῦ καὶ ἀρχαικοῦ ἱεροῦ. Ἀρχικὰ χτίσθηκαν μὲ ἰσοδομικὸ σύστημα δύο βωμοὶ καὶ ἓνα κυκλικὸ κτήριο καὶ ἀργότερα τὸ συγκρότημα συμπληρώθηκε μὲ δύο ἀκόμα συμμετρικοὺς βωμοὺς καὶ ἓνα μικρὸ ὀρθογώνιο ναὸ μὲ συντηρητικὰ χαρακτηριστικὰ (θρανίον, βάθρον γιὰ τὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα, ἐσχάρα ἀνάμεσα σὲ δύο κίονες). Σὲ μεταγενέστερη φάση δίπλα στὸν ναὸ χτίσθηκε ἓνα ἀκόμα λατρευτικὸ κτήριο μὲ θρανίον καὶ ἐσχάρα καὶ ἄλλοι βοηθητικοὶ χώροι.

Τις παλαιότερες παραδόσεις ἀκολουθοῦσαν καὶ οἱ πόλεις. Χτισμένες σὲ πλαγιὲς βασιζόνταν σὲ ἓνα σύστημα πολυγωνικῶν ἀναλημματικῶν τοίχων, χτισμένων προσεκτικὰ ἀπὸ πελεκημένους ὀγκόλιθους μὲ σπάνια χρῆση συνδετικοῦ ὕλικου, ποὺ στήριζαν ἄνδρα καί, παράλληλα, ἀποτελοῦσαν εἶδος ἀμυντικῆς γραμμῆς. Στὰ ἄνδρα χτίζονταν τὰ ἰδιωτικὰ σπίτια καὶ σὲ μεγαλύτερα πλατώματα τὰ δημόσια κτήρια. Στενοὶ δρόμοι, σκαμμένοι στὸν βράχον ἢ στρωμένοι μὲ μεγάλες πλάκες, ἐλίσσονταν ἀνάμεσα στὰ σπίτια καὶ μὲ κτιστὲς ἢ λαξευμένες σκάλες ὀδηγοῦσαν ἀπὸ τὰ χαμηλότερα ἄνδρα στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου. Συνήθως οἱ πρόσθιοι τοῖχοι τῶν σπιτιῶν ἦταν ἡ προέκταση τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου, ἐνῶ γιὰ τοὺς πίσω τοίχους οἱ τεχνίτες ἐκμεταλλεύονταν τὸν μαλακὸν βράχον τῆς πλαγιᾶς, ὅπου μερικὲς φορὲς λαξεύονταν ὀλόκληρα δωμάτια ἢ ἀποθήκες. Τὰ σπίτια ἦταν ἀνεξάρτητα καὶ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ 2-3 ὀρθογώνια ἢ, ἀνάλογα μὲ τὴ φυσικὴ διαμόρφωση, ἀκανόνιστα δωμάτια ποὺ ἐπικοινωνοῦ-

σαν μεταξύ τους. Δεν λείπουν και μεγαλύτερα συγκροτήματα με 9-10 δωμάτια ή βοηθητικούς χώρους (άποθήκες, στάβλοι, οικιακά εργαστήρια, πατητήρια, έλαιοτριβεία, βαφεία). "Αν ή κλίση του λόφου τὸ επέτρεπε, χτιζόταν και πάνω ὄροφος. Τά μεγαλύτερα δωμάτια διέθεταν στο κέντρο ἑστία. Τά δωμάτια ἐπικοινωνοῦσαν με αὐλή, ὅπου ὑπῆρχε δεξαμενή, λαξευμένη ἢ σέ φυσική κοιλότητα, για τὴ συλλογή του νεροῦ τῆς βροχῆς. Ἡ τοιχοδομία ἦταν ἀπλή ἀλλὰ ἐπιμελημένη. Οἱ πολυγωνικοί, σπάνια ἰσοδομικοί, τοῖχοι χτιζόνταν με μικρὲς πέτρες, κατεργασμένες στὶς γωνίες και στὴν ἐξωτερικὴ πλευρά, ἢ με κανονικὲς πλίνθους. Οἱ ἐπίπεδες στέγες καλύπτονταν ἀπὸ ξύλινες δοκοὺς, κλαδιὰ και πηλό. Τά σημαντικότερα κτήρια εἶχαν ὅμως δίρρητη στέγη καλυμμένη με κεραμίδια. Τὸ δάπεδο ἦταν συνήθως πατημένο χῶμα ἢ λαξευμένος βράχος και λίγες φορὲς καλυπτόταν με κονίαμα ἢ πλάκες. Ἀπὸ τὰ ἰσοδομικὰ τεῖχη τῶν ἀκροπόλεων σώζονται λίγα λείψανα λόγω τῶν ἀνακατασκευῶν στὶς ἐπόμενες περιόδους. Ἐνδιαφέρον παράδειγμα ἀμυντικῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι ὁ ἰσοδομικὸς πύργος στὴν Κεράμη τῆς Δυτικῆς Κρήτης. Σώζονται ἐπίσης λείψανα γεφυρῶν (Ἐλεύθερνα, Φίλιππος) και φάρων ἢ πύργων στὴν περιοχή τῆς Μινώας, τῆς Ἀπτέρας, τῆς Φαλάσαρνας και τῆς Μιλάτου.

Παρά τὸ γεγονὸς ὅτι τρεῖς Κρητικοὶ γλύπτες κατέχουν σημαντικὴ θέση στὴ γλυπτικὴ τοῦ 5ου αἰῶνα και ἔχουν βρεθεῖ ἀρκετὰ ἐνδιαφέροντα ἔργα στὴν Κρήτη, δὲν μπορούμε νὰ μιλήσουμε για κρητικὴ γλυπτικὴ. Οἱ γλύπτες τῆς ἐργάστηκαν στὸ ἐξωτερικὸ καί, ἀκόμη και ἂν δεχτοῦμε κάποιες καταβολὲς ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς πατρίδας τους, τὸ ἔργο τους δὲν εἶχε κρητικὰ χαρακτηριστικὰ ἀλλὰ ἀνῆκε στὶς πανελλήνιες καλλιτεχνικὲς τάσεις τοῦ 5ου αἰῶνα. Αὐτὸ τὸ ἐπιβεβαιώνουν και τὰ εὗρηματα, κυρίως ἀνάγλυφα, στὴν Κρήτη, πού, ὅσα δὲν εἶναι εἰσαγωγῆς ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ, φανερῶνουν ἰωνικὲς καί, ἀπὸ τὸν 4ο αἰῶνα, ἀττικὲς ἐπιδράσεις. Ἀπὸ τοὺς γλύπτες πού ἔδρασαν στὸ ἐξωτερικὸ, ὁ Ἀριστοκλῆς ἀπὸ τὴν Κυδωνία δημιούργησε ἕνα χάλκινο σύμπλεγμα Ἡρακλῆ και Ἀμαζόνων, ἀνάθημα στὴν Ὀλυμπία τοῦ Εὐαγόρα ἀπὸ τὴ Ζάγκλη. Ὁ Κνώσιος Ἀμφίων ἐργάστηκε για τὴν Κυρήνη· τὸ ἔργο του, ἕνα χάλκινο σύμπλεγμα πού εἰκόνιζε τὸν ἰδρυτὴ τῆς πόλης Βάττο μαζί με τὴ Λιβύη σὲ ἄρμα πού ὀδηγοῦσε ἡ Κυρήνη, ἀφιερώθηκε στοὺς Δελφοὺς. Ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Κυδωνιάτη Κρεσίλα στὴν Ἀθήνα, στὴν Ἑρμιόνη, στοὺς Δελφοὺς και στὴν Ἐφεσο σώζονται μόνο μεταγενέστερα ἀντίγραφα, πού δείχνουν ἕναν μᾶλλον συντηρητικὸ καλλιτέχνη. Περίφημο ἦταν τὸ ἄγαλμα τοῦ Περικλῆ με ἐξιδανικευμένα χαρακτηριστικὰ, μιὰ δυνατὴ παράσταση θνήσκοντος πολεμιστῆ και ἄγαλμα Ἀμαζόνας, πού τὸ δημιούργησε για τὸ Ἀρτεμίσιο τῆς Ἐφέσου συμμετέχοντας σὲ διαγωνισμὸ με τοὺς μεγαλύτερους γλύπτες τῆς ἐποχῆς του (Φειδία, Πολύκλειτο, Φράδμωννα).

Στὴν Κρήτη ἔχουν βρεθεῖ ἐλάχιστα ὁλόγλυφα ἔργα και λίγα χάλκινα εἰδῶλια θεῶν, με κακὲς ἀναλογίες και πρόχειρη ἀπόδοση τῶν λεπτομε-

ρειών. Ὑπάρχει ὁμως σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀναγλύφων (ἐπιτύμβια, ἀναθηματικά, μετόπες). Τὰ καλύτερα, ἂν δὲν εἶναι ἔργα ξένων καλλιτεχνῶν, μαρτυροῦν ἔντονες ἐπιδράσεις ἀπὸ ἐργαστήρια τῆς Ἰωνίας, τῶν Κυκλάδων, τῆς Ἀργολίδας (μέσα 5ου αἰώνα) καὶ τῆς Ἀττικῆς (ἀπὸ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 5ου αἰώνα). Ξεχωρίζουν κυρίως οἱ ἐπιτύμβιες στῆλεις τοῦ Ρεθύμνου, μὲ παράσταση νεαροῦ ἀθλητῆ δίπλα σὲ δέντρο, πού κρατᾷ ἓνα πουλί, στλεγγίδα καὶ λήκυθο καὶ συνοδεύεται ἀπὸ τὸν σκύλο του, καὶ τῆς Ἀγίας Πελαγίας, ὅπου εἰκονίζεται τὸ ἐλαφρὰ σκυμμένο κεφάλι νεαροῦ τοξότη. Τὰ δύο ἔργα τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰώνα μὲ ἔντονη ἰωνικὴ ἐπίδραση (ἴσως ἀπὸ τὴν Πάρο) πλάστηκαν στὴν Κρήτη, ὅπως δείχνει τὸ θεματολόγιό τους. Χαρακτηρίζονται ἀπὸ περισσότερο γραμμικὴ παρὰ πλαστικὴ ἀπόδοση τῶν σωμάτων καί, παρὰ τὶς τεχνικὲς τους ἀδυναμίες, δὲν τοὺς λείπει ἡ ἐκφραστικὴ δύναμη. Ἡ στήλη τῆς Ἀγίας Πελαγίας ἀποδίδει κάτι ἀπὸ τὸν πόνο τοῦ πρόωρου θανάτου μὲ τὸ σκυμμένο κεφάλι καὶ τὸ μισάνοικτο στόμα τοῦ νεαροῦ νεκροῦ. Ἀττικὲς ἐπιδράσεις φαίνονται σὲ μετόπες ἀπὸ τὴν Κνωσὸ καὶ τὴ Γόρτυνα. Στὴ μετόπη τῆς Κνωσοῦ (περίπου 450), μὲ παράσταση τοῦ Ἡρακλῆ νὰ φέρνει τὸν κάπρο στὸν Εὐρύσθεα, πού ἔχει κρυφτεῖ ἔντρομος σὲ ἓναν πίθο, ἡ σύνθεση ἀποπνέει ἥρωικες παραδόσεις στὴν ἀπόδοση τῆς δυνατῆς μορφῆς τοῦ Ἡρακλῆ καί, μὲ τὸν χiasμὸ τοῦ ἀριστεροῦ ποδιοῦ τοῦ ἥρωα καὶ τοῦ χριοῦ τοῦ Εὐρύσθεα πού ὑψώνεται ἱκετευτικά, ἀποδίδει ἐπιτυχημένα τὴ δραματικὴ τῆς σκηνῆς. Οἱ ἀποσπασματικὲς μετόπες τῆς Γόρτυνας (Βελλερεφόντης πού δαμάζει τὸν Πήγασο, ἀμυνόμενος πολεμιστῆς) ἐπαναλαμβάνουν στὶς στάσεις καὶ στὴν τεχνολογία ἀττικὰ θέματα (κυρίως ἀπὸ ἀνάγλυφα τοῦ Παρθενώνα), ἀλλὰ μὲ μετριότατη ἐκτέλεση (τέλη 5ου αἰώνα). Ἀπὸ τὸν 4ο αἰὼνα πολλαπλασιάζονται οἱ ἐπιτύμβιες στῆλεις, πού μιμοῦνται τὶς τάσεις τῶν ἀττικῶν ἐργαστηρίων. Συνήθως εἰκονίζεται ὁ ἀποχαιρετισμὸς τοῦ νεκροῦ ἀπὸ τὴν οἰκογένειά του. Τυπικὰ μοτίβα εἶναι οἱ καθισμένες σὲ θρόνο μὲ ὑποπόδιο γυναῖκες, πού κρατοῦν στὰ χέρια τοὺς πιξίδα (κοσμηματοθήκη), γενειοφόροι ἄνδρες, νεαροὶ πολεμιστὲς καὶ παιδιὰ μὲ διάφορα ἀντικείμενα (βιβλία, μικρὰ ἀγγεῖα, ζῶα). Οἱ στάσεις τῶν προσώπων καὶ ἡ ἀπόδοση τῶν πτυχῶν τῶν ἐνδυμάτων ἀκολουθοῦν πιστὰ τὶς κατευθύνσεις τῆς μεγάλης γλυπτικῆς τοῦ 4ου αἰώνα.

Χαρακτηριστικότερα δημιουργήματα εἶναι τὰ ἔργα τῆς κοροπλαστικῆς, μικρὰ πῆλινα εἰδῶλια καὶ ἀνάγλυφα πλακίδια πού κατασκευάζονταν μαζικὰ μὲ μῆτρες, συνεχίζοντας καὶ στὴν τεχνικὴ καὶ στὸ θεματολόγιο γεωμετρικὲς καὶ ἀρχαῖες παραδόσεις. Ἐνδιαφέρουσες σειρὲς τέτοιων εἰδῶλιων προέρχονται ἀπὸ ἀποθέτες ἱερῶν σὲ ὅλη τὴν Κρήτη (Κνωσὸ, Ἀξό, Γόρτυνα, Λατὼ, Πραισό, Ἀφρατί, Ἱτανο, Κυδωνία, Ὀλοῦντα κ.ἄ.) μόνον στὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας στὴν Κνωσὸ ἔχουν βρεθεῖ τμήματα 3-4.000 εἰδῶλιων. Ἄν καὶ παρατηροῦνται διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ κύρια ἐργαστήρια, ἡ τεχνικὴ παρουσιάζει κοινὰ στοιχεῖα· τὰ εἰδῶλια κατασκευά-

ζονταν με μῆτρες σὲ τρεῖς τύπους: συμπαγῇ με ἐπίπεδη τὴν πίσω πλευρά, κοῖλα με χειροποίητη τὴν πίσω πλευρά καὶ κοῖλα στὸ ἐσωτερικὸ με κυρτὴ τὴν πίσω ὄψη. Ἡ μορφή ἀποδίδεται συνήθως πολὺ ἀδρά, με ἄσχημες ἀναλογίες καὶ λίγες λεπτομέρειες. Στὰ καλύτερα παραδείγματα ἀποδίδεται με προσοχή ἡ πτυχολογία, ἡ κόμμωση ἢ τὰ κοσμήματα. Τὸ θέμα σχετιζόταν με τὴ λατρευόμενη θεότητα, γιὰ τὴν ὁποία προορίζονταν τὰ ἀναθήματα, καὶ ἐπηρεαζόταν ἀπὸ τὴν κοροπλαστικὴ τῆς Ἰωνίας, τῆς Ρόδου, τῆς Ἀθήνας, τῆς Κορίνθου, καί, ἀπὸ τὸν 4ο αἰώνα, τῆς Κῶ καὶ τῆς Ἀλικαρνασσοῦ. Ὁ συνθέστερος τύπος εἶναι ἡ ὄρθια γυναικεία μορφή με ἱμάτιο, χιτῶνα καὶ πόλο, σὲ βαθμιδωτὴ βάση, με ἐλαφρὰ λυγισμένα τὰ γόνατα καὶ φιὰλη στὸ δεξι χέρι. Παραλλαγές τοῦ τύπου εἰκονίζουν γυναικεῖες μορφές με τὸ δεξι χέρι στὸ στήθος νὰ κρατοῦν κάποιον ἀντικείμενο (ἄνθη, καρπούς, ἀναθήματα, καλάθι κ.λπ.) καὶ τὸ ἀριστερὸ νὰ φέρνει τὸ ἱμάτιο στὸ πλάι. Ἐπίσης ὑπάρχουν παραδείγματα θεοτήτων (*Ἀρτεμη, Ἀθηνᾶ, Ἀφροδίτη), Σφιγγῶν καὶ Σειρηνῶν, ὕδροφόρων, κουροτρόφων, μορφῶν ποὺ χορεύουν, δίδυμων μορφῶν τυλιγμένων με πέπλο (Δήμητρα καὶ Κόρη). Κάπως λιγότερα εἶναι τὰ εἰδῶλια ἀνδρικῶν μορφῶν, θεῶν καὶ δαιμόνων (Κριοφόρος Ἑρμῆς, Πᾶν, Σάτυροι, Ἑρωτας καὶ Ψυχὴ, Σιληνοί), γυμνῶν ἀνδρῶν με πόλο, παιδιῶν με ζῶα καὶ παιχνίδια (ἀστραγάλους). Ὅρισμένα εἰδῶλια σῶζουν ἀκόμη τὸ ἐπίθετο χρῶμα (λευκὸ, μαῦρο, κόκκινον, γαλάζιον). Στὰ πλακίδια οἱ παραστάσεις εἶναι συνήθως περισσότερο προσεγμένες καὶ πολυπρόσωπες καὶ σχετίζονται με τὴ λατρεία τοῦ ἱεροῦ ὅπου ἀφιερώνονταν.

Ἀττικὲς εἰσαγωγές καὶ ἐπιδράσεις παρατηροῦνται καὶ στὴν κεραμική. Τὰ ἀττικὰ ἀγγεῖα με μελάνομορφες καὶ συνήθως ἐρυθρόμορφες παραστάσεις ἢ με στυλπνὴ μαῦρη βαφή ἀποτελοῦσαν τὴν πολυτελέστερη κεραμική, ποὺ ἀφιερώνονταν σὲ ἱερὰ ἢ τοποθετοῦνταν ὡς κτέρισμα στοὺς τάφους. Οἱ παραστάσεις τῶν εἰσηγμένων ἀγγείων ὁρισμένες φορὲς ἀνταποκρίνονταν στὰ ἰδανικὰ τῆς κρητικῆς κοινωνίας, π.χ. οἱ παραστάσεις πολεμιστῶν ἢ οἱ ἀθλητικὲς παραστάσεις σὲ παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς. Χειρότερης ποιότητος ἦταν ἡ ἐγχρύσει παραγωγή, ποὺ κάλυπτε μόνο τὶς ἀνάγκες τῆς περιοχῆς ὅπου κατασκευάζονταν· ὡστόσο μερικὲς φορὲς ἐξαγόταν ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια μεγάλων πόλεων σὲ ἄλλες περιοχές τῆς Κρήτης. Τὰ χρηστικὰ σκεύη ἦταν πολλὲς φορὲς ἀκόσμητα ἢ ἔφεραν ἐξίτηλη μαῦρη ἢ ἐρυθρὴ βαφή. Τὰ πολυτελέστερα ἀγγεῖα (κύλικες, κάνθαροι, κρατῆρες, πυξίδες) μιμοῦνταν συχνὰ ἀττικὰ σχήματα καὶ εἴτε καλύπτονταν ἀπὸ μαῦρη ἢ ἐρυθρὴ στυλπνὴ βαφή εἴτε, σπανιότερα, ἔφεραν γραπτὴ καὶ ἐγχάρακτη διακόσμηση ἀπὸ ἀπλὰ γραμμικὰ καὶ φυτικὰ θέματα (κυματιστὲς γραμμές, ταινίες, στιγμές, ἐλαϊόκλαδα, κισσόφυλλα). Χαρακτηριστικὸ κρητικὸ ἀγγεῖο ἦταν τὸ κύπελλο με μία λαβὴ καὶ σφαιρικὸ σῶμα, ποὺ κάλυπτε σκοτεινὴ στυλπνὴ βαφή. Γιὰ ἀναθήματα προορίζονταν μικρογραφικὰ ἀγγεῖα (κρατηρίσκοι, ἀμφορίσκοι, σκύφοι) καὶ λύχνοι. Οἱ τελευταῖοι μερικὲς φορὲς ἔφεραν ἐξίτηλη ἐρυθρὴ βαφή. Στὰ καλύτερα παραδείγματα

πολύφωτων λύχνων διακρίνονται αττικές έπιρροές. Παράλληλα, συνέχισαν να χρησιμοποιούνται μέχρι και την έλληνιστική έποχή οι όμορφοι άρχαϊκοί πίθoi με ανάγλυφες μυθολογικές παραστάσεις.

Η μακρότατη παράδοση στη μικροτεχνία δεν ξεχάστηκε στα κλασικά χρόνια. Είναι πολύ πιθανό ότι μινωικές σφραγίδες, που ως τυχαία εύρηματα χρησιμοποιούνταν μέχρι αυτή την έποχή, έπηρέασαν με το θεματολόγιο και την τεχνοτροπία τους τους μικροτέχνες και τους νομισματοκόπους της κλασικής περιόδου. Όμως η γενική ύποχώρηση της τέχνης έπληξε και αυτόν τον τομέα. Τα χρυσά και άσημένα έλάσματα με έγκρουστες και έγχάρακτες παραστάσεις γίνονται πολύ σπάνια από τις άρχες του 5ου αιώνα. Τα λίγα παραδείγματα εικονίζουν θεούς και μυθικά θέματα (Έρμης, Άθηνά, Πότνια θηρών, Βελλερεφόντης και Πήγασος) και συνδυάζουν συντηρητικά θέματα (λιοντάρια, σφίγγες, γρύπες, ταύρους, πτερωτά άλογα) με νεωτεριστικά παραπληρωματικά μοτίβα (άνθემο, ιωνικό κυάτιο). Και τα έργα της κοσμηματοτεχνίας σπανίζουν. Τα περισσότερα δακτυλίδια από σίδηρο ή χαλκό, οι άπλες πόρπες και τα ένάντια δεν φέρουν διακόσμηση. Όμως λίγα δακτυλίδια από χρυσό και άσθημι, όπως επίσης σφραγιδόλιθοι και δακτυλιδόλιθοι από ήμιπολύτιμες πέτρες, φέρουν έξαιρέτες εικονιστικές παραστάσεις, συχνά με μινωικές επιδράσεις. Όπως και τα νομίσματα, και τα κοσμήματα αυτά μαρτυρούν την αγάπη για εικονιστικές παραστάσεις, προτομές θεοτήτων, ζωα και μυθικά όντα, τη φύση και την προοπτική.

Η κρητική νομισματοκοπία κάνει από την άρχή (περίπου το 500) έκδηλο το ενδιαφέρον της για τους τοπικούς μύθους. Σε ώραία παραδείγματα από την πρώτη περίοδό της (μέχρι το 430) εικονίζεται στα άργυρά νομίσματα ή Εύρώπη πάνω στον Δία με μορφή ταύρου (Γόρτυνα, Φαιστός), ο Μινώταυρος και σχηματοποιημένος λαβύρινθος (Κνωσός), ο Άπόλλων με τη λύρα και η Άρτεμη με το κυνηγόσκυλό της μέσα στη φύση (Έλεύθερα), και άλλες μυθικές μορφές σε άλλες πόλεις (Τρίτων, Ηρακλής). Η συμπλήρωση των παραστάσεων με θέματα από τη φύση άντανανκλά τον νατουραλισμό της μινωικής τέχνης, όπως και η ζωηρότητα των συνθέσεων. Από το 430 μέχρι τα τέλη της περιόδου η νομισματοκοπία γενικεύθηκε, και στους στατήρες αυτής της έποχής εικονίζονται πάλι μυθολογικές παραστάσεις με πλούσια παραπληρωματικά στοιχεία από τη φύση: Νύμφη με στεφάνι από κισσόφυλλα και ο ήρωας Κύδων που θηλάζει σκύλα (Κυδωνία), η Εύρώπη καθισμένη σε ιερό δέντρο και ο Δίας-ταύρος (Γόρτυνα), η Άρτεμη και πολεμιστής που χαιρετά ιερό δέντρο (Άπτέρα), Δήμητρα και ένθρονος Μίνως, Δήμητρα και Περσεφόνη, ο ένθρονος Δίας (Κνωσός). Σε πολλά θέματα γίνεται χρήση προοπτικής, και ένδέχεται τα θέματα αυτά να σχετίζονται με τοιχογραφικές παραστάσεις. Ίδίως οι παραστάσεις ζώων, ή κυκλική κίνηση και οι ζωηρές στάσεις άνάγονται άπευθείας στη μινωική τέχνη. Έκτός από τις μινωικές επιβιώσεις, στη

νομισματοκοπία έδινε ύλικό και ή σύγχρονή της γλυπτική. Οί νομισματοκόποι Νεύανθος και Πυθόδωρος, πού έργάστηκαν στά μέσα τού 4ου αιώνα στήν Κυδωνία, στήν Άπτέρα και στήν Πολυρρηνία, ίσως ήταν ξένοι καλλιτέχνες πού περιόδευαν στήν Κρήτη φέρνοντας τίς τάσεις τής σύγχρονης μεγάλης γλυπτικής.

Άντίστοιχα μέ τή γενική λιτότητα τής έποχής είναι και τά ταφικά μνημεία. Συνεχίστηκαν οί ταφές σέ πίθους, αλλά σταδιακά εμφανίζονται άπλοι θαλαμοειδείς τάφοι λαξευμένοι στόν βράχο, και σπανιότερα ύπόγειοι διμερείς τάφοι μέ κτιστά τοιχώματα, έπικλινή στέγη καλυμμένη μέ πλάκες και λίθινες κιβωτιόσχημες θήκες. Άπό τόν 4ο αιώνα διαδόθηκαν τάφοι κιβωτιόσχημοι, λαξευμένοι στόν βράχο και συχνά μέ κτιστές πλευρές, πού καλύπτονταν μέ πλάκες, και κεραμοσκεπεΐς. Πρὸς τά τέλη τής περιόδου εμφανίστηκαν στήν κεντρική Κρήτη και άπλές σαρκοφάγοι, πού καλύπτονταν μέ κεραμίδια και τοποθετοῦνταν σέ λαξεύματα στόν βράχο. Τά κτερίσματα τῶν νεκρῶν ήταν λιγοστά, κυρίως άγγεΐα, σπανιότερα μεταλλικά άντικείμενα (χάλκινα σκεύη, σπλεγγίδες κ.λπ.) ή πηλίνα ειδώλια. Τά κτερίσματα αύξήθηκαν άπό τόν 4ο αιώνα. Ένας τάφος τής Έλύρου άπέδωσε πολυάριθμα κτερίσματα τής νεκρής, άγγεΐα, μαρμάρινη πυξίδα, χρυσά ένώτια μέ κεφαλή γυναίκας, χρυσές ψήφους περιδεραιίου, χάλκινο δακτυλίδι και κάτοπτρο. Τήν ίδια έποχή πολλαπλασιάστηκαν και οί έπιτύμβιες στήλες πού κοσμοῦσαν τούς τάφους νεκρῶν μέ άνώτερη κοινωνική θέση.

2. ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Άπό τήν προελληνιστική Κρήτη δέν σώθηκαν πεζά κείμενα, άν εξαίρεσουμε τούς νόμους μέ τὸ αύστηρό, πυκνὸ και λιτὸ ὕφος τους. Διάφορα πεζά έργα πού άποδίδονταν στόν Έπιμενίδη (*Περὶ θυσιῶν, Κρητικά, Έπιστολές*) είναι άσφαλῶς ψευδεπίγραφα και πολὺ μεταγενέστερα. Άντίθετα, ιδιαίτερη άκμή είχε γνωρίσει στήν άρχαΐκή έποχή ή ποίηση. Στήν Κρήτη πρωτοχρησιμοποΐήθηκαν τὸ κρητικὸ ή άμφίμαχο (-υ) και τὸ παιωνικὸ (ου-) μέτρο, κατάλληλα για ρυθμικές χορευτικές κινήσεις. Στά σύνορα τού θρύλου και τής ιστορικότητας κινοῦνται περίφημοι ποιητές, ὅπως ὁ Χρυσόθεμις, πρῶτος νικητῆς ποιητικοῦ διαγωνισμοῦ στοὺς Δελφούς, ὁ Έλευθερναῖος κιθαριστῆς Άμήτωρ, πρῶτος συνθέτης έρωτικῶν ὠδῶν και ιδρυτῆς συντεχνίας κιθαριστῶν (*Άμφοριδαί*) και ὁ Κυδωνιάτης Νυμφαῖος. Στόν Έπιμενίδη άπό τήν Κνωσὸ ή τή Φαιστὸ (7ος αῖώνας) άποδίδονταν έπικά ποιήματα (*Θεογονία ή Γενεαλογία, Χρησμοί ή Καθαρμοί, Κουρήτων και Κορυβάντων γενεΐς, Τελχινιακή ιστορία, Περὶ Μίνω και Ραδαμάνθους, Άργοῦς ναυπηγία και Ίάσωνος εἰς Κόλχους άπόπλους*)· σώζονται ελάχιστα άποσπάσματα άπό μνεΐες μεταγενέστερων συγγραφέων και είναι άμφίβολη ή προσγραφή τους στή σχεδόν μυθική μορφή τού Κρητικοῦ σοφοῦ. Πέριφημος ήταν ὁ Γορτύνιος νομοθέτης, καθαρτῆς και ποιητῆς Θαλήτας (7ος αῖώνας), πού εΐσήγαγε στή Σπάρτη τή χορικῇ

ποίηση. Συνέθεσε ωδές, ύπορχήματα και παιάνες, που αποτελούσαν βασικό τμήμα της παιδείας των νέων και τραγουδιούνταν και έξω από την Κρήτη μέχρι την ελληνιστική εποχή. Στην αρχαϊκή ποίηση εκπροσωπούνται, εκτός από έπη γενεαλογικού, μυθολογικού ή θρησκευτικού περιεχομένου, χορικά ποιήματα, όπως το περίφημο τραγούδι («έμβατήριον») του Ύβρια (ίδε ανωτέρω), λατρευτικοί ύμνοι, έρωτικές ωδές, παιάνες με πολιτικές νοθεσίες και επιγράμματα. Από όλη αυτή την ποιητική παραγωγή έχει σωθεί μόνο το ποίημα του Ύβρια και τὰ άμφίβολα άποσπάσματα του Έπιμενίδη. Στην Κρήτη είχε τις ρίζες της μιá άρχέγονη μορφή δραματικής ποίησης, το ύπόρχημα, που σχετιζόταν με τη λατρεία του Κρόνου, του Δία, των Τιτάνων και των Κουρήτων: ήταν συνδυασμός μιμητικού χορού (ποίησις σιωπῶσα), μουσικής και τραγουδιού και έκτελοῦνταν από μεγάλη ομάδα ίσως ένοπλων χορευτών, οι όποιοι επαναλάμβαναν ρυθμικά με συνοδεία κιθάρας όρισμένα λόγια του τραγουδιού, ενώ ένας ή δύο έκτελεστές είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο. Το ύπόρχημα διακρινόταν για τη ζωντάνια και το γρήγορο ρυθμό του και έπηρέασε ιδιαίτερα τον Εϋριπίδη. Η κλασική Κρήτη κληρονόμησε αυτή τη σημαντική παράδοση, τη διαφύλαξε περιφρονώντας την ξένη ποίηση (π.χ. τον Όμηρο), αλλά δεν την ανέπτυξε παραπέρα, με αποτέλεσμα στην κλασική εποχή νά μη μαρτυρείται κανένας πρωτότυπος ποιητής.

3. ΜΟΥΣΙΚΗ - ΧΟΡΟΣ

Η μουσική και ο χορός, συνήθως σε συνδυασμό με την ποίηση, κατείχαν έξαιρετικά σημαντική θέση στον βίο των Κρητών, όχι μόνο στη διασκέδαση, αλλά κυρίως στη λατρεία και στην παιδεία για τη διάπλαση του σωστού πολίτη. Πιστευόταν ότι ή μουσική, συνοδευόμενη από κατάλληλες ωδές και ρυθμικές χορευτικές κινήσεις, έπλαθε κόσμιους και άρμονικούς χαρακτήρες. Ο ρυθμός και οι άρμονικές κινήσεις του πολεμικού χορού ήταν προπαίδεια για τη συντονισμένη κίνηση της πυκνής και πειθαρχημένης φάλαγγας, που προχωρούσε στη μάχη κάτω από τον ήχο της λύρας και του αὐλού· τὰ λόγια που συνόδευαν τη μουσική καλλιεργούσαν την πολιτική σωφροσύνη, την ανδρεία, την όμόνοια και την πίστη, και την ύπακοή στους νόμους. Εύρετες των ένοπλων όρχήσεων θεωρούνταν οι Κουρήτες. Σε ένα όμορφο άπόσπασμα της Σαπφούς εικονίζονται ζωντανά Κρητικές χορεύτριες νά έκτελούν ιερό χορό, μιá σκηνή γνωστή από τον Όμηρο και από παραστάσεις σε γεωμετρικά άγγεία και στις άσπίδες του Ίδαίου Άντρου. Από τους κρητικούς ρυθμούς και χορούς, γνωστούς σε όλη την Ελλάδα, αναφέρονται ο πολεμικός χορός *πυρρήχη*, ο *όρσιτης* («πηδηχτός»), το ύπόρχημα και ο *έπικρήδιος*. Σύμφωνα με τον Λουκιανό, με μιμητικούς χορούς αναπαριστούσαν κρητικούς μύθους (Μινώταυρος, Πασιφάη, Αριάδνη, Εϋρώπη και Δίας κ.λπ.). Ο Αθηναίος ανάγει και τον σατυρικό χορό των *σικινιστών* στον Κρητικό Σάεινο. Ο διάσημος χορευτής του 5ου αιώνα Ζήνων γνώρισε έξαι-

ρετικές τιμές στην αὐλή τοῦ Ἀρταξέρξη Β', κερδίζοντας περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον τὴν ἐκτίμηση τοῦ Πέρση βασιλιᾶ. Γιὰ τὶς ἐκδηλώσεις τῆς κοινότητος μίσθωνε κιθαριστὲς ἢ ἴδια ἢ πόλη.

4. ΕΠΙΣΤΗΜΗ - ΣΚΕΥΗ

Ἡ σοφία αἰώνων, κληρονομημένη ἀπὸ τὴ μινωικὴ ἐποχὴ στοὺς Ἀχαιοὺς καὶ στοὺς Δωριεῖς, δὲν χάθηκε στὰ ἱστορικὰ χρόνια. Οἱ παραδόσεις γιὰ τὴ μύηση τοῦ Πυθαγόρα στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο καὶ τὴν ἐπίδραση κρητικῶν σοφῶν, ὅπως ὁ Ἐπιμενίδης, ποὺ μαζί μὲ τὸ Μύσωνα ἀπὸ τὴ Σητεία (;) συγκαταλεγόταν στοὺς ἐπτὰ σοφούς, ἢ ὁ Θαλήτας, σὲ ξένους σοφοὺς (Λυκοῦργο, Χαρώνδα, Ζάλευκο, Σόλωνα, Ὀνομάκριτο) καὶ ἡ γοητεία ποὺ ἄσκησε ἡ Κρήτη στὸν Πλάτωνα δείχνουν ὅτι εἶχε διατηρήσει τὸ κύρος τῆς ὡς πηγῆς γνώσης. Δυστυχῶς δὲν ἔχουμε κανένα γραπτὸ κείμενο οὔτε καὶ συγκεκριμένα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς σκέψης στὴν Κρήτη. Πολλὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς παραδοσιακῆς σοφίας συνδέονταν μὲ μυστηριακὴ λατρεία καὶ μεταβιβάζονταν μόνο στὸν μουόμενο, χαρίζοντάς του τὴ γαλήνη τῆς ψυχῆς μὲ τὸν ἀγνὸν βίον, ὅπως ἀναφέρει ὁ χορὸς τῶν «Κρητῶν» τοῦ Εὐριπίδου. Ὁ μοναδικὸς κλασικὸς φιλόσοφος ἀπὸ τὴν Κρήτη, ὁ Διογένης ἀπὸ τὴν Ἀπολλωνία (μέσα 5ου αἰῶνα) ἔζησε στὴν Ἀθήνα, ἔγραψε τὰ ἔργα του (*Περὶ φύσεως, Μετεωρολογία, Περὶ ἀνθρώπου καὶ φύσεως*) στὴν ἰωνικὴ διάλεκτο καὶ ἡ σκέψη του, μιὰ προσπάθεια συνδυασμοῦ παλαιότερων θεωριῶν τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας γιὰ τὴν πηγὴ τῶν ὄντων, ἀνήκει στὴν ἰωνικὴ φιλοσοφία. Κατὰ τὸν Διογένη, πηγὴ κάθε ὄντος εἶναι ὁ ἀέρας, ὁ ὁποῖος μὲ τὴ μεταβολὴ του, πύκνωση καὶ ἀραίωση, δημιουργοῦσε ἀπειρους κόσμους. Στὸν ἀέρα (*πνεῦμα*) ὁ Διογένης ἀπέδιδε θεϊκὲς ιδιότητες, δύναμη, νόηση καὶ ἀθανασία.

Χάρη στὸν πλοῦτο τῆς σὲ βότανα, ἡ Κρήτη διακρίθηκε στὴν πρακτικὴ ἱατρικὴ. Ὡστόσο, οἱ σχετικὲς πληροφορίες ὑπάρχουν μόνο γιὰ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ, ὅταν τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Λεβήνας εἶχε ἀναπτυχθεῖ σὲ μεγάλο κέντρο ἱατρικῆς καὶ γίνονται συχνότερες οἱ μνεῖες στὰ φαρμακευτικὰ βότανα καὶ στὶς ἱατρικὲς συνταγὲς τῆς Κρήτης.

5. Ο ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ

Ἡ ἀνάμειξη πολλῶν φυλετικῶν ὁμάδων καὶ πολιτισμῶν ἄφησε ἔντονα τὰ σημάδια τῆς καὶ στὸν τομέα τῆς λατρείας. Οἱ βασικὲς τάσεις ποὺ σφράγισαν τὸν θρησκευτικὸ βίον τῆς κλασικῆς Κρήτης ἦταν οἱ μινωικὲς παραδόσεις καὶ οἱ ἐλληνικὲς λατρεῖες, ποὺ ἔφτασαν στὸ νησὶ σταδιακὰ μὲ τοὺς Ἀχαιοὺς καὶ τοὺς Δωριεῖς. Ἐνας τρίτος παράγοντας ἦταν ἡ σκέψη θεολόγων, μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια τῆς λέξης, ποὺ γονιμοποιοῦσαν τὴν πλούσια θρησκευτικὴ παράδοση συμβάλλοντας στὴ διατήρηση ἀλλὰ καὶ στὴν ὀρίμανσή της. Οἱ τρεῖς παράγοντες ἀλληλοεπηρεάζονταν διαρκῶς, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ Κρήτη νὰ γνωρίσει ἐξέλιξη σὲ ἕναν τομέα τόσο συντηρητικὸ ὅσο ἡ θρησκεία, ἀλλὰ παράλληλα νὰ συντηρεῖ καὶ πανάρχαιες ἀντιλήψεις καὶ μορφὲς λατρείας διατηρώντας μέχρι τὴν ὕστατη ἀρχαιότη-

τα ένα μοναδικό κύρος. Θεωρούνταν, πολλές φορές έσφαλμένα, πηγή λατρειών σε πολύ απομακρυσμένες περιοχές, αναγνωριζόταν ως τόπος γέννησης των περισσότερων θεών και τὰ ιερά της δέχονταν την επίσκεψη εύλαβικών προσκυνητών και λογίων ανδρών από τον Πυθαγόρα (6ος αἰ.) μέχρι τον Ἀπολλώνιο από τὰ Τύανα (1ος αἰώνας μ.Χ.).

Ἡ προϊστορική θρησκεία κληροδότησε τὴ λατρεία μιᾶς θεᾶς πού εκπροσωπεῖ τὴ φύση καὶ ἐνσωματώνει τὶς δυνάμεις τῆς γονιμότητας ὡς Μεγάλη Μητέρα, ἐπίσης τὴν πίστη στὴν ἑνωσὴ τῆς μετὸν νεαρό θεο τῆς βλάστησης, πού πέθαινε καὶ ἀναγεννιόταν συμβολίζοντας τὸν κύκλο τῆς γονιμότητας στὴ φύση, τὸν θάνατο καὶ τὸ ξαναβλάστημα τοῦ καρποῦ. Ὁ ἔρχομὸς τῶν Ἀχαιῶν καὶ τῶν Δωριέων δὲν ἔθεσε τέρμα σὲ αὐτὲς τὶς λατρεῖες. Στὶς μινωικὲς θεότητες οἱ Ἕλληνες διέκριναν τοὺς δικούς τους θεούς, καὶ στὴν πανάρχαια λατρεία ἐνσωμάτωσαν ἀνάλογες δικές τους ἀντιλήψεις. Συνήθως εἶναι δύσκολο ἢ ἀδύνατο νὰ ξεχωρίσουμε τὸ ἀχαιῶν ἢ δωρικὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὶς μινωικὲς ἐπιβιώσεις, γιατί οἱ πηγές μας προέρχονται ἀπὸ μιὰ ἐποχὴ πού ἡ σταδιακὴ καὶ μακραίωνη ἀνάμειξη θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων εἶχε παραγάγει κατασταλαγμένες πιά μορφές λατρείας. Πολλὲς μινωικὲς θεότητες ταυτίστηκαν μὲ ἑλληνικὲς καὶ τὸ ὄνομά τους προστέθηκε ὡς ἐπίκληση στὸ ὄνομα τοῦ ἑλληνικοῦ θεοῦ, πού προσέλαβε καὶ κρητικὰ χαρακτηριστικὰ (π.χ. Ζεὺς Βελχανός). Ἀλλες θεότητες τῆς φύσης, ἡ Βριτόμαρτις, ἡ Εἰλειθυία καὶ ἡ Δάκτυνα, συνέχισαν νὰ λατρεύονται στὰ πανάρχαια ἱερά τους (Ὀλοῦς, Ἀμνισός, Ἰνατος, Δάκτυναῖον). Ἐπίσης ἡ μινωικὴ λατρεία κληροδότησε τόπους λατρείας, μὲ χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τὰ σπήλαια (Ἰδαῖο Ἄντρο, σπήλαια τῆς Εἰλειθυίας στὴν Ἀμνισό, τοῦ Ἑρμῆ Κραναίου στὸ Πατσό, τοῦ Ἑρμῆ Ταλλαίου στὸ Μελιδόνι, σπήλαια Λερᾶ καὶ Ἀρκουδά κ.ἄ.), ὀνόματα μηνῶν, ἑορτὲς καὶ θρησκευτικὰ σύμβολα, ὅπως τὰ χαραγμένα στοὺς βράχους στὸ ἱερὸ τῆς Σαμωνίας Ἀθηνᾶς (μέλισσα, ταῦρος, ἰχθεῖς, φύλλα, πλοῖα). Μινωικὴ καταγωγὴ εἶχε π.χ. ἡ μυστικὴ θυσία πού προσφερόταν στὴν ἑτεοκρητικὴ Πραισὸ σὲ χοῖρο, σύμβολο γονιμότητας καί, σύμφωνα μὲ τὸν τοπικὸ μῦθο, τροφὸ τοῦ Δία. Τὰ ἑλληνικὰ φύλα εἰσήγαγαν τὸ δωδεκάθεο (στὸ μέγιστο τμῆμα του οἱ Ἀχαιοί), ἑορτὲς καὶ λατρεῖες πού σχετίζονταν μὲ τοὺς νέους θεοὺς (Ἥραϊα, Ἀσκληπιεία), ἢ μετὴν κοινωνία τους, κυρίως τελετὲς σχετικὲς μὲ τὴ μύηση τῶν ἐφήβων (Ἐκδύσια, Περιβλημαῖα).

Ἰδιαίτερη θέση ἀνάμεσα στὶς θεότητες κατεῖχε ὁ Δίας. Δὲν ἦταν μόνο ὁ θεὸς πού γεννήθηκε καὶ ἀνατράφηκε στὴν Κρήτη μὲ τὴ βοήθεια δαιμόνων καὶ ζώων, ἀλλὰ καὶ ὁ θεὸς πού, ὅπως καὶ ὁ μινωικὸς θεὸς τῆς βλάστησης, πέθαινε κάθε χρόνο γιὰ νὰ ἀναστηθεῖ τὴν ἀνοιξὴ σὰν τὸν καρπὸ πού εἶχε κρυφτεῖ στὸ χῶμα· ἦταν ὁ θεός, πού τὸν τάφο του ἔδειχναν στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο καὶ στὴν Κνωσό, ὁ κυρίαρχος τῶν φυσικῶν στοιχείων (Βρονταῖος, Ὕετιος), προστάτης τοῦ ἀτόμου (Ἀλεξέκακος, Σωτήρ, Μειλίχιος), τῆς

οικογένειας και του γάμου (*Τέλειος*), της κοινότητας (*Ἀγοραῖος*, *Ἐλευθέριος*, *Ἐταίριος*), τῶν ξένων (*Ξένιος*), ἐγγυητῆς τῶν διακρατικῶν συνθηκῶν και τοῦ ὄρκου (*Ἐφόρκιος*, *Ὀράτριος*), ὁ ἀνώτατος θεὸς ποῦ ἐνσάρκωνε τὴ νομοτέλεια τῆς φύσης καὶ τὴν ὑπέρτατη δικαιοσύνη (*Ύψιστος*). Ἀντιλήψεις σχετικὲς μὲ τὴ γέννηση καὶ τὸν θάνατο νεαροῦ θεοῦ χαρακτηρίζουν καὶ τὴ λατρεία τοῦ Διονύσου καὶ τοῦ Ὑακίνθου. Πολὺ σημαντικὴ ἦταν ἡ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνα, τοῦ κύριου θεοῦ τῶν Δωριέων. Σύμφωνα μὲ τὸν ὁμηρικὸ ὕμνο στὸν θεό, οἱ πρῶτοι τοῦ ἱερεῖς στοὺς Δελφοὺς ἦταν Κρῆτες. Πολλὲς πόλεις εἰκόνιζαν τὸν θεὸ στὰ νομίσματά τους καὶ τρεῖς πόλεις ἔφεραν τὸ ὄνομά του (*Ἀπολλωνία*, *Κυδωνία*, *Ἐλευθέρινα*). Ὁ Ἀπόλλων λατρευόταν μὲ τὴ μορφή βωμοῦ ἢ κίονα, συνεχίζοντας μὲ μινωικὴ λατρεία, ὡς Ἀγνιεύς (προστάτης τῶν δρόμων καὶ τοῦ σπιτιοῦ), ὡς ἔνοπλος θεὸς (*Ἀμυκλαῖος*), ὡς θεὸς στὸν ὁποῖο ἡ κοινότητα πρόσφερε τὴ δεκάτη ἀπὸ τὰ προϊόντα της (*Δεκαταφόρος*), ὡς *Πύθιος* καὶ ὡς *Δελφίνιος*.

Ἰδιαίτερα λατρεύονταν οἱ γυναικεῖες θεότητες, ποῦ συνδέονταν μὲ τὴ γονιμότητα καὶ συχνὰ ταυτίζονταν μὲ προελληνικὲς θεές. Γιὰ τὴ λατρεία τῆς Δήμητρας πίστευαν ὅτι προερχόταν ἀπὸ τὴν Κρήτη, ὅπου γιορταζόταν ὁ ἱερὸς γάμος της μὲ τὸν Ἰάσωνα. Μορφή ἀντίστοιχη μὲ τῆς Περσεφόνης, σύμβολο τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναγέννησης στὴ φύση, ἦταν ἡ Ἀριάδνη. Ἡ Εἰλείθυια, ὅπως καὶ ἡ Λατώ (Λητώ), ἦταν θεότητα τῆς μητρότητας καὶ σύμβολο τῆς γονιμότητας. Τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια, ποῦ σχετίζονται μὲ τὸν κύκλο τῆς βλάστησης, συνδέονται ἐτυμολογικὰ μὲ τὸ ὄνομά της καὶ πιστευόταν ὅτι εἶχαν εἰσαχθεῖ στὴν Ἀττικὴ ἀπὸ τὴν Κρήτη. Ἡ Βριτόμαρτις καὶ ἡ Δάκτυνα, ποῦ ταυτίζονταν συνήθως μὲ τὴν Ἄρτεμη, ἀποτελοῦν ἄλλες προσωποποιήσεις τῆς φύσης, συνέχεια τῆς μινωικῆς Πότνιας θηρῶν, τῆς θεᾶς τῶν ἀγριμιῶν καὶ τῆς ἀγρίας φύσης τῶν βουνῶν (*Ὀρεία Μήτηρ*). Προστάτιδες τῆς γονιμότητας ἦταν ἐπίσης ἡ Εὐρώπη ἢ Ἐλλωτίς καὶ ἡ Ἥρα, ποῦ ἐνώθηκαν μὲ τὸν Δία στὴ Γόρτυνα καὶ στὸν Θήρηνα ἀντίστοιχα. Παράλληλα μὲ τίς ἄλλες θεότητες τοῦ Ὀλύμπου, τὴν Ἀθηνᾶ, τὴν Ἀφροδίτη καὶ τὸν Ἄρη, τὸν Ἑρμῆ (ποῦ λατρευόταν ἐπίσης ὡς θεότητα τῆς εὐφορίας, π.χ. ὡς *Κεδρίτης* στὸ σημαντικὸ ἱερὸ τῆς Σύμης Βιάννου), τὸν Ποσειδῶνα, τὴν Ἑστία, καὶ τὸν Ἀσκληπιό, λατρεύονταν τοπικὲς θεότητες καὶ δαίμονες (Μίνως καὶ Κουρῆτες, διάφορες Νύμφες), ἡ Γαῖα καὶ ὁ Οὐρανός, ὁ Ἥλιος, οἱ Κάβειροι καὶ ὁ πολεμικὸς θεὸς Ἐνυάλιος.

Ἡ θρησκεία βρισκόταν στὸ κέντρο τοῦ κοινωνικοῦ καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου. Σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους ὑπῆρχαν ἐορτὲς ποῦ ἄλλοτε σχετίζονταν μὲ τὸν κύκλο τῶν ἀγροτικῶν ἐργασιῶν (*Κάρνεια*, *Ὑπερβῶα*, *Θεοδαΐσια*), ἄλλοτε εἶχαν ἀφορμὴ κάποιοι τοπικοὶ μῦθοι, ὅπως ἡ ἀναπαράσταση τοῦ ἱεροῦ γάμου τῆς Ἥρας καὶ τοῦ Δία στὸν ποταμὸ Θήρηνα τῆς Κνωσοῦ, τὰ *Ἐλλώτια* ποῦ σχετίζονταν μὲ τὴν ἔνωση τοῦ Δία μὲ τὴν Εὐρώπη (*Ἐλλωτίς*) καὶ τὰ *Ἐκατομόφονια* πρὸς τιμὴν τοῦ Ἄρη στὴ Βιάννο, καὶ ἄλλοτε τιμοῦσαν κάποιο συγκεκριμένο θεό (*Ἡραῖα*, *Ἀσκληπιεῖα*,

᾽Ωλερία για τὴν ᾽Ωλερία ᾽Αθηνᾶ, Βελχάνια, Βριτομάρπια). Ἄλλες γιορτὲς σχετίζονταν μὲ τὸν θεσμὸ τῆς ἐφηβείας, ὅπως τὰ *Δρομήια* (Πρίανσος), τὰ *Περιβλημαῖα* (Λύττος) καὶ τὰ ᾽Εκδύσια (Φαιστός). Σὲ αὐτὲς τὶς γιορτὲς ὅσα μέλη τῆς ἀγέλας ὀλοκλήρωναν τὴν παιδεία τους καὶ τὴ μύησή τους στὸν ρόλο τοῦ πολίτη, «πέθαιναν» συμβολικὰ ὡς ἔφηβοι καὶ ἀναγεννιόνταν ὡς πολῖτες, ἐγκαταλείποντας τὴν ἐφηβικὴ ἐνδυμασία καὶ συνάπτοντας ὁμαδικοὺς γάμους.

Ἡ λατρεία δὲν ἦταν κάποια ἀτομικὴ δραστηριότητα, ἀλλὰ κομμάτι τοῦ δημόσιου βίου, καὶ πράξεις λατρείας συνόδευαν κάθε δημόσια ἐκδήλωση. Ἡ κοινότητα ἐπιμελοῦνταν τὶς λατρεῖες, θέσπιζε σχετικούς νόμους, οἰκοδομοῦσε ἢ ἐπισκεύαζε ναοὺς μὲ δημόσιους πόρους, ὀρίζε κάθε χρόνο ἱερεῖς, πρόσφερε ἀφιερῶματα καὶ θυσίες, φρόντιζε γιὰ τὴν τήρηση τῶν κανόνων λατρείας, καθῆρε τὸ μίasma ἀπὸ ἐγκλήματα καὶ ἀνιερὲς πράξεις καὶ πρόσφερε ἐδάφη στὰ ἱερὰ (τεμένη). Οἱ πόροι τῶν ἱερῶν προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἄμεση φορολογία τῶν πολιτῶν καὶ τῶν ὑποτελῶν κοινοτήτων καὶ ἀπὸ τὴ δεκάτῃ λαφύρων καὶ ἄλλων δημόσιων πόρων. Στὶς θυσίες καὶ στὶς ἐορτὲς, ποὺ πρόσφεραν μὴν εὐκαιρία στοὺς πολῖτες νὰ παρευρεθοῦν ἀπὸ κοινοῦ σὲ μιὰ τελετὴ, νὰ πάρουν τὴ μερίδα τους ἀπὸ τὸ κρέας τῶν θυσιασμένων ζώων καὶ νὰ συμμετάσχουν σὲ ἀγῶνες, καλοῦνταν καὶ ἐκπρόσωποι καὶ πολῖτες τῶν συμμάχων πόλεων, ἐπιβεβαιώνονταν μὲ ὄρκο οἱ συνθήκες καὶ γίνονταν σημαντικὲς ἀνακοινώσεις.

Κάθε πόλη εἶχε πολυάριθμα ἱερὰ. Συνήθως τὸ ἱερὸ τῆς προστάτιδας θεότητας κατεῖχε ξεχωριστὴ θέση, καὶ ἐκεῖ φυλάσσονταν τὰ ψηφίσματα καὶ οἱ συνθήκες. Ἡ σημασία μερικῶν ἱερῶν ξεπερνοῦσε τὰ ὅρια τῆς πόλης τους καὶμποροῦσε νὰ ἔχει ἀκόμη καὶ πανελλήνιες διαστάσεις. Τὸ Ἰδαῖο Ἄντρο, χῶρος λατρείας ἀπὸ τὰ μινωικὰ χρόνια μέχρι τὴν ὕστατη ἀρχαιότητα, ἦταν σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση χῶρος γέννησης, ἀνατροφῆς, θανάτου καὶ ταφῆς τοῦ Κρηταγενοῦς Δία. Ἀρχικὰ ἐλεγχοῦν ἀπὸ τὴν ᾽Αἰό καὶ στὴ συνέχεια ἀπὸ τὴ Γόρτυνα, ποὺ ὀργάνωνε κάθε τρία χρόνια θυσία μὲ τὴ συμμετοχὴ καὶ τῶν ὑποτελῶν της. Ἡ μυστηριακὴ λατρεία στὴ σπηλιά τοῦ Ψηλορείτη σχετιζόταν μὲ τὴν ἀνακύκλωση τῆς ζωῆς στὴ φύση. Μᾶλλον ὑποδιαιροῦνταν σὲ διάφορα στάδια μύησης, ποὺ ἀποσκοποῦσαν νὰ χαρίσουν στὸν πιστὸ τὴ γαλήνη τῆς ψυχῆς μέσα ἀπὸ τὴ μυστικὴ ἔνωση μὲ τὴ θεότητα καὶ μὲ τὴν τήρηση ἀγνοῦ βίου. Κεντρικὴ θέση στὴ μύηση εἶχε ἡ ἀναπαράσταση τῆς γέννησης τοῦ Δία· μιὰ τρομερὴ λάμψη, ἔχοντας ὡς πηγὴ της τὸ καυτὸ αἷμα ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ θεοῦ, φώτιζε ξαφνικὰ τὸ σπήλαιο. Ἡ μύηση διακοῦσε μᾶλλον 27 μέρες καὶ περιελάμβανε καθαρτικὲς τελετές. Στὸ τέλος ὁ μύστης ἄλλαζε τὸ μαῦρο μέχρι τότε ἐνδυμὰ του μὲ λευκὸ, ποὺ συμβόλιζε τὴν ἐσωτερικὴ του ἀναγέννηση. Τὰ ἀφιερῶματα, κυρίως ἀπὸ τὰ γεωμετρικά, τὰ ἀρχαῖα, τὰ ὑστεροελληνιστικά καὶ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, καὶ οἱ συχνὲς ἀναφορὲς ἀρχαίων συγγραφέων μαρτυροῦν συρροὴ πιστῶν ἀπὸ πολλὰς περιοχὲς τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἄλλο σημαντικό ἱερό, τοῦ Δικταίου Δία, βρισκόταν στὸ Παλαιάκαστρο.

Συγκέντρωνε πιστούς από τις έτεοκρατικές πόλεις τής ανατολικής Κρήτης και έγινε αντικείμενο ανταγωνισμού ανάμεσα στην Πραισό, στην Ίεράπυτνα και στην Ίτανο, γιατί διέθετε σημαντικό πλοῦτο (γῆ, δάση, ζῶα, δούλους). Ὁ ναός τής μινωικής θεᾶς τής γονιμότητας Δίκτυνας (Δικτυναῖο) χτίσθηκε κατὰ τὸν Ἡρόδοτο ἀπὸ τοὺς Σαμίους (525), ἀλλὰ ἡ λατρεία προϋπήρχε. Καὶ ὁ ἔλεγχος αὐτοῦ τοῦ ἱεροῦ ἔφερε σὲ σύγκρουση πόλεις τής δυτικῆς Κρήτης (Κυδωνία, Πολυρρηνία). Εἶχε συγκεντρώσει τεράστιο πλοῦτο ἀπὸ ἀφιερῶματα ποὺ τὰ φύλασσαν ἱεροὶ κύνες, ἀπὸ γαῖες, κοπάδια καὶ δούλους ποὺ νοικιάζονταν σὲ ιδιώτες. Παράλληλα μὲ τὴ Δίκτυνα, λατρεύονταν ὁ Πᾶν καὶ οἱ Τίτυροι (Σάτυροι). Στὸ Ἀσκληπιεῖο τής Λεβήνας συνέρρεαν λάτρες ἀπὸ ὅλη τὴν Κρήτη καὶ ἀπὸ τὴν Κυρήνη, χάρη στὴ φήμη του γιὰ τὴ θεραπεία ἀσθενῶν. Ἀρχικὰ στὴ Λεβήνα λατρευόταν ὁ Ἀχελῷος καὶ οἱ Νύμφες, ἀλλὰ τὸν 4ο αἰῶνα εἰσήχθηκε ἡ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο ἢ τὴν Κυρήνη. Τὸ ἱερὸ ἔλεγχαν οἱ Γορτύνιοι καὶ τὸ ἐπιμελοῦνταν ἕνας *ἱεροργγός* μὲ ἐτήσια θητεία, ὑπεύθυνος γιὰ τὶς θυσίες, καὶ 1-2 *νακόροι*, διαχειριστὲς τής περιουσίας καὶ τῶν κτηρίων του. Τὸν 3ο αἰῶνα τὸ ἱερατεῖο ἐπιμελήθηκε τὴν καταγραφή σὲ ἐπιγραφὲς τῶν θαυμάτων τοῦ θεοῦ, δίνοντας ἔτσι ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ συνταγές, θεραπείες, ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν ἐκτέλεση ἐγχειρήσεων. Οἱ θεραπείες παρουσιάζονταν ὡς θαύματα ποὺ ἐκτελοῦνταν στὸ ἄδυτο «καθ' ὕπνον», μὲ τὴν παρουσία τοῦ ἱεροῦ φιδιοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ.

Παράλληλα πρὸς τὴ δημόσια λατρεία, ὑπῆρχαν καὶ οἱ λατρεῖες τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ, ἡ δεισιδαιμονία καὶ ἡ μαγεία. Στὶς οἰκογενειακὲς λατρεῖες ἰδιαίτερη θέση εἶχαν οἱ τελετὲς πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν καὶ ἡ ἐπιμέλεια τῶν προγονικῶν τάφων. Ἕνα παράδειγμα δεισιδαιμονίας προσφέρει ἕνα μολυβένιο ἔλασμα ἀπὸ τὴ Φαλάσαρνα (4ος αἰ.) μὲ ἑμμετρὴ ἀποτροπαϊκὴ ἐπιγραφή σὲ ἐξαμέτρους στίχους. Γιὰ τὴν ἀπομάχρυνση τῶν κακῶν πνευμάτων περιέχει ἐπικλήσεις σὲ διάφορες θεότητες καὶ μαγικὲς λέξεις χωρὶς νόημα (*τετράζ, ἄσκιον-κατάσκιον* κ.λπ.) μὲ ἀποτροπαϊκὴ δύναμη.

6. ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΣ

Ἡ ἐκρύμναση τοῦ σώματος κατεῖχε κεντρικὴ θέση στὴν παιδεία τῶν πολιτῶν, ὅπως εἶναι φυσικὸ γιὰ μιὰ κοινωνία πολεμιστῶν. Ὁ πολίτης διακρινόταν ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ ὅτι μόνον σὲ αὐτὸν ἐπιτρεπόταν ἡ συμμετοχὴ στὶς ἀθλητικὲς ἐκδηλώσεις καὶ ἡ εἴσοδος στὸ γυμναστήριο (*δρόμος*), καὶ γι' αὐτὸ ὀνομαζόταν καὶ *δρομεύς*. Οἱ ἀγῶνες δρόμου ἦταν ὁ συνηθέστερος διαγωνισμὸς τῶν ἐφήβων στὶς *ἀγέλες*. Σὲ αὐτὸ τὸ ἀθλημα διακρίνονταν οἱ Κρήτες καὶ στοὺς πανελλήνιους ἀγῶνες. Ὁ Ἐργοτέλης, ἐξόριστος Κνώσιος, νίκησε τὸ 472 καὶ τὸ 464 στὴν Ὀλυμπία, τὸ 470 καὶ τὸ 466 στὰ Πύθια καὶ ἀπὸ δύο φορὲς στὰ Ἰσθμια καὶ στὰ Νέμεα. Τέσσερις ἄλλοι δρομεῖς μεγάλων ἀποστάσεων (*δολιχοδρόμοι*) νίκησαν σὲ Ὀλυμπιάδες: ὁ Δάμιππος ἀπὸ τὴν Ἐλυρο (5ος αἰ.), ὁ Αἰγείδας (448), ἕνας ἀνώνυμος

(396, *Pap. Ox.* 2381) και ο Σωτάδης (384 και 380). Είναι χαρακτηριστικό ότι στους αγώνες που όργάνωσαν οι Μύριοι στην Τραπεζοῦντα (404) πήραν μέρος ως δρομείς 60 Κρήτες. Αναφέρεται επίσης ο πυγμάχος Διόγνητος, που δεν ανακηρύχθηκε νικητής στην Ὀλυμπία, ἐπειδὴ κατὰ τὸν ἀγώνα σκότωσε τὸν ἀντίπαλό του. Κρήτες νικητὲς σὲ πανελλήνιους ἀγώνες παραδίδονται μὲ δύο ἐξαιρέσεις (Ὀλυμπιονίκες τὸ 25 π.Χ. καὶ τὸ 204 μ.Χ.) μόνο γιὰ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ, ἀποδεικνύοντας ὅτι οἱ δεσμοὶ τῆς Κρήτης μὲ τοὺς Πανελλήνους διατηροῦνταν στενοὶ καὶ σὲ αὐτὴ τὴν περίοδο.

ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ (323-67 π.Χ.)

Εἰσαγωγή

Τὴν ἑλληνιστικὴ ἱστορία τῆς Κρήτης σφραγίζουν δύο ἐξελίξεις ποὺ ἀνάγονται στὰ τέλη τῆς κλασικῆς ἐποχῆς: ἡ ἐπικράτηση τῶν Μακεδόνων στὸ ἐξωτερικὸ καὶ ἡ κοινωνικὴ ἐξέλιξη στὴν ἴδια τὴν Κρήτη. Ἡ ἐνοποίηση τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὸν Φίλιππο ἐπέδρασε ἔμμεσα καὶ στὶς σχέσεις τῆς Κρήτης μὲ τὶς ἑλληνικὲς δυνάμεις· κυρίως ὅμως οἱ κατακτήσεις τοῦ Ἀλεξάνδρου περιέλαβαν τὸ σύνολο σχεδὸν τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, ἀπὸ τὴ δυτικὴ Ἑλλάδα μέχρι τὶς Ἰνδίες καὶ ἀπὸ τὰ βόρεια σύνορα τῆς Βαλκανικῆς μέχρι τὴ Νουβία, σὲ μιὰ πρωτόγνωρη γεωγραφικὴ ἐνότητα. Ἡ Κρήτη βρέθηκε μὲ βίαιο σχεδὸν τρόπο σὲ κεντρικὴ θέση τοῦ νέου κόσμου· οἱ συντηρητικὲς κοινωνικὲς δομές της ἦρθαν ἀπότομα σὲ ἐπαφὴ μὲ μιὰν ὀλότελα νέα κατάσταση. Ἔτσι, ἦταν ἀναπόφευκτο νὰ ἐπιταχυνθοῦν στὴν κοινωνία, στὸ πολίτευμα, στὴν οἰκονομία καὶ στὸν πολιτισμὸ τῆς Κρήτης ἐξελίξεις ποὺ διαφαίνονταν ἤδη ἀπὸ τὶς κρίσεις ποὺ σημειώθηκαν τὸν 4ο αἰώνα. Ὁ κοσμοπολιτισμὸς τῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ καὶ ἡ κρίση τοῦ παραδοσιακοῦ συστήματος ἀπὸ τὴν ἄλλη ἔφεραν σημαντικὲς μεταβολὲς σὲ ὅλα τὰ πεδία, ἀν καὶ δὲν ὀδήγησαν σὲ ριζικὴ ρῆξη μὲ τὸ παρελθόν. Τὸ ἀριστοκρατικὸ κοινωνικὸ καθεστῶς δὲν μεταβλήθηκε στὰ βασικά του στοιχεῖα, ἀλλὰ, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ξεπεράσει χωρὶς οὐσιαστικὲς ἀλλαγές τὴ μετάβαση σὲ μιὰ νέα ἱστορικὴ περίοδο, δέχτηκε μετριοπαθεῖς μεταρρυθμίσεις.

Ὁ κοσμοπολιτισμὸς, ἡ κοινὴ πολιτικοκοινωνικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἔκφραση τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου, περιέλαβε στὰ πλαίσιά του καὶ τὴν Κρήτη. Στὸ ἐπίπεδο τῶν ἐξωτερικῶν σχέσεων ἐντάθηκαν οἱ ἐπαφὲς μὲ τὶς ξένες δυνάμεις, δεδομένου ὅτι ἡ Κρήτη ἀπέκτησε στρατηγικὴ θέση στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ πρόσφερε τὸ πλούσιο στρατιωτικὸ δυναμικὸ της στὰ ἑλληνιστικὰ κράτη. Οἱ σχέσεις μὲ τὸ ἐξωτερικὸ ἦταν μονόδρομες· ἡ πρωτοβουλία βρισκόταν πάντοτε στὶς ξένες δυνάμεις καὶ ἡ διαιρεμένη Κρήτη δὲν στάθηκε ποτὲ σὲ θέση νὰ ἀσκήσει ὑψηλὴ πολιτικὴ. Ἡ ὑποστήριξη τῶν πόλεων της στὶς διάφορες ἀνταγωνιζόμενες δυνάμεις ἐπηρεάσε, βέβαια, ἀποφασιστικὰ τὴν ἔκβαση τῶν συγκρούσεων, δὲν ἦταν ὅμως ἔκφραση ἀνεξάρτητης πολιτικῆς, ἀλλὰ κατὰ κύριο λόγο ἀπέρρεε

ἀπὸ ἐσωτερικὰ προβλήματα καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάμειξη ξένων δυνάμεων. Ἀκόμη καὶ στίς ἐξωτερικὰς τοὺς σχέσεις οἱ κρητικὲς πόλεις ἀποδεικνύονται ἐσωστρεφεῖς· καθόριζαν τὶς ἐπιλογὰς τοὺς μὲ βάση τὰ τοπικὰ συμφέροντα καὶ τὶς διαμάχας τοὺς. Ἔτσι, ἐνῶ δὲν ἀπουσίαζε ἀπὸ τὶς πανελλήνιες ἐξελίξεις, ὅπως συνέβαινε στὴν προηγούμενη περίοδο, ἡ Κρήτη, ὡς ἐνότητα, δὲν κατόρθωσε νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ αὐτόνομη πολιτικὴ δύναμη, ὅπως π.χ. ἡ Ρόδος ἢ οἱ συμπολιτεῖες τῶν Αἰτωλῶν καὶ τῶν Ἀχαιῶν.

Στὸν τομέα τοῦ πολιτεύματος ὁ κοσμοπολιτισμὸς ἐπέφερε ἀρκετὲς μεταβολές. Ὅρισμένες πόλεις διαμόρφωσαν τοὺς θεσμοὺς τοὺς κατ' ἀντιστοιχίαν πρὸς τοὺς θεσμοὺς πόλεων τοῦ ἐξωτερικοῦ, κυρίως ὕστερα ἀπὸ ἐξωτερικὴ πίεση. Ὡστόσο, ἂν ἐξαίρεσουμε τὴν αὐξησὴ τοῦ ρόλου τῆς συνέλευσης τοῦ λαοῦ, δὲν ἔγινε οὐσιαστικὸς ἐκδημοκρατισμὸς, καὶ ἡ πολιτειακὴ ἐξομοίωση τῶν Κρητῶν μὲ τὸν ἑλληνιστικὸ κόσμον διαπιστώνεται μᾶλλον στὸ πολιτικὸ λεξιλόγιον παρὰ στὴν οὐσία τῆς πολιτικῆς πράξης. Πολὺ μεγαλύτερες ἦταν, ἀντίθετα, οἱ ξένες ἐπιρροὲς στὸν πολιτισμὸ. Ἡ τέχνη διατήρησε ἐλάχιστα ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὰ καὶ ἀκολουθοῦσε τὶς γενικὲς τάσεις, καὶ Κρητὲς διακρίθηκαν στὴν ἑλληνιστικὴ φιλολογία, ἀλλὰ σὲ κέντρα τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἡ γλῶσσα ἀπέβαλε ἀργὰ τὰ διαλεκτικὰ τῆς χαρακτηριστικὰ καὶ προσέγγισε τὴν ἑλληνιστικὴ κοινὴ καὶ διαδόθηκαν καὶ στὴν Κρήτῃ δημοφιλῆ ὀνόματα καὶ λατρεῖες τῆς ἐποχῆς.

Οἱ ἐξελίξεις δὲν εἶχαν βέβαια πηγὴ τοὺς μόνον τὸ ἐξωτερικόν, ἀλλὰ καὶ τὶς ἐσωτερικὰς ἀνάγκας τῆς κοινωνίας. Τὸ παραδοσιακὸ σύστημα εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνα νὰ παρουσιάζει σημάδια ὀξύτερης κρίσης. Εἶχαν σωρευθεῖ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα (συγκέντρωση τῆς γῆς σὲ λίγα χέρια, ὑπερχρέωση τῶν πολιτῶν), οἱ πιέσεις τῶν ἀκτημόνων γιὰ ἀναδασμὸ καὶ κατάργηση τῶν χρεῶν αὐξαναν παράλληλα μὲ τὶς ὀλοκληρωτικὰς τάσεις τῆς ἀριστοκρατίας, καὶ διάφορες ὁμάδες ποὺ δὲν εἶχαν πολιτικὰ δικαιώματα, ἀλλὰ συνειδητοποιοῦσαν τὴ σημασία τοὺς στὴν οἰκονομία (βιοτέχνες, ναυτικοί, ἔμποροι) καὶ ὡς πιθανὸ στρατιωτικὸ δυναμικόν, πίεζαν γιὰ ἀναβάθμιση τῆς κοινωνικῆς τοῦς θέσης. Οἱ ἀντιθέσεις αὐτὲς ὁδήγησαν σὲ στάσεις, ἀλλὰ τελικὰ ἐκτονώθηκαν, λιγότερο μὲ μετρημένους μεταρρυθμίσεις καὶ περισσότερο μὲ τὴν ἐξεύρεση ἐναλλακτικῶν λύσεων (πειρατεία, μισθοφορικὸ ἐπάγγελμα, μετανάστευση, ἐπεκτατικοὶ πόλεμοι), ποὺ δὲν ἔθιγαν τὴν οὐσία τοῦ ἀριστοκρατικοῦ καθεστώτος. Οἱ ἐξαρτημένους κοινότητες, ποὺ ἀσχοῦσαν καίριες οἰκονομικὲς λειτουργίες, ἀπέκτησαν κάποια προνόμια καὶ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις ἐξισώθηκαν μὲ τὴν πόλιν· οἱ ἀκτήμονες δὲν ἀπέκτησαν γῆ, ἀλλὰ τοὺς δόθηκε ἡ δυνατότητα νὰ πλουτίσουν ὡς μισθοφόροι καὶ πειρατές· οἱ ἀξιοίτεροι ἀπὸ ὅσους ἀποκλείονταν ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἡγεσία τῆς πατρίδας τοὺς μπόρεσαν νὰ καταλάβουν ἀνώτατες θέσεις στίς ἑλληνιστικὰς μοναρχίες. Ἔτσι, ἐνῶ παρατηροῦνται ἀλλαγές στὴν οἰκονομία μὲ τὴν

αύξηση τῆς ναυτιλίας καὶ τοῦ ἐμπορίου καὶ μὲ τὴ μετατόπιση πολλῶν ἀστικῶν κέντρων πρὸς τὶς ἀκτές, στὸ πολίτευμα μὲ τὸν περιορισμένο ἐκδημοκρατισμό, στὴν κοινωνία μὲ τὴν πολιτογράφηση νέων πολιτῶν, ἀναβάθμιση τῶν ἐξαρτημένων κοινοτήτων, ἴσως βελτίωση τῆς θέσης τῶν κλαρωτῶν καὶ αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν δούλων, στὶς ἐνδοκρατικές σχέσεις μὲ τὴ δημιουργία μιᾶς χαλαρῆς ὁμοσπονδίας (*Κοινὸν τῶν Κρηταίων*) καὶ τὴ σταδιακὴ προσάρτηση μικρῶν πόλεων ἀπὸ ἰσχυρὰ κέντρα (Γόρτυνα, Κνωσό, Λύττο, Κυδωνία, Ἱεράπυτνα, Λατώ), ἡ Κρήτη παρουσιάζει καὶ στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ μιὰ εἰκόνα συντηρητικῆ. Διαφύλαξε τὰ ἀριστοκρατικὰ ἰδανικὰ μιᾶς κοινωνίας πολεμιστῶν, ἡ οἰκονομία της παρέμεινε κατὰ βάση ἀγροτικῆ, καὶ δὲν ξεπέρασε τὸν κατακερματισμό της σὲ πολυάριθμες ἀνταγωνιζόμενες πόλεις. Ἄν οἱ περιορισμένες ἀλλαγές δημιουργήσαν τὶς προϋποθέσεις γιὰ μιὰν περίοδο ἀκμῆς καὶ ἔδωσαν τὴ δυνατότητα στὴν Κρήτη νὰ διαφυλάξει, τελευταία ἀπὸ ὅλες τὶς ἐλληνικὲς περιοχές, τὴν ἐλευθερία της μέχρι τὸ 67 π.Χ., οἱ συντηρητικὲς δομὲς δὲν ἐπέτρεψαν μιὰ πραγματικὴ ἀναγέννηση οὔτε ἀνέδειξαν τὴν Κρήτη σὲ μεγάλη πολιτικὴ δύναμη τοῦ ἐλληνιστικοῦ κόσμου.

Α. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

1. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Ἡ ἐξέλιξη τῆς ἐλληνιστικῆς ιστορίας τῆς Κρήτης εἶναι γνωστὴ μόνο σὲ πολὺ γενικὲς γραμμές. Ὁ θάνατος τοῦ Ἀλεξάνδρου (323) βρῆκε τὸ νησί σὲ μιὰ πολὺ ἀβέβαιη κατάσταση. Ἡ προσπάθεια τοῦ Ἀγῆ (333-331) νὰ στρέψει τὸ νησί κατὰ τὸν Μακεδόναν ἀπέτυχε, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιρροὴ τῶν Μακεδόνων δὲν μπόρεσε νὰ ἐδραιωθεῖ. Τὸ 322 κατέφυγε στὴν Κρήτη ὁ πρῶν θησαυροφύλακας τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἀρπαλος, ποὺ εἶχε ὑποκινήσει ἐξέγερση κατὰ τῶν Μακεδόνων στὴν Ἀθήνα· τὸν δολοφόνησε ὁ Σπαρτιάτης Θίβρων, καὶ μὲ τοὺς μισθοφόρους του καὶ τὰ τεράστια χρηματικά του ποσά, ἀφοῦ ἀναστάτωσε γιὰ λίγο τὴν Κρήτη, συνέχισε τὶς τυχοδιωκτικὲς του ἐπιχειρήσεις στὴν Κυρηναικί. Τὶς συγκρούσεις μεταξὺ τῶν διαδόχων τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐκμεταλλεύτηκε ἡ Σπάρτη, γιὰ νὰ ἀνακτήσει τὴν ἐπιρροὴ της σὲ πολλὰς πόλεις, καὶ ἔτσι στὴν ἀρχὴ ἦταν ἡ μόνη δύναμη μὲ σταθερὲς βάσεις στὴν Κρήτη. Γιὰ τοὺς διαδόχους ἡ Κρήτη ἦταν μόνο πηγὴ μισθοφόρων γιὰ τοὺς πολέμους τους. Κρηῖτες μισθοφόροι χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τὸν Δημήτριο τὸν Πολιορκητὴ, τὸν Πτολεμαῖο Α΄ καὶ τὴ Ρόδο. Μόνον ὅταν ἀποκρουσταλλώθηκε ἡ κατάσταση, μὲ τὴν ὀργάνωση τῶν βασιλείων τῶν Πτολεμαίων στὴν Αἴγυπτο, τῶν Σελευκιδῶν στὴ Συρία καὶ ἀργότερα τῶν Ἀντιγονιδῶν στὴ Μακεδονία (ἀρχὲς 3ου αἰῶνα), ἀπέκτησε ἡ Κρήτη καὶ στρατηγικὴ σημασία. Διέθετε ἀφθονο στρατιωτικὸ δυναμικὸ καὶ μὲ τὴ γεωγραφικὴ θέση της καὶ τὸ ναυτικὸ της ἤλεγχε τὶς ναυτικὲς συγκοινωνίες στὶς κυριότερες περιοχὲς τῶν ἀνταγωνισμῶν, στὶς Κυκλάδες, στὰ Δωδεκάνησα, στὴν Κύπρο καὶ στὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Παλαιστίνης.

Ἔτσι, στὴν ἐπιρροή τῆς Σπάρτης προστέθηκε σύντομα ἡ αἰγυπτιακὴ καὶ ἡ συριακὴ. Ὁ Πτολεμαῖος Α' ἐγκατέστησε ἴσως φρουρά στὴν Ἰτανο καὶ οἱ βασιλεῖς τῆς Συρίας Ἀντίοχος Α' καὶ τῆς Κυρηναϊκῆς Μάγας συνῆψαν συμμαχίες μὲ τὴ Λύττο καὶ τὴ Γόρτυνα (περ. τὸ 274) κατὰ τοὺς πολέμους τοὺς ἐναντίον τοῦ Πτολεμαίου Β'. Ἡ ἐπιρροή τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Σπάρτης ἐκδηλώθηκε ἰδίως στὸν Χρεμωνίδειο πόλεμο (267-261) ἐναντίον τῆς Μακεδονίας. Στὸν ἀντιμακεδονικὸ συνασπισμὸ μετεῖχαν' κάτω ἀπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ βασιλιᾶ τῆς Σπάρτης Ἀρέα καὶ οἱ Κρηῖτες σύμμαχοί του. Ἰσως μερικὲς πόλεις (Κνωσός, Κυδωνία, Πραισός) νὰ ὑποστήριξαν τὴ Μακεδονία, ὁδηγημένες ἀπὸ τὶς ἀντιθέσεις τοὺς μὲ μέλη τοῦ ἀντιμακεδονικοῦ συνασπισμοῦ. Στὸ πλαίσιο τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ στὸ Αἰγαῖο, ὁ ναύαρχος τῆς Αἰγύπτου Πάτροκλος ὑποστήριξε τὴν Ἰτανο σὲ πόλεμό της, μᾶλλον μὲ τὴν Πραισό, παραμέρισε ἐσωτερικὲς διενέξεις καὶ ἐνίσχυσε ἢ ἐγκατέστησε γιὰ πρώτη φορὰ αἰγυπτιακὴ φρουρά. Παρὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς Μακεδονίας στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, ἡ ἐπιρροή τῆς Αἰγύπτου διατηρήθηκε σὲ μεγάλο μέρος τῆς Κρήτης, καὶ Κρηῖτες πειρατὲς συνεργάστηκαν μὲ τὸν διεκδικητὴ τοῦ μακεδονικοῦ θρόνου Ἀλέξανδρο, ποὺ τὸν ὑποστήριξε καὶ ὁ Πτολεμαῖος Β', ἐναντίον τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ (253).

Στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰῶνα (ἢ, κατὰ ἄλλη ἀποψη, τὸ 292) εἶχαν διαμορφωθεῖ τρεῖς τουλάχιστον συμμαχίες κάτω ἀπὸ τὴν ἡγεσία τῶν ἰσχυρῶν καὶ ἀνταγωνιζόμενων πόλεων. Ἡ συμμαχία τῆς Κνωσοῦ περιλάμβανε 19 μέλη καὶ ἀνάμεσά τους πολλὲς πόλεις ποὺ βρισκόνταν κάτω ἀπὸ αἰγυπτιακὴ ἐπιρροή (Ἰτανο, Ὀλούντα, Φαλάσαρνα, Ραῦκο, Ἐλεούθερνα). Ἡ συμμαχία τῆς Γόρτυνας μὲ 4 μέλη ἴσως ἦταν ἐχθρικὴ πρὸς τὴν Αἴγυπτο· ἡ Γόρτυνα εἶχε καλὲς σχέσεις μὲ ἀντιπάλους τοῦ Πτολεμαίου Β', τὴν Κυρήνη (περίπου τὸ 274) καὶ τὴ Μακεδονία (237). Ἡ Φαιστός, ποὺ σὲ μιὰ συνθήκη μὲ τὴ Μίλητο φαίνεται νὰ ἡγεῖται 2 πόλεων (Μάταλον, Πολυρρηνία), ἴσως ἀνῆκε στὴν πραγματικότητα στὴ συμμαχία τῆς Γόρτυνας. Τέλος, ἰδιαίτερη συμμαχία εἶχε ἡ Λύττος, ποὺ τὸ 249 ἀνάνεωσε τὴ συμμαχία της μὲ τὴ Συρία. Ἡ ὑπάρξη ἀνεξάρτητων συμμαχιῶν μὲ διαφορετικὸ ἐξωτερικὸ προσανατολισμὸ, ἓνα χαρακτηριστικὸ φαινόμενο στὴν ἐλληνιστικὴ Κρήτη, ὑπογραμμίζει τὴ στενὴ συνάρτηση τῶν ἀνταγωνισμῶν στὸ ἐξωτερικὸ μὲ τὶς συγκρούσεις στὸ νησί. Οἱ συμμαχίες ὅμως δὲν εἶχαν οὔτε μεγάλη διάρκεια οὔτε σταθερὴ σύνδεση μὲ συγκεκριμένες δυνάμεις τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ μεταβάλλονταν συνεχῶς. Οἱ ἀνταγωνισμοὶ παραμερίζονταν προσωρινά, ὅταν ἡ Κνωσὸς καὶ ἡ Γόρτυνα συνεργάζονταν ἢ ὅταν ἡ μιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ πόλεις κατόρθωνε νὰ ἐπικρατήσῃ. Σὲ κάποια τέτοια σύντομη περίοδο συνεργασίας ἰδρύθηκε τὸ *Κοινὸν τῶν Κρηταίων*, μιὰ χαλαρὴ ὁμοσπονδία τῶν περισσότερων πόλεων. Γιὰ τὴν ἰδρυσὴ του δὲν γνωρίζουμε τίποτε καὶ οἱ πειστικότερες θεωρίες τὴν τοποθετοῦν γύρω στὸ 250, στὸ 221 ἢ στὸ 216. Οἱ περίοδοι λειτουργίας του συμπίπτουν συνήθως μὲ τὴν παρέμβαση κάποιας ξένης δυνάμεως (τὸ

216 τῆς Μακεδονίας, τὸ 184 τῶν Ρωμαίων)· ἔτσι, εἶναι πιθανὸ ὅτι καὶ ἡ ἱδρυσὴ του ὀφείλεται σὲ ξένη ὑποκίνηση, ἴσως τῶν Πτολεμαίων. Ἄν ὁντως ἱδρύθηκε λίγο μετὰ τὸ 250, ἡ πρώτη περίοδος τῆς ζωῆς του δὲν ἦταν μακρόχρονη, γιατί τὸ 229 ἡ Κνωσὸς εἶχε δική της συμμαχία.

Οἱ ἐξελίξεις στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ 224 ἐπηρέασαν καὶ πάλι τὶς ἐσωτερικὲς σχέσεις στὴν Κρήτη. Ἡ ἰσχυροποίηση τῆς Σπάρτης εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ἡ Μακεδονία καὶ οἱ Ἀχαιοὶ νὰ δημιουργήσουν Κοινὴ Συμμαχία, στὴν ὁποία προσχώρησαν καὶ κρητικὲς πόλεις (Ἱεράπυτνα, Ἑλεύθερα). Στὴ μάχη τῆς Σελλασίας (222) Κρηῖτες μισθοφόροι βρίσκονταν καὶ στὰ δύο στρατόπεδα — τῶν Μακεδόνων καὶ τῆς νικημένης Σπάρτης. Ἡ αὐξηση τῆς μακεδονικῆς ἐπιρροῆς προκάλεσε τὴν ἀντίδραση ἄλλων δυνάμεων, τῶν Αἰτωλῶν καὶ τῆς Ρόδου, ποὺ διατηροῦσαν συμμαχίες με ἰσχυρὲς πόλεις (Ἀξό, Κνωσό). Ἀντίβαρο πρὸς τὴν ἰσχύ τῶν Μακεδόνων ἦταν καὶ ἡ προσέγγιση Κνωσοῦ καὶ Γόρτυνας, με στόχο τὴν ἐνοποίηση τῆς Κρήτης κάτω ἀπὸ τὴν ἡγεμονία τους (221). Τὴν προσπάθειά τους ἐμπόδισε ἡ Λύττος, ποὺ συμπαρέσυρε καὶ ἄλλες πόλεις (Πολυρρηγία, Ὀρείους, Ἀρκάδες, Λάππα, Κεραῖτες) καὶ προκάλεσε στάση στὴ Γόρτυνα, ὅπου οἱ νεώτεροι πολῖτες, ὑποστηρικτὲς τῆς Λύττου, ἐξεγέρθηκαν ἐναντίον τῶν πρεσβύτερων. Μὲ τὴν ὑποστήριξη 1000 Αἰτωλῶν ἡ Κνωσὸς κατέστρεψε με αἰφνιδιαστικὴ ἐπίθεση τὴν ἔρημη ἀπὸ πολεμιστὲς Λύττο, καὶ στὴ Γόρτυνα οἱ πρεσβύτεροι κατόρθωσαν νὰ ἐξορίσουν τοὺς νεωτέρους. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἀντίπαλο στρατόπεδο κάλεσε ἐξωτερικὴ βοήθεια (200 Ἀχαιοὺς ὑπὸ τὸν Φιλοποίμενα, 100 Φωκεῖς, 400 Ἰλλυριοὺς), καὶ ἡ Κνωσὸς δοκίμασε σημαντικὲς ἡττες. Μιὰ σειρά πόλεων ἀποστάτησε ἀπὸ τὸν συνασπισμὸ της (Κυδωνία, Ἀπτέρα, Ἑλεύθερα, 220), στὴ Γόρτυνα οἱ νεώτεροι πολιορκήσαν τὴν πόλη ἔχοντας ὀρμητήριό τὴ Φαιστὸ καὶ τὴ Λεβήνα καὶ ἴσως μιὰ φυλὴ (Αἰνάωνες) ἀνεξαρτητοποιήθηκαν (219). Τὴν ἴδια ἐποχὴ συγκρούονταν οἱ στρατοὶ τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Συρίας γιὰ τὴν κατοχὴ τῆς Κοίλης Συρίας (219-217), χρησιμοποιώντας καὶ αὐτοὶ Κρηῖτες μισθοφόρους· στὴ μάχη τῆς Ραφίας (217), ποὺ ἔδωσε τὴ νίκη στὴν Αἴγυπτο, συμμετεῖχαν 3.000 Κρηῖτες στὸν στρατὸ της, ἐνῶ ἄλλοι 2.500 στὸν στρατὸ τοῦ Ἀντιόχου Γ'. Στὴν Ἑλλάδα ἐπικράτησε τελικὰ ὁ συνασπισμὸς τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν Ἀχαιῶν. Τὸ 217/6 ὁ Φίλιππος Ε' ἀνακηρύχθηκε προστάτης τῆς Κρήτης, τὸ Κοινὸν ἐπανιδρύθηκε κάτω ἀπὸ τὴν ἡγεσία τῆς Γόρτυνας καὶ μᾶλλον προσχώρησε στὴ συμμαχία τῆς Μακεδονίας. Ὡστόσο, ἡ ἐπικράτηση τῆς Μακεδονίας δὲν ἦταν ἀπόλυτη: ἡ Ἱτανὸς διατηροῦσε αἰγυπτιακὴ φρουρὰ καὶ εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἡ Κνωσὸς ἀνέχτηκε γιὰ μεγάλο διάστημα αὐτὴ τὴν κατάσταση.

Μετὰ τὸν πόλεμο τοῦ Φιλίππου Ε' μετὰ τὴ Ρώμη (215-205) ἡ Κρήτη ἀπέκτησε πάλι ἰδιαίτερη σημασία, ὅταν ὁ Μακεδὼνας μονάρχης προσπάθησε νὰ ἐπεκτείνει τὴν κυριαρχία του στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ στίς κτήσεις

τῆς ἐξασθενημένης Αἰγύπτου. Μὲ παρακίνησή του τὸ Κοινὸν ἐνέτεινε τὶς πειρατικὲς ἐπιδρομὲς ἐναντίον τῆς Ρόδου καὶ τῶν συμμάχων της, γιὰ νὰ πλῆξει τὴ δύναμη ποὺ μαζὶ μὲ τὴν Πέργαμο ἐμπόδιζε τὴν πραγματοποίηση τοῦ σχεδίου του. Στὸν πόλεμο μὲ τὴ Ρόδο (Κρητικὸς Πόλεμος 205-201) ὁ Φίλιππος πρόσφερε συγκαλυμμένη ὑποστήριξη στοὺς Κρῆτες μὲ στολίσκο ὑπὸ τὸν Αἰτωλὸ Δικαίαρχο καὶ μὲ τὸν πρόσκαιρο σύμμαχό του Νάβη, βασιλιὰ τῆς Σπάρτης. Οἱ ἐπιχειρήσεις τῶν Κρητῶν στὸ νότιο Αἰγαῖο καὶ στὶς ἀκτὲς τῆς Πελοποννήσου τοῦ πρόσφεραν τὴν ἀναγκαῖα ἐλευθερία κινήσεων στὸ βόρειο Αἰγαῖο καὶ στὴ Μικρὰ Ἀσία, ἀλλὰ ἡ ὑποστήριξη τῆς Ρώμης στὴ Ρόδο καὶ τὴν Πέργαμο (201-197) ἔκρινε τὸν πόλεμο. Ἡ ἐξασθένιση τοῦ Φιλίππου ἰσχυροποίησε τὸ ἀντιμακεδονικὸ στρατόπεδο στὴν Κρήτη ὑπὸ τὴν ἡγεσία τῆς Κνωσοῦ καὶ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία στὴ Ρόδο καὶ στὴν Πέργαμο νὰ αὐξήσουν τὴν ἐπιρροή τους σὲ πολλὰς κρητικὰς πόλεις. Μὲ μεσολάβηση τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Μιλήτου ἡ Ρόδος συνῆψε, μὲ εὐνοϊκοὺς γιὰ τὴν ἴδια ὁρους, συνθήκες εἰρήνης καὶ συμμαχίας μὲ τὴν Κνωσό, τὴν Ἱεράπυτνα, τὴν Ὀλούντα. Ἡ Κνωσὸς μπόρεσε νὰ ἐγείρει καὶ πάλι ἡγεμονικὰς ἀξιώσεις προκαλώντας σειρὰ πολέμων μὲ ἀμφίροπη ἔκβαση καὶ συνεχεῖς ἐναλλαγὰς στοὺς συνασπισμοὺς (200-184). Οἱ πόλεμοι, ἀρχικὰ μὲ τὴ Γόρτυνα καὶ τοὺς συμμάχους της (Ἱεράπυτνα, Λύττο, Πρίανσο), στὴ συνέχεια μὲ τὴν Κυδωνία καὶ τὴ Γόρτυνα, συνδέθησαν καὶ μὲ τὶς ἐξελίξεις στὸ ἐξωτερικόν. Κρῆτες μισθοφόροι πολέμησαν στὸν πόλεμο Φιλίππου-Ρώμης (200-197), Νάβη καὶ Ἀχαιῶν (198-192), Ἀντιόχου Γ'-Ρώμης (192-189), κατὰ κανόνα στοὺς στρατοὺς καὶ τῶν δύο ἀντιπάλων. Ἐπίσης στὴν Κρήτη ὁ πρῶν στρατηγὸς τῶν Ἀχαιῶν Φιλοποίμην ἡγοῦνταν τοῦ στρατοῦ τῶν Γορτυνίων, ἐνῶ ὁ ἐχθρὸς τῆς Ρώμης καὶ σύμβουλος τοῦ Ἀντιόχου Ἀννίβας κατέφυγε γιὰ λίγο στὴν Κρήτη (189).

Οἱ νίκες τῆς Ρώμης καὶ τῶν συμμάχων της σὲ ὅλους τοὺς πολέμους, μὲ τὸν Φίλιππο (197), τὸν Νάβη (195 καὶ 192) καὶ τὸν Ἀντιόχο (189), τῆς ἔδωσε ἰδιαιτέρη βαρύτητα στὶς ἐξελίξεις στὴν Κρήτη. Στόχοι τῆς Ρώμης ἦταν νὰ περιορίσει τὴν ἀντιρρωμαϊκὴ ἐπιρροή, νὰ πετύχει τὴν ἀπελευθέρωση Ρωμαίων καὶ Ἱταλιωτῶν αἰχμαλώτων καὶ νὰ θέσει τέρμα στοὺς πολέμους ποὺ ἀποτελοῦσαν πυρῆνα ἀναστατώσεων στὴν περιοχὴ, προκαλώντας ξένες ἐπεμβάσεις καὶ θέτοντας σὲ κίνδυνο τὴν ἀσφάλεια τῶν ναυτικῶν δρόμων στὴν Ἀνατολή, ὅπου ἡ Ρώμη ἀρχίζει νὰ ἔχει ὄχι μόνον στρατηγικὰ ἀλλὰ καὶ οἰκονομικὰ συμφέροντα. Παρὰ τὶς ἐπανειλημμένες μεσολαβητικὰς προσπάθειες, στοὺς κρητικούς πολέμους, τὸ 197 τῆς Μαγνησίας καὶ τῆς Αἰγύπτου στὸν πόλεμο μετὰ Κνωσοῦ καὶ Γόρτυνας, καὶ τὸ 189 τῆς Ρώμης στὸν πόλεμο μετὰ Κνωσοῦ καὶ Κυδωνίας, μόλις τὸ 184 ἐπιτεύχθηκε προσωρινὴ εἰρήνη. Ὁ Ρωμαῖος ἀπεσταλμένος Ἀππίος Κλαύδιος ἔθεσε τέρμα στοὺς πολέμους Κνωσοῦ-Γόρτυνας καὶ Κυδωνίας-Φαλάσαρνας, τὸ Κοινὸν τῶν Κρηταίων ἐπανιδρύθηκε (χωρὶς ὅμως τὴν Κυδωνία) καὶ ὁ φίλος τῶν Ρωμαίων Εὐμένης τῆς Περγάμου

συνήψε το 183 συμμαχία με τις πόλεις του Κοινοῦ και χωριστὰ με την Κυδωνία. Δὲν σταμάτησαν ὅμως οἱ συνοριακοὶ πόλεμοι καὶ οἱ προσαρτήσεις ἐδαφῶν ἀπὸ τις ἰσχυρότερες πόλεις καὶ μάλιστα γενικεύτηκαν κατὰ τὸν τελευταῖο πόλεμο Μακεδονίας καὶ Ρώμης (171-167). Ἀπὸ τὸ 172 ἡ Ρώμη εἶχε στείλει πρεσβεία στὴν Κρήτη γιὰ νὰ τὴν ἀποτρέψει ἀπὸ τυχὸν ὑποστήριξη τοῦ βασιλιᾶ τῆς Μακεδονίας Περσέα· ὅπως ὅμως παραδέχτηκαν οἱ ἀπεσταλμένοι τῶν Κρητῶν στὴ Ρώμη (170), μισθοφόροι τοὺς ὑπηρετοῦσαν στὸν στρατὸ τοῦ Περσέα, ἀλλὰ καὶ στὸν στρατὸ τῶν Ρωμαίων. Ἡ διπλωματικὴ σημασία τῆς Κρήτης σὲ αὐτὴ τὴ σύγκρουση φαίνεται καὶ ἀπὸ τις ἀποτυχημένες προσπάθειες τοῦ μὲν Περσέα νὰ προσεγγίσει τὸν Εὐμένη τῆς Περγάμου, τῆς δὲ Ρόδου (ἀνήσυχος γιὰ τὴν ὑπέριμετρη ἰσχυροποίηση τῆς Ρώμης) νὰ προωθήσει κάποια εἰρήνευση μετὰ τὴ βοήθεια τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρηταίων λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ ἤττα τοῦ Περσέα (168). Παράλληλα, καὶ μᾶλλον σὲ συνάρτηση μετὰ τὸν πόλεμο στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, ἐξελίσσονταν οἱ πόλεμοι καὶ στὴν Κρήτη. Ὅταν ἡ Κυδωνία κατέλαβε αἰφνιδιαστικὰ τὴ σύμμαχό της Ἀπολλωνία (171), νικηθῆκε, παρὰ τὴ βοήθεια τοῦ Εὐμένη, ἀπὸ τὴ Γόρτυνα. Καὶ ἡ Κνωσός, ποὺ προσπάθησε τότε νὰ προσαρτήσῃ τὰ ἐδάφη τῆς Ἀπολλωνίας, ἐπίσης νικηθῆκε ἀπὸ τὴ Γόρτυνα. Μὲ μεσολάβηση τῆς Αἰγύπτου οἱ δύο πόλεις συμφιλιώθηκαν προσωρινά· ἐπιτέθηκαν κατόπιν ἀπὸ κοινοῦ στὴ Ραῦκο καὶ μοίρασαν τὰ ἐδάφη της (167). Οἱ συγκρούσεις στὴν ἀνατολικὴ Κρήτη ἀνάμεσα στὴν Ἰτανο καὶ στὴν Πραισὸ ἔδωσαν πάλι εὐκαιρία στὴν Αἴγυπτο νὰ ἐγκαταστήσῃ φρουρὰ στὴν Ἰτανο μετὰ τὴν ἔγκριση τοῦ Κοινοῦ, ποὺ μᾶλλον ἐπανιδρύθηκε ὡς σύμμαχος τοῦ Πτολεμαίου ΣΤ'. Λίγο ἀργότερα οἱ πειρατικὲς ἐπιδρομὲς τῶν Κρητῶν προκάλεσαν νέο πόλεμο ἀνάμεσα στὸ Κοινὸν τῶν Κρηταίων καὶ στὴ Ρόδο (155-153). Καὶ οἱ δύο ἀντίπαλοι ζήτησαν μάταια ὑποστήριξη ἀπὸ τὴν Ἀχαΐκὴ Συμπολιτεία, καὶ τελικὰ ὁ πόλεμος ἔληξε μόνο μετὰ μεσολάβηση τῶν Ρωμαίων.

Ἡ κατάκτηση τῆς Ἑλλάδος (146), ἡ ἀποχώρηση τῶν Αἰγυπτίων ἀπὸ τὴν Κρήτη (145), ἡ παρακμὴ τῆς Ρόδου, τῆς Συρίας καὶ τῶν ἄλλων μικρότερων δυνάμεων περιορίσε τὴ δράση τῶν Κρητῶν μισθοφόρων στὸ ἐξωτερικὸ καὶ γενικὰ τις ἐξωτερικὲς σχέσεις τῆς Κρήτης. Στὸ νησί συνεχίστηκαν οἱ συνοριακοὶ πόλεμοι καὶ ἡ ἀπορρόφηση τῶν μικρῶν πόλεων ἀπὸ τις ἰσχυρές. Στὴ διάρκεια τοῦ 2ου αἰῶνα ἡ Γόρτυνα κατέλαβε τὴ Φαιστό καὶ τις μικρὲς πόλεις τῆς Μεσαρᾶς, ἡ Κνωσὸς τὴ Λύκαστο, τὸ Διατόνιον καὶ ἴσως τὴ Δρῆρο, ἡ Λύττος τὴ Μίλατο, ἡ Λατὼ τὴν Ἰστρώνα, ἡ Πραισὸς τὴν Ἰτανο, τὴ Δράγμο καὶ τὴν Ἀμπελο, γιὰ νὰ προσαρτηθεῖ μετὰ τὴ σειρὰ της καὶ ἡ ἴδια, μαζί μετὰ τὴ Βιέννο, ἀπὸ τὴν Ἱεράπυτνα. Οἱ συγκρούσεις ἐντάθηκαν μετὰ τὸ 121, μετὰ ἀφετηρία πάλι τῆς διαμάχης Κνωσοῦ καὶ Γόρτυνας. Ἡ Κνωσός, ποὺ ἀνέθεσε τὴν ἀρχηγία τοῦ στρατοῦ της στὸν Δορύλαο, στρατηγὸ τοῦ βασιλιᾶ τοῦ Πόντου, νίκησε ἀρχικὰ τὴ Γόρτυνα (121-120), ἀλλὰ μέχρι τὸ 111 συνεχίζονταν οἱ τοπικὲς συγκρούσεις στὴν ἀνατολικὴ Κρήτη μετὰ ἐναλλασσόμενη ἐκβαση

ανάμεσα στους συμμάχους της Λατῶ καὶ Ἰτανο καὶ τοὺς συμμάχους τῆς Γόρτυνας, ποὺ ὑποστηρίζονταν ἀπὸ τὴ Ρώμη, Ὀλούντα καὶ Ἱεράπυτνα. Οἱ πόλεμοι Λατοῦς-Ὀλούντας καὶ Ἰτάνου-Ἱεράπυτνας τερματίσθηκαν ὕστερα ἀπὸ ἐπανεπιλημμένες διαιτησίες τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς μικρασιατικῆς Μαγνησίας, ποὺ ἐπικυρώθηκαν ἀπὸ τὴ Ρώμη. Τὰ σύνορα τῶν πόλεων τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης ρυθμίστηκαν, καὶ γύρω στὸ 110 παρατηρεῖται μεγάλος ἀριθμὸς διμερῶν συνθηκῶν συμμαχίας ἀνάμεσα στὶς πόλεις τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης, γεγονὸς ποὺ δίνει τὴν ἐντύπωση γενικῆς εἰρήνης. Ἄν καὶ δὲν ὑπάρχει καμιὰ μαρτυρία γιὰ αὐτὸ μετὰ τὸ 139, τὸ Κοινὸν δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐπανιδρῦθηκε ὑπὸ τὴν ἡγεσία τῆς Κνωσοῦ.

Στὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ 1ου αἰῶνα παρατηρεῖται γενικὰ ἔντονη πειρατικὴ δραστηριότητα τῶν Κρητῶν καὶ οἰκονομικὴ ἀκμὴ στὸ νησί. Ὡστόσο οἱ πόλεμοι τῆς Ρώμης μὲ τὸν βασιλῆα τοῦ Πόντου Μιθριδάτη ΣΤ΄ ἔφεραν καὶ πάλι στὸ προσκένιο τὴν Κρήτη, ποὺ παρεῖχε μισθοφόρους καὶ λιμάνια στὸν Μιθριδάτη. Τὸ 86/85 ὁ Λ. Λικίνιος Λούκουλλος κατόρθωσε νὰ μεταστρέψει τὴν Κρήτη, ἀλλὰ οἱ σχέσεις μὲ τὴ Ρώμη ὀξύνθηκαν καὶ πάλι κατὰ τὸν τρίτο μιθριδατικὸ πόλεμο. Τὸ 74 ἀνατέθηκε στὸν στρατηγὸ Μάρκο Ἀντώνιο νὰ θέσει τέρμα στὴν πειρατεία τῶν Κρητῶν, ἀλλὰ ἡ ἥττα τοῦ ἦταν τόσο συντριπτικὴ, ποὺ ἡ Ρώμη ἀναγκάσθηκε νὰ ὑπογράψει εἰρήνη μὲ τὴν Κρήτη (71). Μετὰ τὴν ἐπανάληψη τῆς διπλωματικῆς δραστηριότητος τοῦ Μιθριδάτη καὶ τὴν ὑποστήριξή του ἀπὸ τοὺς Κρήτες, οἱ Ρωμαῖοι ἔθεσαν στοὺς 30 ἀπεσταλμένους τῶν Κρητῶν ἀπαράδεκτους ὅρους γιὰ τὴν ἀνανέωση τῆς εἰρήνης (70): παράδοση τῶν μεγάλων πλοίων, τῶν ἡγετῶν τοὺς Λαοσθένη καὶ Πανάρη, 300 ὁμήρων καὶ τεράστιου χρηματικοῦ ποσοῦ (4.000 τάλαντα ἀργύρου). Ἡ ἀπόρριψη τῶν ὁρων ὀδήγησε στὸν τελευταῖο πόλεμο. Ὁ στρατηγὸς Κόϊντος Καικίλιος Μέτελλος ἀποβιβάσθηκε στὴν Κρήτη τὸ 69 μὲ 3 λεγεῶνες, ἐνῶ παράλληλα ὁ Γναῖος Πομπηῖος διεξῆγε ἐπιχειρήσεις κατὰ τῶν πειρατῶν τῆς Κιλικίας καὶ τοῦ Μιθριδάτη. Μετὰ ἀπὸ σκληροὺς ἀγῶνες ποὺ κράτησαν μέχρι τὸ 67 ὁ Μέτελλος κατόρθωσε νὰ καταλάβει τὸ σύνολο τῆς Κρήτης, κερδίζοντας τὴν προσωνομίαι «Κρητικὸς». Αὐτὸ ἦταν τὸ τέλος τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Κρήτης· οἱ τελευταῖες ἑλληνικὲς πόλεις-κράτη ἐνσωματώθηκαν στὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ σημαδεύει συμβατικὰ τὸ τέλος μιᾶς ὁλόκληρης ἱστορικῆς περιόδου.

2. ΕΞΩΤΕΡΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Οἱ ἐξωτερικὲς σχέσεις τῆς Κρήτης, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἐπισκόπηση, ἀποτελοῦν τὸ χαρακτηριστικότερο φαινόμενο στὴ νέα ἱστορικὴ περίοδο. Ἄν καὶ δὲν μποροῦμε πάντοτε νὰ παρακολουθήσουμε τίς σχέσεις τῶν πολυἀριθμῶν πόλεων μὲ τοὺς διάφορους συνασπισμοὺς τοῦ ἐξωτερικοῦ, εἴμαστε σὲ θέση νὰ διακρίνουμε ὀρισμένες βασικὲς τάσεις. Ὁ σημαντικότερος παράγοντας ἦταν οἱ πολὺπλοκες καὶ εὐμετά-

βλητες σχέσεις και συγκρούσεις των μεγάλων ελληνιστικών δυνάμεων, κυρίως των Πτολεμαίων με τους Σελευκίδες για την κατοχή της Κοίλης Συρίας και με τους 'Αντιγονίδες για την κυριαρχία στην ήπειρωτική 'Ελλάδα και στο Αιγαίο. Στις συγκρούσεις αυτές, που συμπαρέσυραν και τις άλλες δυνάμεις, προστίθενται οι προσπάθειες των μικρότερων δυνάμεων να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους, και από τον 2ο αιώνα η επιδίωξη της Ρώμης να ελέγξει τις πολιτικές εξελίξεις στην 'Ανατολή. Στο πλέγμα των σχέσεων αυτών ο ρόλος της Κρήτης ήταν πολλαπλός. 'Η θέση της σε έναν εξαιρετικής σημασίας κόμβο των ναυτικών συγκοινωνιών δημιουργούσε στις μεγάλες δυνάμεις την ανάγκη να θέσουν υπό τον έλεγχό τους λιμάνια και όχρες θέσεις. "Όπως παρατηρεί ο Διόδωρος, το νησί βρισκόταν στην καταλληλότερη θέση για στρατιωτικές επιχειρήσεις προς όλον τον γινώστο κόσμο. 'Ιδιαίτερη σημασία είχε για την Αίγυπτο, γιατί από τα λιμάνια της Κρήτης μπορούσε να ασκεί έλεγχο στις κτήσεις της στις Κυκλάδες και στην Κύπρο. Κατά καιρούς έγκραταστάθηκαν φρουρές σε διάφορες πόλεις από την Αίγυπτο, τη Σπάρτη και τη Ρόδο. 'Επίσης, ή Κρήτη αποτελούσε την κυριότερη πηγή μισθοφόρων για όλους τους ελληνιστικούς στρατούς. Τέλος, χάρη στη ναυτική της δύναμη, ήλεγχε τις συγκοινωνίες στη νοτιονατολική Μεσόγειο και με τα πειρατικά σκάφη της αποτελούσε μόνιμο κίνδυνο για τα έμπορικά πλοία και τις παράκτιες πόλεις. Για να έμμεταλλευτούν τη γεωγραφική θέση, το στρατιωτικό δυναμικό και το ναυτικό της Κρήτης, οι ελληνιστικές δυνάμεις συνήπταν συχνά συμμαχίες με μεμονωμένες πόλεις ή συνασπισμούς. Για να πετύχουν όμως μονιμότερα αποτελέσματα, χρειάζονταν έναν έταίρο με ενόττητα και σταθερή πολιτική. "Ετσι, ένας δεύτερος παράγοντας στην εξέλιξη των έξωτερικών σχέσεων ήταν ή ανεπιτυχής προσπάθεια των έξωτερικών αυτών παραγόντων να επιβάλουν την ένωση της Κρήτης στο Κοινόν των Κρηταίων. "Όμως ή χαλαρή αυτή όμοσπονδία δέν περιελάμβανε όλες τις πόλεις, συχνά διαλυόταν από έσωτερικές διενέξεις και σπάνια είχε σαφή έξωτερική πολιτική ή πρόσφερε ύποστήριξη σε κάποια δύναμη. 'Ο τρίτος παράγοντας ήταν οι ένδοκρητικές συγκρούσεις, στις όποιες άναμειγνύονταν και ξένες δυνάμεις, ύποστηρίζοντας κάποια φιλική πόλη ή συνασπισμό ή μεσολαβώντας για τη λήξη των πολέμων και την ειρήνευση στο νησί. Οι κρητικές πόλεις χρησιμοποιούσαν συχνά τις έξωτερικές τους σχέσεις για να ένισχύσουν τη θέση τους, να επιβάλουν την ήγεμονία τους, να ένισχύσουν την ενόττητα του Κοινού ή να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους. Βασικός τους στόχος ήταν επίσης να εξασφαλίσουν άπασχόληση για τους πολεμιστές τους στους ξένους στρατούς και δικαιώματα και προνόμια για τους πολίτες τους στο έξωτερικό με διακρατικές συνθήκες.

'Η έπιρροή των ξένων δυνάμεων έναλλασσόταν συχνά, ανάλογα με τη διεθνή συγκυρία, τα δυναστικά προβλήματα στις μοναρχίες ή τη μεταβολή των συνασπισμών. 'Η νέα πολιτική κατάσταση είχε ώθήσει στο περιθώριο τις παλαιές μεγάλες δυνάμεις, την 'Αθήνα και τη Σπάρτη. 'Η

Σπάρτη διατηρούσε από παράδοση φιλικές σχέσεις με την Κρήτη λόγω της κοινής δωρικής καταγωγής, τις οποίες εκμεταλλευόταν στους πολέμους της έναντι των Μακεδόνων, των Ἀχαιῶν καὶ τῆς Ρώμης γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ἀνεξαρτησίας της καὶ τὴν ἐπανάκτηση τῆς ἡγετικῆς τῆς θέσης. Οἱ στενότερες σχέσεις παρατηροῦνται πρὶν ἀπὸ τὸν Χερμανίδειο πόλεμο (267-261) καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 2ου αἰώνα, ὅταν ὁ Νάβης κατεῖχε, μέχρι τὸ 195, ὀρισμένες πόλεις. Μετὰ τὶς ἡττες τοῦ Νάβη ἀπὸ τῆς Ρώμης ἡ Σπάρτη ἔχασε τὴν ἐπιρροή της στὴν Κρήτη καί, ἀργότερα, τὴν ἀνεξαρτησία της. Τὴν ἴδια πορεία παρακμῆς ἀκολούθησε καὶ ἡ Ἀθήνα, οὐσιαστικά δορυφόρος ξένων δυνάμεων. Οἱ σχέσεις της με τὴν Κρήτη ἦταν κυρίως οἰκονομικές. Ἀρκετοὶ Κρήτες ἦταν ἐγκαταστημένοι στὴν Ἀθήνα. Οἱ ἐπισκέψεις Ἀθηναίων ἐμπόρων καὶ καλλιτεχνῶν στὴν Κρήτη καὶ οἱ ἐμπορικές ἀνταλλαγές ἐντάθηκαν, καὶ στὴν κρητικὴ νομισματοκοπία τὸ αἰγινητικὸ μέτρο ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸ ἀττικὸ.

Ἡ θέση τῆς Κρήτης ἀνάμεσα στὴν Αἴγυπτο καὶ τὶς ἐξωτερικὲς κτήσεις της ἐπέβαλλε στοὺς Πτολεμαίους νὰ διατηροῦν στενὲς σχέσεις με τὶς κρητικὲς πόλεις. Στόχοι τῶν Πτολεμαίων ἦταν νὰ ἐξασφαλίσουν βάσεις στὸ νησί καὶ μέσω αὐτῶν νὰ ἐλέγχουν τοὺς ναυτικοὺς δρόμους, νὰ μειώνουν τὴν ἐπιρροή τῶν ἀντιπάλων τους καὶ νὰ στρατολογοῦν ἀνετα μισθοφόρους. Προϋπόθεση γι' αὐτὸ ἦταν ἡ ἐνότητα τῆς Κρήτης. Οἱ παραπάνω στόχοι πραγματοποιιοῦνταν προσωρινὰ με τὴν ἐγκατάσταση φρουρᾶς στὴν Ἴτανο καὶ στὸ νησί Λευκὴ (περίπου τὸ 270-195 καὶ τὸ 160-145), με τὴ διατήρηση φιλικῶν σχέσεων με πολλὰς πόλεις, με τὴν πιθανὴ ἀνάμειξή τους στὴν ἱδρυση τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρηταίων γύρω στὸ 250 καὶ τὴ συμμαχία τους μαζί του (περίπου τὸ 158) καὶ κυρίως με τὴ μεσολάβησή τους στοὺς πολέμους Γόρτυνας-Κνωσοῦ (197 καὶ 167) καὶ στὴν ἀνατολικὴ Κρήτη (μέσα 2ου αἰ.). Ὅμως οὔτε οἱ εἰρηνευτικὲς προσπάθειες εἶχαν σοβαρὰ ἀποτελέσματα — ἀρκετὲς φορὲς μάλιστα ἡ ἴδια ἡ Αἴγυπτος ἀναμειγνυόταν στοὺς πολέμους — οὔτε ἡ ἐπιρροή της στὸ Κοινὸν καὶ στὶς διαφορὲς πόλεις ἦταν μακροχρόνια. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ Αἴγυπτος παρέμεινε μέχρι τὰ τέλη τοῦ 2ου αἰῶνα ὁ κύριος ἐργοδότης τῶν μισθοφόρων τῆς Κρήτης, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐγκαταστάθηκαν στὴν Αἴγυπτο καὶ ἔφτασαν σὲ ἀνώτατες θέσεις. Ἡ αἰγυπτιακὴ παρουσία εἶχε μονιμότερα ἀποτελέσματα στὴ θρησκεία, με τὴν εἰσαγωγή αἰγυπτιακῶν λατρειῶν, κυρίως τῆς Ἴσιδος καὶ τοῦ Σάραπη. Παρατηρεῖται ἐπίσης σημαντικὴ διάδοση αἰγυπτιακῶν ὀνομάτων.

Ἡ ἐπιρροή τῆς Αἰγύπτου δὲν ἐμπόδιζε τοὺς ἀντιπάλους της, ὅπως π.χ. τοὺς Σελευκίδες καὶ τὴν Κυρήνη, νὰ χρησιμοποιοῦν Κρήτες μισθοφόρους. Σημαντικότερος ἦταν ὁ ρόλος τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τὸ δεῦτερο μιστὸ τοῦ 3ου αἰῶνα, με κορύφωση τὴν ἀνακήρυξη τοῦ Φιλίππου Ε' ὡς προστάτου τῆς Κρήτης (216). Οἱ Κρήτες μισθοφόροι ἀποτελοῦσαν βασικὸ μῆμα τοῦ μακεδονικοῦ στρατοῦ μέχρι τὴν κατάκτηση τῆς Μακεδονίας (167). Οἱ σχέσεις τῆς Κρήτης με τὶς δύο μεγάλες Συμπολιτεῖες τῶν Ἀχαιῶν

και τῶν Αἰτωλῶν ἦταν ἀσταθεῖς καὶ ἐξαρτιόνταν ἀπὸ τὶς σχέσεις τους μετὰ τὴ Μακεδονία καὶ τὴ Ρώμη. Πολλὲς πόλεις συνεργάζονταν μετὰ τοὺς Αἰτωλοὺς ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰῶνα, κυρίως σὲ πειρατικὲς ἐπιδρομὲς καὶ στὴν πώληση αἰχμαλώτων. Οἱ Αἰτωλοὶ διαδραμάτισαν ἐνεργὸ ρόλο στὸν πόλεμο τῆς Λύττου (221-219), ὑποστηρίζοντας τὴν Κνωσό. Οἱ σχέσεις μετὰ τοὺς Ἀχαιοὺς ἐντάθηκαν στὸ διάστημα ποὺ συνεργάζονταν μετὰ τὸν Φίλιππο Ε΄ (220-201) καὶ κατὰ τοὺς πολέμους τους μετὰ τὸν Νάβη (ἀρχὲς 2ου αἰῶνα), στὶς ὁποῖες ὑποστηρίζονταν ἀπὸ τὴ Γόρτυνα. Ἡ Ρόδος διατηροῦσε κατὰ καιροὺς φιλικὲς σχέσεις μετὰ πόλεις τῆς Κρήτης καί, κυρίως, μετὰ τὴν Κνωσό, τὴν ὁποία ὑποστήριξε στὸν πόλεμο τῆς Λύττου. Μετὰ τὴν αὐξήση τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν τῆς Κρήτης, βασικὴ μέριμνα τῆς Ρόδου ἦταν ἡ προστασία τῶν ἐμπορῶν καὶ τῶν συμμάχων της καὶ ἡ στρατολόγησις μισθοφόρων. Ἔτσι ὁδηγήθηκε στοὺς δύο κρητικὺς πολέμους (205-201 καὶ 155-153). Οἱ ἀγωνίες τῆς Ρόδου φαίνονται πολὺ καθαρὰ στὶς συνθήκες της μετὰ διαφορὰς πόλεις γύρω στὸ 200 (Ἱεράπυτνα, Λατώ, Ὀλούντα), μετὰ τὶς ὁποῖες ἐξασφάλιζε πρόσκαιρα βάρσεις, λιμάνια, δυνατότητες γιὰ στρατολόγησις μισθοφόρων καὶ ὑποστήριξη ἐναντίον τῶν πειρατῶν. Οἱ σχέσεις τῆς Κρήτης μετὰ ἄλλες δυνάμεις (Πέργαμο, Βιθυνία, Κυρήνη) εἶχαν ὡς κύριο ἀντικείμενο τὴν ἐξασφάλισις μισθοφόρων. Ἡ ἀνάδειξις τοῦ βασιλείου τοῦ Πόντου στὸν σημαντικότερο ἀντίπαλο τῆς Ρώμης στὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου αἰῶνα ὁδήγησε τοὺς Κρητὲς πειρατὲς σὲ στενὲς σχέσεις μετὰ τὸν Μιθριδάτη, γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθεῖ ἡ ρωμαϊκὴ δύναμις.

Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰῶνα ρυθμιστὴς τῶν πραγμάτων στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο ἦταν ἡ Ρώμη. Βασικοὶ στόχοι της ἦταν νὰ μὴν παρέχει ἡ Κρήτη βοήθεια στοὺς ἀντιπάλους της (Μακεδονία, Συρία, Ἀχαιοὺς, Πόντο), νὰ θέσει τέρμα στὶς ἐνδοκρητικὲς συγκρούσεις ποὺ δημιουργοῦσαν πυρῆνες ἀναστατώσεων καὶ ξένων ἀναμειξέων καὶ ἔθεταν σὲ κίνδυνο τοὺς συμμάχους της καί, κυρίως, νὰ καταπολεμήσει τοὺς πειρατὲς ποὺ ἀπειλοῦσαν τοὺς ἐμπόρους της. Τοὺς στόχους αὐτοὺς μπόρεσε νὰ τοὺς πραγματοποιήσῃ μόνο μετὰ τὴν ὀριστικὴ κατάρκτησις τῆς Κρήτης. Κρητὲς μισθοφόροι δὲν ἔλειψαν ποτὲ ἀπὸ τοὺς στρατοὺς τῶν ἀντιπάλων τῆς Ρώμης, ἐνῶ χρησιμοποιήθηκαν μόνο γιὰ σύντομα διαστήματα στὸν διό της (218, 195, 168, 146, 122). Ἐπανειλημμένα ἐπισκέφθηκαν τὴν Κρήτη Ρωμαῖοι ἀπεσταλμένοι καὶ ἡγετικὲς προσώποις, γιὰ νὰ μεσολαβήσουν σὲ κρητικὺς πολέμους (189, 184, 114, 112), νὰ τερματίσουν τὸν πόλεμο μετὰ τὴ Ρόδο (153), νὰ περιορίσουν τὴν ἐπιρροὴ ἐχθρῶν τῆς Ρώμης (172, 85) ἢ νὰ ἀπελευθερώσουν αἰχμαλώτους (189). Οἱ δύο πόλεμοι μετὰ τὴν Κρήτη (71 καὶ 69-67) καὶ ἡ κατάρκτησις τοῦ νησιοῦ δὲν ἦταν συμπτωματικὰ γεγονότα, ἀποτελέσματα τῆς φιλοδοξίας κάποιων Ρωμαίων στρατηγῶν, ἀλλὰ ἀπαραίτητη ὁλοκλήρωσις τῶν ἐπιχειρήσεων τῆς Ρώμης γιὰ τὴν πλήρη ἐδραίωσις τῆς κυριαρχίας της στὴν Ἀνατολή. Καὶ αὐτὸ τὸ γεγονὸς δείχνει πόσο οὐσιαστικὴ ἦταν ἡ ἐνταξίς τῆς ἐλληνιστικῆς Κρήτης στὴν πολιτικὴ ἱστορία τῆς ἐποχῆς.

Τὸ ἀνοιγμα τῆς Κρήτης στὸν ἔξω κόσμῳ δὲν τὸ διαπιστώνουμε μόνο στὶς πολιτικὲς σχέσεις μὲ τὶς μεγάλες δυνάμεις, ἀλλὰ καὶ στὶς οἰκονομικές, πολιτιστικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἐπαφές, στὶς σχέσεις μὲ μικρὲς πόλεις καὶ στοὺς ἰδιωτικοὺς δεσμούς. Ἡ ἑλληνιστικὴ περίοδος ἦταν ἰδιαίτερα ταραχμένη. Κατ' ἐξοχὴν πλήττονταν οἱ μικρὲς πόλεις τοῦ, ἀδύναμες νὰ διατηρήσουν τὴν πολιτικὴ τους ἀνεξαρτησία καὶ τὴν οἰκονομικὴ εὐημερία τους, ἐπιδίδωκαν νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν προστασία ἰσχυρῶν δυνάμεων ἢ νὰ προστατευθοῦν ἀπὸ ἐπιθέσεις μὲ διμερεῖς συμφωνίες. Συνήθως εὕρισκαν συνήγορό τους κάποιον σημαντικὸ ἱερό τους. Μὲ πρεσβεῖες σὲ ὅλον τὸν ἑλληνικὸ κόσμῳ προσπαθοῦσαν νὰ πετύχουν τὴν ἀναγνώριση τῆς ἀσυλίας τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς πόλης, προστατεύοντας ἔτσι τὴν πόλιν καὶ τοὺς πολίτες ἀπὸ ἐπιθέσεις. Μὲ τὴν ὀργάνωση ἀγώνων καὶ ἐορτῶν ἐξασφάλιζαν τὴν προσέλευση ἐπισκεπτῶν καὶ συνεπῶς οἰκονομικὰ ὀφέλη. Ἡ Κρήτη ἦταν πολὺ συχνὰ ὁ τελικὸς προορισμὸς τέτοιων πρεσβειῶν, δεδομένου ὅτι οἱ πειρατές τῆς ἀποτελοῦσαν μόνιμη ἀπειλὴ γιὰ κάθε εὐπορὴ νησιωτικὴ ἢ παράκτια πόλιν. Ἡ ἀσυλία ἀναγνωρίζοταν εἴτε ἀπὸ τὸ Κοινὸν τῶν Κρηταίων εἴτε ἀπὸ μεμονωμένες πόλεις, καὶ ἀρκετὲς φορὲς ἦταν ἀναγκαῖο νὰ ἀνανεώνεται. Γνωρίζουμε ἀσυλίες γιὰ τὰ ἱερὰ τοῦ Ποσειδῶνα καὶ τῆς Ἀμφιτρίτης στὴν Τήνο, τοῦ Διονύσου στὴν Τέω, τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Κῶ, τοῦ Ἀπόλλωνα στὴν Ἀνάφη καὶ στὴ Μίλητο, ἐπίσης γιὰ τὴ Μῆλο, Πάρο, Ἄνδρο, Ἀθήνα, Μύλασα καὶ Μαγνησία τοῦ Μαϊάνδρου, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἰδιῶτες. Ἡ ἀσυλία τῆς Τέω προσφέρει ἕνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ εἶδους διακρατικῶν ἐπαφῶν. Στὰ ταραχμένα χρόνια τοῦ κρητικοῦ πολέμου (περίπου τὸ 201), οἱ πρεσβευτὲς τῆς ἐπισκέφθηκαν κατὰ σειρὰ τὶς πόλεις τῆς Κρήτης, ὅπου ὑπενθύνιζαν στὴ συνέλευση τοῦ λαοῦ τὶς παραδοσιακὲς σχέσεις τῆς πόλης τους μὲ τὴν Κρήτη, τόνιζαν τὴ σημασία τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διονύσου καὶ παρουσίαζαν τὰ ψηφίσματα τῶν προηγούμενων πόλεων, μὲ τὰ ὁποῖα ἀναγνωρίζοταν ἡ ἀσυλία τοῦ ἱεροῦ καὶ ἡ προστασία τῶν πολιτῶν τῆς Τέω ἀπὸ πειρατικὲς ἐπιδρομές. Οἱ πρεσβευτὲς συνοδεύονταν ἀπὸ ἀπεσταλμένους δύο μεγάλων δυνάμεων, τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Συρίας, οἱ ὁποῖοι παρουσιάζονταν χωριστὰ στὶς πόλεις μὲ τὶς ὁποῖες διατηροῦσαν φιλικὲς σχέσεις, γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὸ αἶτημα τῆς Τέω. Μεταξὺ 170 καὶ 150 ἡ πόλιν ξανάστειλε πρεσβευτὲς γιὰ τὴν ἀνανέωση τῆς ἀσυλίας. Ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀπεσταλμένους, προικισμένος κιθαριστής, γιὰ νὰ δημιουργήσῃ εὐνοϊκὸ κλίμα γιὰ τὸ αἶτημα, τραγούδησε μὲ τὴν κιθάρα του ἔργα παλαιῶν κρητικῶν ποιητῶν. Αὐτὴ τὴ φορὰ στὴν Τέω παραχωρήθηκε, ἐκτὸς ἀπὸ ἀσυλία, καὶ ἰσοπολιτεία, δικαίωμα κατοχῆς γῆς στὴν Κρήτη καὶ φορολογικὲς ἐλαφρύνσεις. Τὰ παραδοσιακὰ πανελλήνια ἱερὰ (Δελφοί, Ἐπίδαυρος, Δῆλος) συνέχισαν νὰ στέλνουν θεωροὺς στὴν Κρήτη γιὰ νὰ ἀναγγεῖλουν στὶς διάφορες πόλεις τὴν ἐορτὴ τοῦ ἱεροῦ.

Στὶς σχέσεις μὲ τὶς μικρὲς πόλεις πρυτάνευε τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν προστασία τῶν πολιτῶν τους, ὅταν ἐπισκέπτονταν τὴν Κρήτη. Ἀρκετὲς

κρητικές πόλεις συνήψαν συνθήκες ισοπολιτείας με πόλεις του εξωτερικού, με τις οποίες παραχωρούνταν αμοιβαία πολιτικά δικαιώματα σε δσους πολίτες επιθυμοῦσαν νά πολιτογραφηθοῦν στην ισοπολιτιδα πόλη, καθὼς ἐπίσης καὶ ἄλλα προνόμια. Πολλοὶ Κρήτες ἐγκαθίσταντο μόνιμα στὸ ἐξωτερικό, κυρίως σὲ ἐποχὲς ἀναστατώσεων. Τὸ 228 καὶ 223 ἡ Μῖλητος παραχώρησε πολιτικά δικαιώματα καὶ γῆ στην περιοχὴ τῆς Μυούντας σὲ δεκάδες κρητικές οἰκογένειες ἀπὸ 15 περίπου πόλεις. Περισσότερα ἀπὸ 1.000 ἄτομα ἐγκαταστάθηκαν τότε στὴ Μῖλητο, πού ἐξασφάλισε ἔτσι πρόσθετες δυνάμεις στὰ νότια σύνορά της. Ὅταν ἡ περιοχὴ τῆς Μυούντας καταλήφθηκε ἀπὸ τὴ Μαγνησία, ἡ τελευταία πόλη μεσολάβησε γιὰ τὴν ἐπιστροφὴ τῶν Κρητῶν στὶς πατρίδες τους (196). Μεγάλος ἀριθμὸς Κρητῶν ἐγκαταστάθηκε ἐπίσης στὴν Αἴγυπτο, στὴν Αἰτωλία, στὴν Κύπρο, στὴν Ἀσπενδο, στὴ Συρία, στὴν Πισιδία (Κρητῶν πόλις), στὴν Ἀθήνα καὶ στὴν Ἑρμιόνη, ἴσως ἀκόμα στὸ Ἀφγανιστάν (Ἀστερουσία) καὶ στὶς πόλεις Δαίδαλα τῶν Παροπαμισάδων καὶ τῆς Ἰνδίας. Ἀλλῃ μορφὴ διπλωματικῶν σχέσεων ἦταν ἡ μεσολάβηση ξένων πόλεων γιὰ τὴν παύση πολέμων στὴν Κρήτῃ π.χ. ἡ Μαγνησία ἴσως μεσολάβησε τὸ 220 στὸν πόλεμο τῆς Λύττου, τὸ 196 μεταξὺ Κνωσοῦ-Γόρτυνας καὶ τὸ 114-112 μεταξὺ Ἰτάνου-Ἱεράπυνας, ἐνῶ Μιλήσιοι ὁροθετοῦν ὄρισαν τὰ σύνορα Λατοῦς καὶ Ὀλοῦντος (περ. τὸ 111). Τὸν κοσμοπολίτικο χαρακτήρα τῆς ἐποχῆς δείχνουν ἐπίσης τὰ προξενικά ψηφίσματα. Κάθε πόλη ἐπιδίωκε νὰ ὑπάρχουν στὶς πόλεις μετὶς ὁποῖες ἐρχόταν σὲ ἐπαφὴ ἄτομα πού θὰ φρόντιζαν τοὺς πολίτες της, θὰ ὑποδέχονταν τοὺς πρεσβευτὲς της καὶ θὰ ἐπέλυαν τυχὸν προβλήματα. Στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ὁ πρόξενος ἦταν μᾶλλον τιμητικὸς τίτλος παρὰ πραγματικὸ λειτούργημα. Ὡστόσο, τὰ πολυἀριθμα προξενικά ψηφίσματα ἀποτελοῦν σημαντικὴ μαρτυρία γιὰ τὸ εἶδος καὶ τὴν ἔκταση τῶν σχέσεων. Τὴν ιδιότητα τοῦ προξένου εἶχε παραχωρήσει λ.χ. ἡ Ἀπτέρα σὲ ἄτομα ἀπὸ τὶς πόλεις Πάτρα, Ἑρμιόνη, Μεσσήνη, Ἀμβρακία, Πάρο, Κύθηρα, Θράκη, Νικομήδεια, Λάμψακο, Μαγνησία, Προύσα, Ἀσπενδο καὶ Ἱερόπολη. Καὶ πόλεις τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀπένεμαν τὴν ιδιότητα τοῦ προξένου σὲ Κρήτες πού εἶχαν προσφέρει σημαντικὲς ὑπηρεσίες, π.χ. σὲ μισθοφόρους καὶ σὲ ἄτομα πού εἶχαν μεσολαβήσει γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση αἰχμαλώτων τους. Ἡ Κρήτῃ δὲν ἦταν πιά τὸ νησί στὸ περιθώριο τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ἀλλὰ ἓνας σημαντικὸς παράγοντας τῶν διεθνῶν σχέσεων.

3. ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΙΣ ΠΟΛΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Οἱ κρητικοὶ πόλεμοι

Οἱ ἐνδοκρητικές σχέσεις τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἀστάθεια καὶ διαρκὴ μεταβολὴ τῶν συνασπισμῶν. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Πολύβιος, «οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι διαδέχονται ἀσταμάτητα ὁ ἓνας τὸν ἄλλο καὶ ἡ ὑπερβολικὴ ὠμότητα στὶς σχέσεις μεταξὺ τῶν Κρητῶν ἔχουν

ώς αποτέλεσμα στην Κρήτη ή αρχή μιᾶς υπόθεσης νὰ εἶναι ταυτόχρονα καὶ τὸ τέλος της» (24, 3). Νέο στοιχεῖο ἦταν ἡ πολὺ συχνότερη ἀνάμειξη ξένων δυνάμεων καὶ ἡ μεγάλη κλίμακα τῶν πολέμων, τὰ αἰτία τους ὁμως ἦταν παλαιά. Ὁ πόλεμος ἀποτελοῦσε τὸ μέσο γιὰ τὴν ἀπόκτηση γῆς, ἱκανοποιώντας ἐν μέρει τὸ αἷτημα τῶν ἀκτημόνων γιὰ γῆ καὶ ἐκτονώνον-τας ἔτσι ἐσωτερικὲς ἀντιθέσεις· ἦταν ἐπίσης τὸ μέσο τῶν ἰσχυρῶν πόλεων γιὰ τὴν ἐπέκταση τῆς ἡγεμονίας τους καὶ ἡ ἀπελπισμένη διέξοδος τῶν μικρότερων πόλεων ποὺ διεκδικοῦσαν τὴν ἀνεξαρτησίαν τους. Μολονότι ὑπῆρχαν καὶ ἡ ἐπιθυμία καὶ ἀρκετὲς προϋποθέσεις γιὰ ἐσωτερικὴ εἰρήνη, οἱ ἐπεκτατικὲς διαθέσεις καὶ ἡ διεῖσδυση καὶ στὴν Κρήτη τῶν συγκρού-σεων ἀνάμεσα στὶς ἑλληνιστικὲς δυνάμεις ἀποτελοῦσαν συνεχεῖς αἰτίες ἀναστατώσεων. Ἐνῶ καθένas ἀπὸ τοὺς παραπάνω παράγοντες ἦταν δυνατὸ νὰ ἀντιμετωπισθεῖ μόνος του, ἡ παράλληλη ἐπενέργειά τους ὀδηγοῦσε σὲ ἀλυσιδωτὲς ἀντιδράσεις καὶ ἀσταμάτητους πολέμους. Ἡ κατάσταση αὐτὴ δὲν ὀφείλεται, βέβαια, οὔτε σὲ κάποια ἔμφυτη ἐριστικό-τητα, ἐπιπορία καὶ ἀπληστία τῶν Κρητῶν, ὅπως πίστευε ὁ Πολύβιος, οὔτε σὲ κάποιες ἀνορθολογικὲς ἡγεμονικὲς φιλοδοξίες, ποὺ ὑπονόμειναν κάθε ἐνωτικὴ προσπάθεια, ἀλλὰ πρῶτιστα στὰ ἐσωτερικὰ προβλήματα τῶν κρητικῶν πόλεων, ποὺ δὲν λύνονταν μὲ μεταρρυθμίσεις καὶ εὑρίσκαν διέξοδο σὲ ἐπεκτατικὸς πολέμους, καί, κατὰ δεύτερο λόγο, στὶς ἐπεμβάσεις ξένων δυνάμεων, ποὺ δημιουργοῦσαν συνασπισμοὺς γιὰ τὰ δικά τους συμφέροντα, συνεπῶς τεχνητοὺς καὶ θνησιγενεῖς, ἣ ὑποστηρίζαν μιὰ πόλη ἐπειδὴ ὁ ἀντίπαλός της προμήθευε μισθοφόρους στοὺς δικούς τους ἐχθρούς. Ἔτσι ἡ πολιτικὴ μιᾶς κρητικῆς πόλης δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἔχει ἀρχὲς καὶ συνέχειαν· ὁ τωρινὸς σύμμαχος ἦταν τὶς περισσότερες φορὲς ὁ μελλοντικὸς ἐχθρὸς καὶ δὲν μπορούσε νὰ γίνῃ λόγος γιὰ σταθερότητα καὶ ἐμπιστοσύνη. Οἱ πόλεις τῆς Κρήτης, παρὰ τὰ ἀνοίγματα τους στὸν ἔξω κόσμo, ἔμεναν στὴν οὐσία κλειστὲς στὸν ἑαυτὸ τους, δύσπιστες πρὸς τοὺς ὑπόλοιπους Κρητες, ἀνέτοιμες γιὰ μόνιμη συνεργασία, ἀπειλούμενες ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὲς καὶ ἀναγκασμένες νὰ στηρίζονται στὶς δικές τους δυνάμεις.

Ὅρισμένες ἀπὸ τὶς ἀναρίθμητες συγκρούσεις ἐπεκτάθηκαν σὲ ὅλη τὴν Κρήτη, ὅπως ὁ Λύττιος πόλεμος (221-219) καὶ οἱ πόλεμοι τῶν συμμάχων τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Γόρτυνας (200-193, 189, 184, 121-111). Τὶς περισσότερες φορὲς ἐντοπιζόνταν σὲ συγκεκριμένες περιοχὲς καὶ εἶχαν ὡς ἀντικείμενο ἐδαφικὲς διεκδικήσεις, ὅπως π.χ. οἱ ἐπανειλημμένοι πόλεμοι ἀνάμεσα στὶς πόλεις τῆς ἀνατολικῆς (Ἱεράπυτνα, Πραισός, Ἱτανος, Λατώ, Ὀλοῦς, Λύττος, Δρῆρος, Μίλατος) καὶ τῆς δυτικῆς Κρήτης (Κυδωνία, Φαλάσαρνα, Ἀπτέρα, Πολυρρηνία). Αὐτοὶ οἱ πόλεμοι εἶχαν ὡς στόχο τὴν πρόσκτηση ἐδαφῶν καὶ συχνὰ ὀδηγοῦσαν σὲ ὀλοκληρωτικὴ καταστροφή πόλεων, στὴν προσάρτηση ἐδαφῶν καὶ στὴν ὑποδούλωση ἢ σφαγὴ τοῦ πληθυσμοῦ. Μόνo στὴν περίοδο 171-167 τὰ ἐδάφη τῆς

Ἀπολλωνίας προσαρτήθηκαν διαδοχικά ἀπὸ τὴν Κυδωνία, τὴν Κνωσὸ καὶ τὴ Γόρτυνα, καὶ ἡ Κνωσὸς καὶ ἡ Γόρτυνα μοίρασαν τὰ ἐδάφη τῆς Ραυίκου. Ἐκτεταμένες προσαρτήσεις πραγματοποιοῦσαν ἐπίσης ἡ Πραισὸς, ἡ Ἱεράπυτνα, ἡ Λύττος καὶ ἡ Λατώ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα καὶ τὶς πιέσεις γιὰ ἀναδασμὸ τῆς γῆς, ποὺ ὀδηγοῦσαν σὲ συνοριακὲς συγκρούσεις, συχνὰ ὠθοῦσαν σὲ πολέμους καὶ στρατηγικοὶ λόγοι. Οἱ ἰσχυρὲς πόλεις ἐπιδίωκαν νὰ ὑποτάξουν τοὺς μικρότερους γείτονες καὶ νὰ τοὺς φέρουν στὴ συμμαχία τους, νὰ τιμωρήσουν κάποιον ἀποστάτη ἢ νὰ ἀποτρέψουν μιὰν οὐδέτερη πόλη ἀπὸ τὴ συμμαχία μὲ τὸν ἀντίπαλό τους. Συχνὰ οἱ συγκρούσεις ἀνάμεσα στὴν Κνωσὸ καὶ στὴ Γόρτυνα συμπαρέσυραν καὶ τοὺς συμμάχους τους. Τῇ συμμετοχῇ σὲ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις ἐπέβαλλαν ἐπίσης συμβατικὲς ὑποχρεώσεις πρὸς κάποιο σύμμαχο ποὺ ἀπειλοῦνταν, ἢ ἀκόμα ἢ ἐλπίδα νὰ ἀποκτηθοῦν λάφυρα. Συχνὰ μεταφέρονταν καὶ οἱ πόλεμοι ξένων δυνάμεων στὴν Κρήτη. Στὸν πόλεμο τῆς Λύττου ἡ Κρήτη βρέθηκε διαιρεμένη ἀνάμεσα στὴ συμμαχία τῶν Μακεδόνων καὶ Ἀχαιῶν, ποὺ ὑποστήριζαν τὴ Λύττο, καὶ στὴ συμμαχία τῶν Αἰτωλῶν καὶ τῆς Ρόδου, ποὺ βοήθοῦσαν τὴν Κνωσὸ.

Ἡ πολυετὴς σύγκρουση ἀνάμεσα στὴν Ἱτανο καὶ στὴν Ἱεράπυτνα εἶναι πολὺ διδακτικὴ, γιατί συνδυάζει πολλοὺς ἀπὸ τοὺς παραπάνω παράγοντες. Στὰ σύνορα τῆς Πραισοῦ μὲ τὴν Ἱτανο βρισκόταν τὸ ἱερὸ τοῦ Δικταίου Δία, ποῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σημαντικότερο κέντρο λατρείας στὴν ἀνατολικὴ Κρήτη, ἀποτελοῦσε καὶ ἰσχυρὴ οἰκονομικὴ δύναμη, μὲ ἐκτεταμένα ἐδάφη, δούλους καὶ κινητὴ περιουσία, καὶ ἦταν πόλος ἐνότητας τῶν πόλεων τῆς περιοχῆς. Ἡ Ἱτανος καὶ ἡ Πραισὸς εἶχαν συγκρουσθεῖ ἐπανειλημμένα ἀπὸ τὸν 3ο αἰῶνα γιὰ τὸν ἔλεγχο τοῦ ἱεροῦ. Ἡ Ἱτανος κατόρθωσε νὰ προασπίσει τὰ συμφέροντά της χάρις στὴν ὑποστήριξη τῶν Αἰγυπτίων, ποὺ τοποθέτησαν φρουρὰ στὴν Ἱτανο καὶ στὸ νησὶ Λευκὴ, ἰδιοκτησία τοῦ ἱεροῦ, ἐλέγχοντας ἔτσι μιὰ κρίσιμη γιὰ τὶς ναυτικὲς συγκοινωνίες περιοχῇ. Ὄταν ὁμως ἀποχώρησαν οἱ Αἰγύπτιοι (145) καὶ ἡ Πραισὸς κατακτῆθηκε ἀπὸ τὴν Ἱεράπυτνα, ἡ Ἱεράπυτνα υἱοθέτησε τὶς παλαιὰς διεκδικήσεις τῆς Πραισοῦ στὸ ἱερὸ. Ἡ τελευταία σύγκρουση Ἱτάνου-Ἱεράπυτνας (118-114) ἐξελισσόταν στὸ πλαίσιο τῶν πολέμων Κνωσοῦ-Γόρτυνας καὶ Λατοῦς-Ὀλούντας· ἡ Ἱτανος ἦταν τότε σύμμαχος τῆς Κνωσοῦ, ἡ Ἱεράπυτνα τῆς Γόρτυνας. Τελικὰ, ἐπανειλημμένες μεσολαβήσεις τῶν Ρωμαίων καὶ διαιτησίες τῆς Μαγνησίας ἔθεσαν τέρμα στὸν πόλεμο καὶ τὸ ἱερὸ δόθηκε στὴν Ἱτανο. Σὲ αὐτὴ τὴ μακροχρόνια σύγκρουση διαδραμάτισαν παράλληλα σημαντικὸ ρόλο οἱ ἐδαφικὲς διεκδικήσεις, τὰ οἰκονομικὰ ὀφέλη ποὺ προέκυπταν ἀπὸ τὸν ἔλεγχο ἐνὸς σημαντικοῦ ἱεροῦ, τὰ στρατηγικὰ συμφέροντα ποὺ σχετίζονταν μὲ τὸν ἔλεγχο τοῦ νησιοῦ Λευκῆ, ἡ ἀνάμειξη ξένων δυνάμεων (Αἰγύπτου, Ρώμης), ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στὴν Κνωσὸ καὶ τὴ Γόρτυνα

καί, τέλος, ἡ ἐπιδίωξη ἡγεμονίας στήν ἀνατολική Κρήτη, ὅχι μόνο μέ τήν ὑποταγή τῶν ἀντιπάλων ἀλλά καί μέ τόν ἔλεγχο τοῦ σημαντικότερου τοπικοῦ κέντρου λατρείας. Αὕτῃ ἡ ἀλληλεπίδραση περισσότερων παραγόντων καθιστοῦσε ἀκόμη δυσχερέστερη τήν εἰρήνευση στήν Κρήτη.

Ἡ συνεργασία ἀνάμεσα στίς κρητικές πόλεις

Οἱ συνεργασίες ἀνάμεσα σέ πόλεις τῆς Κρήτης ποτέ δέν ἀποδείχθηκαν μακροχρόνιες. Δέν στηρίζονταν σέ σταθερές βάσεις καί ἀπέβλεπαν μόνο στήν ἐξυπηρέτηση βραχυπρόθεσμων συμφερόντων, μέ ἀποτέλεσμα πολὺ συχνά οἱ σύμμαχοι νά βρίσκονται μέσα σέ σύντομο χρονικό διάστημα στοῦ ἀντίπαλο στρατόπεδο. Οἱ σχέσεις Γόρτυνας καί Κνωσοῦ λ.χ. συνιστοῦν μιάν ἀτελείωτη σειρὰ πολέμων καί κοινῶν ἐπιχειρήσεων ἐναντίον τρίτων. Ἡ Ἀπολλωνία καταστράφηκε τὸ 170 ἀπὸ τὴν Κυδωνία, μέ τὴν ὁποία συνδεόταν μέ ἰσοπολιτεία, καί ἡ Γόρτυνα παραχώρησε τὸ 184 στὴ Ραῦκο τὴ Λύκαστο, πού τὴν εἶχε ἀποσπάσει ἀπὸ τὴν Κνωσό, ἀλλὰ 18 χρόνια ἀργότερα συνεργάστηκε μέ τὴν Κνωσό γιὰ νά μοιραστοῦν τὰ ἐδάφη τῆς Ραύκου.

Ὅρισμένες πόλεις διέθεταν μεγαλύτερη ἰσχὺ χάρις στοῦ πολυαριθμότερο ἀνθρώπινο δυναμικό, τὴ μεγαλύτερη ἔκταση τῆς ἐπικρατείας τους ἢ τίς ἰδιαίτερες σχέσεις μέ κάποια ξένη δύναμη. Οἱ ἰσχυρές πόλεις δέν ἦταν πάντοτε οἱ ἴδιες· ἀπὸ τίς πόλεις πού ἀναφέρει ὁ Ὅμηρος, ἡ Μίλατος, ἡ Λύκαστος, τὸ Ρύτιον καί ἡ Φαιστός εἶχαν χάσει τὴν ἀνεξαρτησία τους τὸν 2ο αἰῶνα καί μόνο ἡ Κνωσός, ἡ Γόρτυνα καί ἡ Λύττος συνέχιζαν νά διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο. Πολλές ἀπόπειρες συνεργασίας ξεκινοῦσαν ἀπὸ τίς ἰσχυρές πόλεις, στήν προσπάθειά τους νά ἐπεκτείνουν τὴν ἐπιρροή τους σέ γειτονικές περιοχές, ὅχι μόνο μέ πολέμους ἀλλὰ καί μέ διακρατικές συμβάσεις. Ἕνας ἐπιδιωκόμενος στόχος ἦταν τὰ οἰκονομικά ὀφέλη πού ἀποκομίζε ἡ ἰσχυρὴ πόλη συνάπτοντας συνθήκες μέ ἀνίσους ὄρους, π.χ. ἀποκομίζοντας μεγαλύτερο μερίδιο ἀπὸ τὰ λάφυρα κοινῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων. Συχνά ἡ ἀμοιβαία παραχώρηση δασμολογικῶν ἐλαφρύνσεων ἀπὸ δύο πόλεις ἀποτελοῦσε μόνο φαινομενικὰ ἰσότιμη σχέση, ἐφόσον ἡ ἰσχυρότερη πόλη, μέ τὸν μεγαλύτερο πληθυσμὸ καί τὴν μεγαλύτερη ἐμπορικὴ δραστηριότητα, ἔβγαινε οὐσιαστικὰ κερδισμένη. Μεγάλο ρόλο ἔπαιζε ἐπίσης ὁ στρατιωτικὸς παράγοντας. Οἱ ἰσχυρές πόλεις ἐπιδίωκαν νά ἐξασφαλίσουν πιστοὺς συμμάχους, στοὺς ὁποίους ὑπαγόρευαν τὴν ἐξωτερικὴ τους πολιτική. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι μιὰ συνθήκη μεταξὺ Γόρτυνας καί Λάππας (2ος αἰῶνας). Φαινομενικὰ ἦταν συμμαχία καί οἰκονομικὴ συνεργασία ἀνάμεσα σέ δύο ἐταίρους· εἰδικές διατάξεις ἐπέτρεπαν τὴν ἐξαγωγή ἀγαθῶν χωρὶς δασμοὺς ἀπὸ τοὺς χερσαίους δρόμους καί μέ μειωμένους δασμοὺς ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ὅμως, ἐνῶ ἡ Λάππα ὑποσχόταν νά προσφέρει στρατιωτικὴ βοήθεια στὴ Γόρτυνα καί νά τὴν ἀκολουθεῖ πιστὰ σέ πόλεμο καί εἰρήνη, ἡ Γόρτυνα πρόσφερε μόνο ἀμυντικὴ βοήθεια στὴ Λάππα καί πρόσφερε ἐγγύηση

μόνον για τὰ υπάρχοντα τότε σύνορά της. Ἡ Λάππα, ἐνῶ ἔπρεπε νὰ ὑποστηρίξει τὴ Γόρτυνα ἀκόμα καὶ στοὺς ἐπιθετικοὺς πολέμους της, δὲν εἶχε νὰ περιμένει καμιά βοήθεια, ἀν ἐπιδίωκε ἡ ἴδια νὰ ἐπεκτείνει τὰ ἐδάφη της.

Πέραν ὅμως ἀπὸ τοὺς οἰκονομικοὺς καὶ στρατηγικοὺς λόγους, σὲ ἡγεμονικὲς φιλοδοξίες παρακινοῦσε καὶ ἓνας μὴ ὀρθολογικός, ἀλλὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικός γιὰ τὶς ἀρχαῖες πόλεις παράγοντας, ἡ αὐτοσυνείδηση κοινοτήτων μὲ ἔνδοξο παρελθόν. Ὁ πολίτης τῆς Γόρτυνας, τῆς Κνωσοῦ, καὶ τῆς Λύττου μεγάλωνε μέσα σὲ ἓνα κλίμα ἐξιδανίκευσης τοῦ παρελθόντος, ἀπὸ νεαρὴ ἡλικία ἀκουγε στὰ συσσίτια διηγήσεις κατορθωμάτων, οἱ ὧδὲς ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ περιεχόμενο τῆς πνευματικῆς του τροφῆς τροφοδοτοῦσαν τὴν ψυχὴ του μὲ ἥρωικά πρότυπα ζωῆς καὶ ὁ ἐφηβικός ὄρκος τοῦ ὑπενθύμιζε ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ ἐπιτρέψει καμιά μείωση τῆς πόλης του. Ὁ ἀρχαῖος Κρητικός ζοῦσε μέσα του ζωντανὴ τὴν παλαιὰ δόξα τῆς πατρίδας του καὶ ἡ συλλογικὴ του δράση καθοδηγοῦνταν ἀπὸ τὰ πρωτεῖα (νόμιμα) ποὺ εἶχαν κερδίσει οἱ πρόγονοί του, τῶν ὁποίων ἡ μνήμη ἦταν ἱερή. Πέρα ἀπὸ τοὺς ψυχροὺς πολιτικούς, οἰκονομικοὺς καὶ στρατιωτικοὺς ὑπολογισμούς, ὑπῆρχε ἡ ζωντανὴ καὶ ἄμεση σχέση τοῦ πολίτη μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς πόλης του, ποὺ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ βλέπει στὰ ἔργα του τὴν ἄμεση συνέχεια ἀπὸ τὰ κλέη ἡρωικῶν μορφῶν τοῦ παρελθόντος, τοῦ Μίνωα ἢ τοῦ Ἰδομενέα, τὰ ὀνόματα τῶν ὁποίων μνημονεύονται συχνὰ σὲ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα νεαρῶν πολεμιστῶν, ἐνῶ οἱ μορφές τους εἰκονίζονται στὰ νομίσματα.

Στὴ διάρκεια τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς διαπιστώνουμε ἀρκετὲς ἡγεμονίες. Τυπικὰ χαρακτηρίζονται ὡς συμμαχίες, ἀλλὰ ὁ τρόπος ποὺ ἀναφέρονται δείχνει τὸν πραγματικὸν τους χαρακτήρα: στὴν ἀρχὴ ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τῆς ἰσχυρῆς πόλης καὶ ἀκολουθεῖ ἓνας γενικὸς χαρακτηρισμὸς γιὰ τὴν ἀνώνυμη μάζα τῶν συμμάχων (π.χ. *Λύττιοι καὶ οἱ σύμμαχοι*). Ἡ Κνωσὸς ἦταν ἤδη ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ ἡ ἰσχυρότερη δύναμη, μὲ ἐπιρροὴν σὲ πολλὰς πόλεις. Γύρω στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰῶνα καὶ τὸ 229 μαρτυροῦνται ἰδιαίτερες συμμαχίες της. Τὴν ἡγετικὴ της θέσιν μοιράστηκε μὲ τὴ Γόρτυνα στὸ *Κοινὸν τῶν Κρηταίων* (221), καὶ ἔκτοτε συγκρουόταν μαζί της γιὰ τὴν ἐπανάκτησίν της. Ἴσως ἐπικράτησε πάλι στὰ τέλη τοῦ 2ου αἰῶνα. Καὶ ἡ Γόρτυνα εἶχε μιὰ συμμαχίαν ἤδη ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ, ποὺ τὴ διατήρησε, μὲ διαφορετικὰ μέλη, μέχρι τὰ τέλη τοῦ 2ου αἰῶνα. Ἄλλες πόλεις, μὲ πρόσκαιρες καὶ περιορισμένες τοπικὰ συμμαχίες, ἦταν ἡ Λύττος (249 καὶ 221), ἡ Ἱεράπυτνα, ἡ Κυδωνία καὶ ἴσως ἡ Φαιστός (περίπου τὸ 250). Πολυάριθμες ἀλλὰ τὸ ἴδιο βραχυρόνιες ἦταν οἱ διμερεῖς συμμαχίες μεταξὺ ἴσων ἐταίρων. Ὅρισμένες φορὲς δημιουργοῦνταν γιὰ κάποιο συγκεκριμένο στόχον, ἐναντίον συγκεκριμένου ἀντιπάλου· π.χ. τὸ 167 ἡ Κνωσὸς καὶ ἡ Γόρτυνα συνεργάστηκαν γιὰ νὰ κατακτήσουν τὴ Ραῦκο, ἰσοπέδωσαν τὴν πόλιν, ὑποδούλωσαν τὸν πληθυσμὸν της καὶ μοίρασαν τὰ ἐδάφη της. Μερικὲς φορὲς οἱ συμμαχίες ἀνάμεσα

σὲ μικρὲς πόλεις ἦταν ἀποτέλεσμα πιέσεων ἀπὸ κάποια ἰσχυρότερη δύναμη τῆς Κρήτης ἢ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Συνήθως ἡ συμμαχία εἶχε, θεωρητικὰ βέβαια, αἰώνια ἰσχὺ καὶ αὐστηροὶ ὅροι ἀπαγόρευαν τὴν ἀλλαγὴ ἢ παραβίαση τῶν ὄρων τῆς. Οἱ ἑταῖροι τῶν συμμαχιῶν διαβεβαίωναν ἀμοιβαία ὑποστήριξη ἂν δέχονταν ἐπίθεση, ἐγγυοῦνταν ἀμοιβαῖα τὰ σύνορά τους καὶ ρύθμιζαν τὸ μοίρασμα τῶν λαφύρων ἀπὸ κοινὲς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις.

Πολλὲς φορὲς τῇ συμμαχίᾳ ἀποτελοῦσε ἓνα μόνο σκέλος συνθηκῶν γιὰ εὐρύτερη πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ συνεργασία. Μιὰ συνθήκη τῆς Ἱεράπυτνας μὲ τὴν Πρίανσο (ἄρχες 2ου αἰῶνα) προέβλεπε στρατιωτικὴ συνεργασία καὶ συμμαχία τῶν δύο πόλεων, ἀμοιβαῖο σεβασμὸ τῶν συνόρων, μοίρασμα τῶν κοινῶν λαφύρων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα οἱ πόλεις κρατοῦσαν τὴ δεκάτη, καὶ κοινὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ μὲ τὴ Γόρτυνα. Στὸν πολιτικὸ τομέα οἱ δύο πόλεις παραχωροῦσαν ἀμοιβαῖα πολιτικὰ δικαιώματα σὲ ὅσους πολίτες ᾔθελαν νὰ κάνουν χρῆση τοῦ προνομίου καὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν ξένη πόλιν (*ισοπολιτεία*). Μὲ τὴν *ισοπολιτεία* ὁ πολίτης π.χ. τῆς Πριάτσου μποροῦσε νὰ πολιτογραφηθεῖ στὴν Ἱεράπυτνα, νὰ συνάψῃ γάμο, νὰ ἀποκτήσῃ γῆ καὶ νὰ μετέχει σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ πολιτικοῦ, κοινωνικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ βίου στὴν ξένη πόλιν. Τὴν πολιτικὴν συνεργασία ἐνίσχυαν διατάξεις γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῶν πολιτῶν κάθε πόλης στὶς γιορτὲς τῆς ἄλλης, γιὰ τὴ σίτισή τους στὸ *ἀνδρεῖο*, τὴν ἐπίσημη φιλοξενία τῶν *κόσμων*, τὴν κάλυψη ὁδοιπορικῶν ἐξόδων γιὰ τοὺς πρεσβευτὲς τῆς συμμάχου, καὶ τὴν ἐτήσια ἀνάγνωση τῆς συνθήκης στὴ μεγαλύτερη γιορτὴ κάθε πόλης παρουσία πολιτῶν καὶ ἀπὸ τοὺς δύο ἑταίρους. Ὅσα ἀδικήματα εἶχαν διαπραχθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴ σύναψη τῆς συνθήκης θὰ δικάζονταν ἀπὸ δικαστήριον ποὺ θὰ ὀρίζαν ἀπὸ κοινοῦ οἱ δύο πόλεις κατὰ τὴ θητεία τῶν *κόσμων* τοῦ ἴδιου ἔτους. Τὰ μελλοντικὰ ἀδικήματα θὰ ἔκρινε διαιτητὴς (*πρόδικος*) καί, σὲ περίπτωσι ἀδυναμίας του, δικαστήριον τρίτης πόλης, ποὺ θὰ ὀριζόταν κάθε χρόνο ἀπὸ τὴν Πρίανσο καὶ τὴν Ἱεράπυτνα. Ὅποιος πολίτης διαπίστωνε καὶ κατὰ γέλλε παραβίαση τῆς συνθήκης ἀπὸ κάποιο ἀξιωματοῦχο ἢ ἰδιώτη θὰ εἰσέπραττε τὸ 1/3 τοῦ προστίμου ποὺ θὰ ἐπιβαλλόταν. Τέλος, λαμβάνονταν μέτρα γιὰ οἰκονομικὴν συνεργασία. Οἱ πολίτες τοὺς ἀπαλάσσανταν ἀπὸ τοὺς δασμοὺς γιὰ τὴ βοσκή τῶν κοπαδιῶν τους στὰ δημόσια ἐδάφη, ἐπιτρεπόταν νὰ καλλιεργοῦν δημόσιες γαῖες τῆς συμμάχου πόλης καταβάλλοντας τὰ προβλεπόμενα τέλη, ἐνῶ γιὰ τὶς ἐμπορικὲς τοὺς συναλλαγὰς θὰ τηροῦσαν τοὺς νόμους τῆς πόλης ὅπου πραγματοποιιοῦνταν ἡ συναλλαγὴ. Ἡ εἰσαγωγὴ καὶ ἡ ἐξαγωγὴ ἀγαθῶν ἐπιτρέπονταν ἐλεύθερα καὶ χωρὶς δασμοὺς, ἀρκεῖ νὰ γίνονταν γιὰ προσωπικὴ χρῆση καὶ ὄχι γιὰ ἐμπόριο. Ἀλλες συνθήκες περιέχουν παρόμοιες διατάξεις μὲ μικρὲς παραλλαγές. Συχνὰ ὀριζόταν ὅτι καὶ οἱ ἐφηβοὶ θὰ ὀρκίζονταν γιὰ τὴν τήρησιν τῆς συνθήκης, συμφωνοῦνταν μειωμένοι δασμοὶ γιὰ τὴν ἐξαγωγὴ προϊόντων ἀπὸ τὴ θάλασσα κ.ἄ. Διευρυμένη μορφή *ισοπολιτείας* ἦταν ἡ

συμπολιτεία, με την οποία ο πολίτης μιᾶς πόλης γινόταν αὐτομάτως πολίτης καὶ τῆς ἄλλης, χωρίς ιδιαίτερη δήλωση καὶ χωρίς νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν ξένη πόλη ἢ νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὰ πολιτικά δικαιώματα στὴν πατρίδα του. Ἔτσι, ἀπὸ τὶς δύο πόλεις προέκυπτε μιὰ νέα ἐνότητα.

Μιὰ ἄλλη μορφή συνεργασίας ἦταν ἡ διαιτησία μιᾶς πόλης στὶς διαφορὲς δύο κρητικῶν πόλεων ἢ πολιτῶν μιᾶς πόλης. Ὁ ξένος διαιτητής, θεωρητικὰ περισσότερο ἀμερόληπτος, ἔπρεπε νὰ εἶναι καὶ ἀρκετὰ ἰσχυρός, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ κάνει σεβαστὴ τὴν κρίση του. Πρὶν ἀπὸ τὸ 118, ἡ Κνωσὸς ἀνέλαβε νὰ μεσολαβήσει ἀνάμεσα στὶς ἐμπόλεμες πόλεις Λατῶ (ποὺ ἦταν σύμμαχος τῆς) καὶ Ὀλούντα. Οἱ δύο ἀντίπαλοι ἐξουσιοδότησαν τὴν Κνωσὸ νὰ λύσει τὶς συνοριακὲς τους διαφορὲς μέσα σὲ 10 μῆνες. Τὸ 118 ἡ διαιτησία ἀνατέθηκε πάλι στὴν Κνωσὸ καὶ οἱ διάδικοι ὑποχρεώθηκαν νὰ καταθέσουν στὸ χρεοφυλάκιο τῆς Κνωσοῦ χρηματικὸ ποσὸ ποὺ θὰ ἔπαιρνε ὁ ἕνας διάδικος, ἂν ὁ ἀντίπαλός του δὲν σεβόταν τὴν ἀπόφαση τοῦ διαιτητῆ. Ἐνα χρόνο ἀργότερα δόθηκε νέα παράταση 12 μηνῶν καὶ αὐτὴ τῇ φορᾷ ἡ κρίση τῆς Κνωσοῦ ἐπικυρώθηκε καὶ ἀπὸ τὴ Ρώμη. Μερικὲς φορὲς μιὰ πόλη ἔστειλε σὲ κάποιον σύμμαχό τῆς δικαστὲς γιὰ νὰ ἐπιλύσουν, ὡς περισσότερο ἀμερόληπτοι, ἐσωτερικὲς διαφορὲς, ὅπως π.χ. ἡ Κνωσὸς καὶ ἡ Λύττος στὴ Μάλα, ποὺ μαστιζόταν ἀπὸ ἐσωτερικὲς συγκρούσεις. Ἐπίσης δὲν σπανίζουν οἱ συνθήκες εἰρήνης, με τὶς ὁποῖες καθορίζονταν τὰ σύνορα δύο πρώην ἐχθρῶν καὶ ἡ ἐπιστροφή λαφύρων καὶ αἰχμαλώτων. Παρὰ τὴ συχνότητα τῶν πολέμων, ἦταν γενικὴ ἡ ἐπιθυμία γιὰ προστασία τῶν πολιτῶν καὶ τῶν δικαιωμάτων τους σὲ ὅλη τὴν Κρήτη, ἡ διευκόλυνσή τους στὶς μετακινήσεις καὶ στὶς οἰκονομικὲς συναλλαγὰς τους καί, κυρίως, ἡ ρύθμιση τῶν δικαστικῶν τους διαφορῶν. Στὸν τελευταῖο τομέα, ὅπου ἐπιζεῖ κάτι ἀπὸ τὴν παλαιὰ φήμη τῆς Κρήτης γιὰ τὴν τάξη δικαίου, καὶ ἀπαλύνει τὶς ἐντυπώσεις ἀπὸ τὶς ἀρνητικὲς κρίσεις τοῦ Πολυβίου, ιδιαίτερο ρόλο ἔπαιξε τὸ *Κοινὸν τῶν Κρηταίων*.

Τὸ Κοινὸν τῶν Κρηταίων

Σὲ ὅσες ἐλληνικὲς περιοχὲς ἡ γεωγραφικὴ καὶ φυλετικὴ ἐνότητα δὲν εἶχε ὀλοκληρωθεῖ μὲ τὴ δημιουργία ἐνιαίου κράτους, οἱ ἀνεξάρτητες πόλεις ἢ ἔθνη ἀνέπτυσαν λιγότερο ἢ περισσότερο χαλαρὲς ὁμοσπονδίες, συνήθως μὲ κέντρο κάποιον ἱερό. Στὴν Κρήτη, ἂν ἐξαίρεσουμε τοπικὲς λατρευτικὲς ἐνώσεις καὶ κοινά, συναντοῦμε στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ γιὰ πρώτη φορὰ μιὰν ὁμοσπονδία ποὺ περιελάμβανε ὅλες ἢ τὶς περισσότερες κρητικὲς πόλεις. Ἡ χρονολογία καὶ οἱ αἰτίες τῆς ἱδρύσεως τοῦ *Κοινοῦ τῶν Κρηταίων*, τὰ μέλη του καὶ οἱ ὀργανωτικὲς του ἀρχὲς εἶναι οὐσιαστικὰ ἀγνωστες. Ἡ σύγχρονη ἔρευνα συγκλίνει ἄλλοτε στὴ μαρτυρία τοῦ Πολυβίου, ὅτι ἡ Κνωσὸς καὶ ἡ Γόρτυνα ἔνωσαν τὸ 221 ὅλη τὴν Κρήτη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Λύττο, κάτω ἀπὸ τὴν ἡγεμονία τους, ἄλλοτε στὴν ἀποψη

ὅτι ἡ ἰδρυση τοῦ *Κοινοῦ* συμπίπτει μὲ τὴν ἀνακήρυξιν τοῦ Φιλίππου Ε' σὲ προστάτῃ τῆς Κρήτης (216) καὶ ἄλλοτε στὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἰδρύθηκε γύρω στὸ 250. Ἄν εὐσταθεῖ ἡ τελευταία αὐτῇ ὑπόθεσιν, ἡ ἰδρυση τοῦ *Κοινοῦ* ὀφείλεται ἐνδεχομένως στὴν Αἴγυπτον, πού λίγο νωρίτερα εἶχε ἐγκαταστήσει φρουρά στὴν Ἱτανό, εἶχε συνεργασεῖ μὲ πολλὰς πόλεις στὸν Χερμωνίδειον πόλεμον καὶ σχετιζόταν μὲ τὸ *Κοινὸν τῶν Νησιωτῶν* καὶ τὸ *Κοινὸν τῆς Κύπρου*. Τὴν ἰδίαν ὑπόθεσιν ἐνισχύει καὶ ἡ ὀνομασία δύο θεσμῶν τοῦ κρητικοῦ *Κοινοῦ* (*διάγραμμα* καὶ *κοινοδίκιον*): οἱ ὅροι αὐτοὶ χρησιμοποιοῦνταν στὴν Αἴγυπτον καὶ γενικὰ στὶς ἐλληνιστικὰς μοναρχίαι καὶ μᾶλλον δὲν ἔχουν κρητικὴ καταγωγὴ. Τὴν ὅλη ἱστορίαν τοῦ *Κοινοῦ* τὴ χαρακτηρίζουν ἡ προσπάθεια ξένων δυνάμεων νὰ ἀποκτήσουν ἐπιρροὴ πάνω του, ἡ βραχύχρονη λειτουργία του, ἡ ἀπουσία πολλῶν πόλεων ἀπὸ τοὺς κόλπους του καὶ οἱ ἐσωτερικὲς συγκρούσεις γιὰ τὴν ἡγεσίαν του. Αὐτὲς οἱ ἀδυναμίες ἀποτελοῦν καὶ ἐνδείξεις γιὰ τοὺς λόγους πού ἰδρύθηκε. Στὴ δημιουργίαν του δὲν ἐπέδρασαν τὰ ἄλλα ἐλληνιστικὰ κοινὰ μὲ τὴν ὁλοτέλῃ διαφοροτικὴ δομὴ οὔτε κάποια ἐπιθυμία τῶν Κρητῶν νὰ ἀντιμετωπίσουν ἐνωμένοι τὶς μεγάλας δυνάμεις. Ἀντίθετα, ἐπανιδρύθηκε δύο φορές (216 καὶ 184) ὕστερα ἀπὸ ξένη πίεσιν, τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Ρώμης. Οἱ μόνες γνωστὲς δραστηριότητές του ἀφοροῦν στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ καὶ στὴν ἐσωτερικὴ εἰρήνευσιν, δηλαδὴ στὶς δύο κύριες μέριμνας τῶν ξένων δυνάμεων. Ἄν ὄντως δὲν δημιουργήθηκε ἀπὸ κάποια ἐσωτερικὴ ἀνάγκη, ἐξηγοῦνται καὶ οἱ ἀδυναμίες καὶ ἡ χαλαρὴ δομὴ του. Ὡς τεχνητὸ δημιούργημα ἦταν εὐάλωτον· λειτουργοῦσε ὅσο συνεργάζονταν οἱ δύο ἰσχυρότατες πόλεις, ἡ Κνωσὸς καὶ ἡ Γόρτυνα, καὶ κατέρρεε μόλις κάποια πόλιν ἄλλαζε τοὺς ἐξωτερικοὺς τῆς συμμάχους.

Τὰ μέλη τοῦ *Κοινοῦ* καὶ ὁ προσανατολισμὸς του ἄλλαζαν συνεχῶς. Τὴν ἡγεσίαν εἶχαν ἡ Κνωσὸς καὶ ἡ Γόρτυνα καὶ οἱ ἀποφάσεις του χρονολογοῦνται μὲ βάση τοὺς *πρωτοκόσμους* τῶν δύο πόλεων. Ὑπῆρχαν καὶ ὀρισμένες περίοδοι πού μία πόλιν κέρδιζε σχετικὴ ὑπεροχή. Γιὰ μεγάλα διαστήματα φαίνεται ὅτι δὲν ἀνῆκαν στὴν ὁμοσπονδίαν ἡ Λύττος, ἡ Κυδωνία καὶ ἡ Ἱτανός. Τὸ *Κοινὸν* δὲν διέθετε πολλὰ διοικητικὰ ὄργανα. Ἀνώτατη ἀρχὴ ἦταν τὸ συνέδριον, στὸ ὁποῖο μετεῖχαν ἐκπρόσωποι ὅλων τῶν μελῶν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν συνέδρων κάθε πόλιν ἴσως ἦταν ἀνάλογος μὲ τὸ μέγεθός της. Τὸ συνέδριον ἔπαιρνε ἀποφάσεις καὶ εἶχε περιορισμένες ἐκτελεστικὰς ἀρμοδιότητες. Παράλληλα ὑπῆρχε ἡ γενικὴ συνέλευσις (*σύλλογος*), στὴν ὁποίαμποροῦσε νὰ συμμετάσχει κάθε πολίτης πού ἦταν ἀπὸ πόλιν-μέλος τοῦ *Κοινοῦ*. Ὁ *σύλλογος* μᾶλλον συνερχόταν ἐτησίως καὶ σὲ ἔκτακτες περιπτώσεις, ἀκουγε τὶς εἰσηγήσεις τῶν συνέδρων καὶ τοὺς ξένους ἀπεσταλμένους καὶ ἔπαιρνε ἀποφάσεις (*ρητὰ ἢ δόγματα*). Ὑπῆρχε ἐπίσης δικαστήριον (*κοινοδίκιον*) γιὰ τὴν ἐπίλυσιν τῶν διαφορῶν. Τὸ *Κοινὸν* δὲν εἶχε ἄλλους ἀξιωματούχους, στρατό, ἄλλα ὄργανα, ταμεῖον, οὔτε καὶ σταθερὴν ἔδραν. Ὁ *σύλλογος* συνερχόταν σὲ διάφορες πόλεις (Κνωσὸς, Λάππα, ἴσως Ἀξό). Γιὰ τὴ δράσιν ἢ τὴν ὑπαρξιν τοῦ *Κοινοῦ* δὲν ὑπάρχουν

πληροφορίες μετά το 139/8, αλλά δεν αποκλείεται να αναδιοργανώθηκε στα τέλη του 2ου αιώνα σε σταθερότερες βάσεις. Κατά τον τελευταίο πόλεμο με τη Ρώμη γίνεται λόγος για κοινή 30μελή πρεσβεία των Κρητών στη Ρώμη (70), κοινές στρατιωτικές δυνάμεις (24.000 άνδρες), και κοινούς ηγέτες από διάφορες πόλεις. Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε αν αυτή η τελευταία συνεργασία είχε ως φορέα της το Κοινόν.

Κύρια αρμοδιότητα της χαλαρής ομοσπονδίας ήταν οι έξωτερικές σχέσεις. Συνήπτε συμμαχίες, π.χ. με τον Φίλιππο Ε' (216) και τον Πτολεμαίο ΣΤ' (περίπου το 158), αλλά συνήθως μεσολαβούσε για τη σύναψη διμερών σχέσεων των μελών του με κάποια ξένη δύναμη, π.χ. με τον Εὐμένη της Περγάμου (183). 'Επίσης έστελνε στρατεύματα στους συμμάχους του. Δεν έπρόκειτο για μόνιμες στρατιωτικές δυνάμεις· τὸ Κοινόν καθόριζε απλῶς στὰ μέλη του τὸν ἀριθμὸ τῶν στρατιωτῶν ποὺ θὰ έστελναν με δικούς τους ἀρχηγούς. 'Επίσης παραχωροῦσε ἀσυλία σὲ πόλεις, δεχόταν καὶ έστελνε πρεσβευτές, παραχωροῦσε τιμές σὲ ξένους, ἢ ἀναγνώριζε κάποιον ἄτομο ὡς πολίτη καὶ πρόξενο τῶν μελῶν του. Γύρω στὸ 160 ἐνέκρινε αἴτηση τῆς 'Ιτάνου, νὰ δεχτεῖ αἰγυπτιακὴ φρουρά. Οἱ ἀποφάσεις του ἦταν περισσότερο εἰσηγήσεις πρὸς τὰ μέλη παρὰ δεσμευτικὲς ἐντολές, ἀλλὰ συνήθως φρόντιζε γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τους. 'Η δευτέρα μέριμνα τοῦ Κοινοῦ ἦταν ἡ ἐπίλυση διαφορῶν ἀνάμεσα σὲ πόλεις καὶ ἰδιῶτες. Διέθετε δικαστήριον (κοινοδίκιον) καὶ εἶχε καθορίσει κοινὴ διαδικασία διαιτησίας. Γιὰ τὶς διαφορές τους οἱ πόλεις ὀρίζαν διαιτητὴ (πρόδικον) ἢ ἀνέθεταν τὴν ὑπόθεση στὸ κοινοδίκιον. Σὲ περίπτωσιν ποὺ ὁ πρόδικος δὲν μποροῦσε νὰ λύσει τὴν διαφορά, οἱ διάδικοι ὀρίζαν μιὰ τρίτη πόλιν, ποὺ ἐξέλεγε δικαστὲς γιὰ τὴν ὑπόθεση. Οἱ δικαστὲς συνέτασσαν τὴν κρίσιν τους καὶ ἐπέβαλλαν ποινὲς με βάση ἕνα σχετικὸ πῖνακα (διάγραμμα) ἀδικημάτων καὶ ποινῶν, σεβαστὸ ἀπὸ ὅλες τὶς πόλεις, ἀκόμη καὶ σὲ περιόδους ποὺ τὸ Κοινόν εἶχε διαλυθεῖ. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθήκες, με τὴ χαλαρὴ δομὴ, τὶς ἀντιθέσεις ἀνάμεσα στὰ οὐσιαστικὰ αὐτόνομα μέλη του καὶ τὶς ξένες ἐπεμβάσεις, τὸ Κοινόν δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ διαδραματίσει σημαντικὸ ρόλο οὔτε στὴν ἐσωτερικὴ ἱστορία τῆς Κρήτης οὔτε ὡς πολιτικὴ δύναμη στὴν ἐλληνιστικὴ ἱστορία. Τὸ μονιμότερο ἐπίτευγμά του ἦταν οἱ ρυθμίσεις στὸν τομέα τοῦ δικαίου.

B. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΟΣ

1. Η ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Οἱ ἐνοποιητικὲς προσπάθειες, ἡ ἀνάμειξη ξένων δυνάμεων καὶ ἡ κοινωνικὴ ἐξέλιξη δὲν ἄφησαν ἀμετάβλητη τὴ μορφή τοῦ κράτους. 'Η κλασικὴ πόλιν-κράτος παρέμεινε ἡ κυρίαρχη μορφή πολιτικῆς ὀργάνωσης, ἀλλὰ διατηρήθηκαν καὶ ἰδρύθηκαν νέα κοινά. Κληρονομία τῆς κλασικῆς ἐποχῆς ἦταν τὸ κοινόν τῶν 'Αρχάδων καὶ ὥσως τῶν Μωδαίων. 'Ελληνιστικὸ δημιούργημα εἶναι τὸ κοινόν τῶν 'Ορείων στὴν ὀρεινὴ δυτικὴ Κρήτη. Τὸ ἀποτελοῦσαν μικρὲς πόλεις (Λισσός, Ποικιλάσιον, 'Υρτακίνα,

Ἐλυρος, Τάρρα), πού συνδέονταν μὲ κοινὰ πολιτικά δικαιώματα, ἔφεραν τὸ κοινὸ ὄνομα Ὅρειοι (βουνήσιοι), διέθεταν κοινὸ νόμισμα, ἴσως κοινὴ πρωτεύουσα (Λισσός), κοινὸ λατρευτικὸ κέντρο στὸ Δικτυναῖο τῆς Λισσοῦ, ἀσκοῦσαν κοινὴ πολιτικὴ καὶ συνῆπταν συμμαχίες, ἀλλὰ μᾶλλον διατηροῦσαν τὴν ἀνεξαρτησία τους σὲ τοπικὰ θέματα. Ἀντίθετα ἀπὸ αὐτὰ τὰ κοινὰ, τὸ Κοινὸν τῶν Κρηταίων δὲν ἀποτελοῦσε ἐνιαῖο κράτος.

Νέο φαινόμενο ἦταν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἰσοπολιτεία ἀνάμεσα σὲ δύο πόλεις, καὶ ἡ συμπολιτεία, ἀπὸ τὴν ὁποία προέκυπτε μιὰ νέα πολιτικὴ ἐνότητα. Συνήθως ἡ συμπολιτεία συνέδεε μιὰ ἰσχυρὴ πόλη τῆς ἐνδοχώρας μὲ μιὰ ἀνεξάρτητη παράκτια πόλη (τὴ Γόρτυνα μὲ τὴ Φαιστό, τὴ Λύττο μὲ τὴ Χερσόνησο) ἢ μὲ μιὰ ἐξαρτημένη κοινότητα πού διέθετε λιμάνι ἢ βρισκόταν στὴν πεδιάδα (τὴ Λατὼ μὲ τὴν Καμάρα, τὴν Ἀνώπολη μὲ τὴν Ἀραδῆνα). Ἡ πόλη τῆς ἐνδοχώρας (ἄνω πόλις) ἀποτελοῦσε συνήθως, ἢ τουλάχιστον στὴν ἀρχή, τὸ διοικητικὸ κέντρο, ἐνῶ ἡ παραθαλάσσια πόλη (κάτω πόλις, πόλις ἢ ἐπὶ θαλάσση ἢ πρὸς θαλάσση) διέθετε τοπικοὺς ἄρχοντες (Χερσόνησος), δικαστήριο (Φαιστός), συνέλευση (Καμάρα) καὶ αὐτοδιοίκηση. Κοινὲς ἦταν οἱ ἀποφάσεις γιὰ θέματα ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ἀν καὶ κάθε κοινότητα μποροῦσε νὰ συντάσσει χωριστὰ τὰ ψήφισμά της. Οἱ δύο κοινότητες εἶχαν κοινὰ ἐδάφη καὶ οὐσιαστικὰ ἀποτελοῦσαν ἓνα κράτος. Αὐτὴ τὴν ἐνότητα ὑπογράμμιζε καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς ἄνω καὶ κάτω πόλις, πού ὑποδήλωνε ὅτι μόνον γεωγραφικὴ διαφοροποίηση ὑπῆρχε οὐσιαστικά. Ἔτσι π.χ. οἱ δύο δικαστὲς πού ἔστειλε ἡ Λύττος στὴ Μάλα χαρακτηρίζονταν ὡς Λύττιοι· τὸ ὅτι ὁ ἓνας προερχόταν ἀπὸ τὴν ἄνω πόλιν καὶ ὁ ἄλλος ἀπὸ τὴν κάτω ἦταν καθαρὰ ἐσωτερικὴ ὑπόθεση. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ναυτιλίας εἶχε συχνὰ ὡς ἀποτέλεσμα ἡ πόλη τῆς ἐνδοχώρας (π.χ. ἡ Λατὼ καὶ ἡ Λύττος) νὰ χάσει σταδιακὰ τὴ σημασία της πρὸς ὄφελος τοῦ ἐπίνειου.

Ἡ συμπολιτεία ἦταν μιὰ μόνο ἀπὸ τίς λύσεις γιὰ τὴ διέξοδο πρὸς τὴ θάλασσα. Συνήθως οἱ ἰσχυρὲς πόλεις διέθεταν ἐπίνεια ἢ ἐμπορεῖα, μικροὺς οἰκισμοὺς σὲ λιμάνια, χωρὶς τοπικὴ αὐτοδιοίκηση. Πολιτικά δικαιώματα εἶχαν μόνον ὅσοι κάτοικοι τοῦ ἐπίνειου ἦταν καὶ πολῖτες τοῦ κέντρου τῆς ἐνδοχώρας. Μερικὲς φορὲς τὰ ἐπίνεια (π.χ. ἡ Λεβήνα καὶ τὸ Μάταλον) ἦταν παλαιὰ ἀνεξάρτητες πόλεις πού εἶχαν προσαρτηθεῖ ἀπὸ τὸν ἰσχυρὸ γείτονα. Ἐξαρτημένες κοινότητες ὑπῆρχαν ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Οἱ πόλεμοι καὶ οἱ ἡγεμονίες ἰσχυρῶν πόλεων μετέτρεψαν πολλὰς ἀνεξάρτητες πόλεις σὲ ἐξαρτημένες κοινότητες. Σὲ πολλὰς περιπτώσεις ἡ ἐπικυρίαρχη πόλη ρύθμιζε μὲ ψήφισμα τίς σχέσεις της μὲ τὴν ὑποτελὴ κοινότητα καθορίζοντας τίς ὑποχρεώσεις της καὶ παραχωρώντας προνόμια, συνήθως ὅταν ἀπέβλεπε μὲ τὸν τρόπον αὐτὸ νὰ ἔχει ἡ ἴδια σημαντικὰ ὀφέλη. Στὸ ψήφισμά τους γιὰ τοὺς Σταλίτες (ἀρχὲς 3ου αἰ.) οἱ Πραῖσιοι ἀναθεωροῦσαν τίς σχέσεις τους μὲ τοὺς ὑπηκόους τους, στοὺς ὁποίους παραχωροῦσαν τὸν οἰκισμό καὶ τὰ ἐδάφη πού

κατείχαν κάποτε ως ανεξάρτητη πόλη. 'Επίσης αναλάμβαναν να προστατεύουν την εξαρτημένη κοινότητα, τὰ ἐδάφη καὶ τὰ νησιά της. Οἱ Σταλίτες ἔπρεπε νὰ καταβάλλουν κάθε χρόνο φόρους (τὸ 1/2 τῶν δημοσίων ἐσόδων τους ἀπὸ λιμάνια, τὴν ἀλιεία καὶ τὴν πορφύρα) καί, μαζί μὲ τὴν εξαρτημένη κοινότητα τῶν Σηταϊτῶν, νὰ παρέχουν πλοῖα στὴν Πραισὸ γιὰ μεταφορές. Στὸ ἀνάλογο ψήφισμα τῶν Γορτυνίων γιὰ τὴν Καῦδο (2ος αἰ.) οἱ ἐπικυρίαρχοι πρόσφεραν στοὺς Καυδίους ἐλευθερία καὶ αὐτονομία γιὰ τὶς τοπικὲς ὑποθέσεις, τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιλύουν μόνοι τους τὶς δικαστικὲς τους διαφορὲς καὶ νὰ ἔχουν τοπικοὺς ἀξιωματοῦχους· ἡ Γόρτυνα καθόριζε καὶ τοὺς κανόνες μὲ τοὺς ὁποίους θὰ αὐτοδιοικοῦνταν. Οἱ Καῦδιοι ὑποχρεώονταν νὰ ἀκολουθοῦν τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Γόρτυνας, νὰ παρέχουν στρατιωτικὴ βοήθεια, νὰ δεχτοῦν φρουρά στὸ νησί τους καὶ νὰ πληρώνουν φόρους: 1/10 ἀπὸ τὰ ἀγροτικὰ προϊόντα καὶ συγκεκριμένη ποσότητα ἀλατιοῦ καὶ ἀρκεύθων. Στὸ ἱερὸ τοῦ 'Απόλλωνα στὴ Γόρτυνα πρόσφεραν τὴ δεκάτῃ ἀπὸ ὅσα πολῦτιμα ἀντικείμενα συνέλεγαν ἀπὸ ναυάγια στὸ νησί τους. 'Απὸ τὴ φορολογία ἐξαίρουνταν οἱ δασμοὶ ἀπὸ τὰ λιμάνια, τὰ κτηνοτροφικὰ καὶ τὰ κηπευτικὰ προϊόντα. Εἰδικὲς διατάξεις ρύθμιζαν τὴν ἐπίλυση δικαστικῶν τους διαφορῶν μὲ τοὺς πολίτες τῆς Γόρτυνας. Μὲ ἀνάλογο ψήφισμα ἡ Γόρτυνα ρύθμιζε τὶς σχέσεις της μὲ τὴν ὑποτελὴ κοινότητα τῶν 'Αμυκλαίων, διακατονίζοντας θέματα δικαστικῶν διαφορῶν, φορολογίας καὶ λατρείας. Οἱ 'Αρτεμίτες, ἐξαρτημένη κοινότητα τῆς 'Ελευθέρας, εἶχαν μᾶλλον συγκεκριμένη ὑποχρέωση νὰ ἐπιμελοῦνται ἓνα ἱερὸ τῆς 'Αρτεμης, στὰ ἐδάφη τοῦ ὁποίου ἦταν ἐγκαταστημένοι. 'Απαγορευόταν νὰ μετακινήθουν χωρὶς τὴν ἄδεια τῆς πόλης. Γενικά, οἱ ἐξαρτημένες κοινότητες δὲν εἶχαν ανεξάρτητὴ ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ, οὔτε ἐδαφικὴ κυριαρχία στὶς ἐκτάσεις ποὺ νέμονταν κατὰ παραχώρηση τοῦ ἐπικυρίαρχου, κατέβαλλαν φόρους, δὲν ἔκοβαν νόμισμα καὶ δέχονταν συχνὰ φρουρά. Διέθεταν ὅμως τοπικὴ αὐτοδιοίκηση γιὰ δικαστικὰ κυρίως θέματα, ἴσως δικούς τους νόμους, ἄρχοντες καὶ σχετικὴ αὐτονομία στὴν οἰκονομικὴ τους δραστηριότητα.

'Η ὕπαρξὴ πλεονάσματος ἀκτημόνων πολιτῶν εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα μιὰ ἄλλη μορφή ἡμιανεξάρτητης κοινότητας, τὴν ἀποικία. Μιὰ πόλη ἐγκαθιστοῦσε πολίτες της στὰ ἐδάφη ἄλλῃ πόλης, ποὺ ἦταν πρόθυμῃ νὰ τοὺς δεχτεῖ. 'Ετσι π.χ. ἡ 'Ιεράπυτνα ἐγκατέστησε πολίτες της στὰ ἐδάφη τῶν 'Αρχάδων, μὲ τοὺς ὁποίους διατηροῦσε ἰσοπολιτεία, σὲ δημόσιες γαῖες ποὺ μᾶλλον ἔμεναν ἀκαλλιεργητές. Οἱ ἀποικοὶ διατηροῦσαν τὰ πολιτικὰ τους δικαιώματα στὴν 'Ιεράπυτνα καὶ αὐτοδιοικοῦνταν. Γιὰ νὰ μὴν ἀνεξαρτητοποιηθοῦν, ἡ 'Ιεράπυτνα τοὺς ἐπέβαλε μὲ ὄρκο νὰ εἶναι πάντοτε πιστοὶ σύμμαχοί της. 'Αποίκους ἐγκατέστησε καὶ στὰ ἐδάφη τοῦ ἱεροῦ τοῦ Δικταίου Δία ποὺ διεκδικοῦσε ἀπὸ τὴν 'Ιτανο.

'Η ἐπέκτασις τῆς ἐπιρροῆς ξένων δυνάμεων ἐπηρέασε μέχρις ἓνα βαθμὸ καὶ τὴ μορφή τοῦ κράτους, περιορίζοντας τὴν ἀνεξαρτησία ὀρισμένων πόλεων, ποὺ ὑποβιβάστηκαν σὲ ἓνα εἶδος «προτεκτοράτου».

Ἄν καὶ δὲν εἶναι πιθανὸν ὅτι ξένες δυνάμεις εἶχαν κτήσεις στὴν Κρήτη, δηλαδὴ ὅτι ἀσκούσαν ἐδαφικὴ κυριαρχία, εἶχαν ὅμως ἐγκαταστήσει κατὰ περιόδους φρουρὲς ἢ Αἰγυπτίους στὴν Ἰτανο, στὸ νησί Λευκὴ καὶ ἴσως στὴν Ἀρσινόη (Ρίθυμνα), ἢ Ρόδος στὴν Ὀλούντα καὶ ἢ Σπάρτη σὲ ἀγνωστες πόλεις. Οἱ πόλεις αὐτὲς διατηροῦσαν τυπικὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν τους, ἀλλὰ δεσμεύονταν ἀπὸ τὴν ξένη δύναμι στὴν ἐξωτερικὴ τους πολιτικὴ. Δὲνμποροῦσαν νὰ συνάψουν συνθήκες κατὰ βούλησιν καὶ παρεῖχαν στρατιωτικὴ βοήθεια στὴν ξένη δύναμι, ἢ ὅποια ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς προστάτευε τὸ ὑπάρχον κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸν σύστημα καὶ τὰ ἐδάφη τῆς πόλης. Οἱ πόλεις αὐτὲς μᾶλλον δὲν εἶχαν οἰκονομικὲς ὑποχρεώσεις. Ὁ οἰκονόμος (ὑπεύθυνος φορολογίας) καὶ γραμματεὺς τῶν αἰγυπτιακῶν φρουρῶν στὴν Κρήτη, Θήρα καὶ Πελοπόννησο πιθανότατα δὲν εἶχε ἀρμοδιότητες γιὰ τὴν Ἰτανο, ἀλλὰ, ὅπως καὶ ὁ φρούραρχος, μόνο γιὰ τοὺς στρατιῶτες τῆς ἐκεῖ φρουρᾶς.

2. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ

Ἀπὸ τὰ τέλη τῆς κλασικῆς ἐποχῆς εἶχαν ἐμφανιστεῖ σημάδια κρίσης καὶ ἀλλαγῶν στὸ πολίτευμα. Τὸ ἀνοιγμα στὸν ἔξω κόσμον δυνάμωσε τὶς σχέσεις τῆς Κρήτης μὲ τὶς μεγάλες ἐλληνιστικὲς δυνάμεις καὶ ἔφερε στὸ κέντρο τοῦ πολιτικοῦ βίου τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ. Ἡ διαχείριση τῶν θεμάτων τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ποὺ εἶχαν ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸν θάνατον τῶν πολιτῶν (συμμαχίες, κήρυξη πολέμου, ἀποστολὴ μισθοφόρων) ἀπαιτοῦσε μεγαλύτερη συναίνεση στὸ ἐσωτερικὸ ἀπὸ ὅσημποροῦσε νὰ πετύχει ἡ ἀποκλειστικὴ διαχείρισίς τους ἀπὸ τὸν στενὸ κύκλον τῶν κόσμων καὶ τῆς βουλῆς. Ἦταν ἐπομένως ἀναπόφευκτον νὰ δοθεῖ μεγαλύτερον βᾶρος στὴ συνέλευσιν τοῦ λαοῦ, τὸ κυρίαρχον ἀνέκαθεν σῶμα γιὰ τὴν κήρυξιν πολέμου καὶ τὴ συνάψιν συνθηκῶν. Ἐξᾴλλου τὰ κέρδη ἀπὸ τὴν πειρατεία, τὰ λάφυρα καὶ τὴν ἀμοιβὴ τῶν μισθοφόρων καὶ τὸ ἐμπόριο εὐνόησαν περισσότερο τοὺς ἀκτήμονες πολίτες, γιὰ αὐτοὺς κυρίως κατέφευγαν σὲ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὶς δραστηριότητες. Καθὼς τώρα ἀπέκτησαν νέα οἰκονομικὴ ὑπόστασιν, ἀπαιτοῦσαν νὰ ἐνισχυθεῖ καὶ ὁ ρόλος τους στὴν πολιτικὴ. Ἐνα ἀκόμα ἀποτέλεσμα τοῦ ἀνοίγματος πρὸς τὸ ἐξωτερικὸ ἦταν οἱ ἐπιδράσεις ἀπὸ πολιτικὲς ἐξελίξεις σὲ ἄλλες περιοχές. Ἐπίσης, οἱ ξένες δυνάμεις πίεζαν γιὰ μεταρρυθμίσεις, ὥστε νὰ ἐξομοιωθοῦν οἱ πολιτικὲς δομὲς τῶν συμμάχων τους. Τὰ ἀποτελέσματα αὐτῶν τῶν παραγόντων διέφεραν ἀπὸ πόλιν σὲ πόλιν καὶ ἀπὸ ἐποχὴ σὲ ἐποχὴ. Ἔτσι, εἶναι ἐσφαλμένον νὰ μιλοῦμε γενικὰ γιὰ ἐκδημοκρατισμὸν στὴν ἐλληνιστικὴ Κρήτη.

Γεγονὸς εἶναι ὅτι ἐντάθηκαν οἱ ἐξεγέρσεις, συνεχίζοντας τὴν ἐξέλιξιν ποὺ εἶχε περιγράψει ὁ Ἀριστοτέλης τὸν 4ο αἰῶνα. Στὶς ἀρχὰς τοῦ 3ου αἰῶνα μαρτυρεῖται στάσις στὴν Ἰτανο, τὸ 220 στὴ Γόρτυνα, τὴ Δρῆρον καὶ τὴν Ἐλεύθερνα, στὶς ἀρχὰς τοῦ 2ου αἰῶνα στὴ Φαλάσαρνα καὶ ἀργότερα στὴ Μάλα. Ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς Κρήτες ποὺ ἐγκαταστάθηκαν

αὐτὴ τὴν ἐποχὴ μαζικὰ σὲ ξένες περιοχὲς ἦταν ἐξόριστοι ἀπὸ ἐμφύλιες συγκρούσεις. Οἱ στάσεις ὀφείλονταν μερικὲς φορὲς σὲ θέματα ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ὅπως π.χ. στὴ Γόρτυνα, ὅπου οἱ ἀντιμέτωπες παρατάξεις τῶν νεωτέρων καὶ τῶν πρεσβυτέρων ὑποστήριζαν ἀντιστοίχως τὴ Λύττο καὶ τὴν Κνωσό. Ὅμως οἱ κύριες αἰτίες ἦταν τὰ κοινωνικὰ προβλήματα, ὅπως δείχνει πολὺ ἀνάγλυφα ὁ ὄρκος τῶν Ἰτανίων, ὅταν συμφιλιώθηκαν, ὕστερα ἀπὸ στάση. Ὁρκίζονταν ὅτι δὲν θὰ προδώσουν τὴν πόλη, δὲν θὰ συνεργαστοῦν μὲ ἐξωτερικοὺς ἐχθροὺς, δὲν θὰ ὀργανώσουν πολιτικὲς ἐταιρεῖες καὶ συνωμοσίες, δὲν θὰ προβοῦν σὲ ἀναδασμὸ τῆς γῆς οὔτε θὰ καταργήσουν τὰ χρέη, ἀλλὰ θὰ σεβαστοῦν τὸ νέο πολίτευμα ἰσότητος τῶν πολιτῶν. Προφανῶς οἱ δύο ἀντίπαλες παρατάξεις εἶχαν συμβιβαστεῖ: ἡ παράταξι τῶν μεταρρυθμιστῶν πέτυχε κάποιον ἐκδημοκρατισμὸ καὶ ἴσως πολιτογράφηση νέων πολιτῶν, ἀλλὰ ἡ συντηρητικὴ παράταξι κατόρθωσε νὰ ἀπαγορεύσει κάθε μεταρρύθμιση στὰ κρίσιμα κοινωνικὰ προβλήματα τῶν ἀκτημόνων καὶ τῶν χρεῶν.

Ὁ Πολύβιος (δεύτερο μιστὸ 2ου αἰώνα) ἔγραφε ὅτι τὸ πολίτευμα τῶν κρητικῶν πόλεων εἶχε δημοκρατικὸ χαρακτήρα (δημοκρατικὴν διάθεσιν), ἀλλὰ τὸ σχόλιο αὐτὸ δὲν εἶχε οὔτε καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Πολύβιο ἀπόλυτο χαρακτήρα· ὁ ἱστορικὸς ἀπλῶς συνέκρινε τὴν Κρῆτη μὲ τὴν ὀλιγαρχικὴ Σπάρτη. Ἀσφαλῶς ὑπῆρξαν τάσεις ἐκδημοκρατισμοῦ. Πολὺ συχνὰ ἀναφέρονται σὲ ἐπιγραφὰς οἱ λέξεις *δαμοκρατία* καὶ *δᾶμος*, ἀλλὰ αὐτὸ φανερώνει μᾶλλον προσέγγιση πρὸς τὸ διαδεδομένο πολιτικὸ λεξιλόγιο παρὰ πραγματικὲς ἀλλαγές. Δημοκρατικὸ στοιχεῖο ἦταν κυρίως ἡ αὔξηση τοῦ ρόλου τῆς συνέλευσης, πού τώρα, ἐκτὸς ἀπὸ τίς ἔκτακτες περιπτώσεις, συνερχόταν τακτικὰ κάθε μῆνα. Τώρα καὶ οἱ πολῖτες πρότειναν ψηφίσματα, καὶ γι' αὐτὸ ἡ συνέλευσις διέθετε ἰδιαίτερο γραμματεά, πού παλαιότερα ἦταν περιττός, ἀφοῦ δὲν γίνονταν συζητήσεις. Τὴν ἴδια δημοκρατικὴ κατεύθυνση δείχνει καὶ ἡ ἐκλογὴ μέσα ἀπὸ τὴ συνέλευσις πολιτῶν γιὰ συγκεκριμένους ἀποστολές, π.χ. τὴν ἀναγραφὴ ψηφισμάτων, τὴν ἐκπροσώπηση τῆς πόλης κ.ἄ. Τώρα κάθε πολίτηςμποροῦσε νὰ καταγγεῖλει τοὺς *κόσμους* γιὰ παρανομίες. Δημοκρατικὸ στοιχεῖο θεωρεῖται καὶ ἡ ἰσχυροποίηση τῆς βουλῆς σὲ σύγκριση μὲ τοὺς *κόσμους*. Ἐνδεχομένως τὰ μέλη τῆς δὲν ἦταν πιὰ ἰσόβια. Σὲ ὁρισμένες πόλεις εἶχαν σημαντικὲς δικαστικὲς ἐξουσίες, ἤλεγχαν τοὺς *κόσμους* καὶ ὑπέβαλλαν ψηφίσματα στὴ συνέλευσις. Ἐπίσης, σὲ ἕνα συλλογικὸ σῶμα τῆς Γόρτυνας, τὴν *νεότα* (νεότης), μὲ ἀστυνομικὲς καὶ δικαστικὲς ἀρμοδιότητες, διαπιστώνεται ὁ καθορισμὸς 7 δικαστῶν μὲ κλῆρο, ἕνα χαρακτηριστικὸ δημοκρατικῶν πολιτευμάτων.

Θὰ ἦταν ὅμως ἐσφαλμένο νὰ γενικεύσουμε ἢ νὰ ὑπερτιμήσουμε αὐτὰ τὰ δημοκρατικὰ βήματα. Σὲ ὁρισμένες πόλεις (Ἀπτέρα, Πραισό, Ἰτανο, Ἱεράπυτνα, ἴσως Κνωσό) τὸ πολίτευμα εἶχε προχωρήσει μὲ μεγαλύτερα βήματα πρὸς τὴ δημοκρατία καί, κατὰ τὰ τέλη τῆς περιόδου, μᾶλλον

αυξήθηκε γενικά η δύναμη του δήμου, που ήταν ο κύριος φορέας της αντίδρασης έναντι των Ρωμαίων. Όστόσο, σε πολλές πόλεις οι κόσμοι διατήρησαν αποφασιστικές εξουσίες, νομοθετικές, δικαστικές, εκτελεστικές και οικονομικές. Μια συνθήκη της Μιλήτου με πολλές πόλεις (το 292 ή περίπου το 250) δείχνει πόσο επικίνδυνες είναι οι γενεύσεις. Για το ίδιο θέμα (άπελευθέρωση Μιλησίων στην Κρήτη) υπεύθυνοι ήταν στη Γόρτυνα οι κόσμοι, στην Κνωσό η βουλή και οι κόσμοι, και στη Φαιστό ένα πολιτικό δικαστήριο. Επίσης, όπου γινόταν δημοκρατική μεταρρύθμιση, δεν αποκλειόταν να ακολουθήσει συντηρητική παλινόρθωση. Ο όποιος έκδημοκρατισμός έμενε αναγκαστικά περιορισμένος όσο δεν συμβάδιζε με κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, που θα έδιναν πολιτικά δικαιώματα σε μεγαλύτερο αριθμό κατοίκων, θα πρόσφεραν γη στους άκτιμονες, θα καταργούσαν τα χρέη, και θα μείωναν τις οικονομικές και πολιτικές ανισότητες. Πολιτικά δικαιώματα παραχωρήθηκαν σε μερικές εξαρτημένες κοινότητες με ξεχωριστή σημασία ως επίνεια και σε άτομα αποκλεισμένα μέχρι τότε από το σώμα των πολιτών αλλά με αυξανόμενη σημασία ως στρατιωτικό δυναμικό, όπως ήταν μάλλον οι *Νεοκρήτες*, που απασχολούνταν ως μισθοφόροι. Είναι όμως αμφίβολο αν εξισώθηκαν απόλυτα με τους παλαιούς πολίτες, ιδίως στο θέμα της ανάληψης αξιωμάτων. Το γεγονός ότι διακρίνονταν από το κυρίως σώμα των πολιτών με ιδιαίτερο όνομα δείχνει ότι τα δικαιώματά τους ήταν μάλλον περιορισμένα. Η πολιτογράφηση δεν δημιούργησε τις βάσεις για ένα δημοκρατικό πολίτευμα, αφού δεν εξάλειψε τις ανισότητες, δεν συνοδεύτηκε με άναδασμό της γῆς, οι νέοι πολίτες έγιναν μισθοφόροι και δεν δημιουργήθηκε κάποια μεσαία τάξη βιοτεχνών, εμπόρων και μικρών γαιοκτημόνων, που θα στήριζε ένα δημοκρατικότερο καθεστώς.

Η πολιτική ηγεσία συνέχισε να αποτελεί προνόμιο λίγων ατόμων. Πολύ συχνά τα ίδια πρόσωπα καταλάμβαναν περισσότερα αξιώματα ή επανεκλέγονταν στο αξίωμα του *πρωτοκόσμου*. Μάλλον είχαν καταργηθεί ή ατονήσει οι παλαιές απαγορεύσεις της επανεκλογής, αν δεν μεσολαβούσε ένα διάστημα. Στη Γόρτυνα π.χ. ένας πολίτης διετέλεσε *πρωτόκοσμος* 4 φορές. Συχνά οι κόσμοι προέρχονταν από τις ίδιες οικογένειες, όπως παραδίδει ο Αριστοτέλης για τον 4ο αιώνα. Στις αρχές του 1ου αιώνα τα μέλη δύο μόνο οικογενειών ανέδειξαν τους *πρωτοκόσμους* 8 ετών στην Κνωσό. Την κυριαρχία των αριστοκρατικών γενών δεν μπόρεσε να την τερματίσει ούτε η άνοδος κοινωνικών ομάδων που αντλούσαν τον πλούτο τους από το εμπόριο, τη βιοτεχνία ή το μισθοφορικό επάγγελμα. Η πολιτική ήταν το προνόμιο των ατόμων που διέθεταν τον ελεύθερο χρόνο για να ασχοληθούν με τα κοινά, απαλλαγμένα από βιοποριστικές έγνοιες, δηλαδή γαιοκτημόνων με εισοδήματα από την καλλιέργεια της γῆς τους από εξαρτημένους καλλιεργητές. Όσο εύποροι και αν ήταν οι έμποροι, όσο προικισμένοι οι άρχηγοί των μισθοφόρων, η απουσία τους από την

πόλη δὲν τοὺς ἐπέτρεπε νὰ ἀσκήσουν πολιτικές ἐξουσίες. Πολλοὶ διετέλεσαν κυβερνήτες πόλεων, διοικητὲς τῆς βασιλικῆς σωματοφυλακῆς, στρατηγοὶ ἢ σύμβουλοι ξένων μοναρχῶν, κυρίως τῆς Αἰγύπτου, καὶ ἕνας ἐξελέγη στρατηγὸς τῆς Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας. Τὴν πολιτικὴ τους δύναμη τὴν ἀπέκτησαν ὁμως στὸ ἐξωτερικὸ καὶ ὄχι στὴν πατρίδα τους. Καὶ στὴν ἑλληνιστικὴ λοιπὸν ἐποχὴ τὸ πολίτευμα παρέμεινε οὐσιαστικὰ ἀριστοκρατικὸ.

3. ΔΙΚΑΙΟ

Στὶς πόλεις συνεχίστηκε ἡ καλλιέργεια τοῦ δικαίου μὲ τὴν εἰσαγωγή νέων νόμων πού, ὅπως καὶ στὰ ἀρχαῖα δίκαια, δὲν ἀποτελοῦν ὁλοκληρωμένους κώδικες ἀλλὰ ἀφοροῦν σὲ ἐπιμέρους θέματα, κυρίως σὲ ζητήματα οἰκονομικῶν συναλλαγῶν καὶ λατρείας. Γιὰ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης ὑπεύθυνοι ἦταν κατὰ πόλεις οἱ κόσμοι, ἡ βουλὴ ἢ πολιτικά δικαστήρια. Μερικὲς φορὲς καλοῦνταν δικαστὲς ἀπὸ ἄλλες πόλεις, γιὰ νὰ κρίνουν ἐσωτερικὲς διαφορὲς. Οἱ σημαντικότερες ἐξελίξεις παρατηροῦνται στὸ διεθνὲς δίκαιο. Τὸ μονιμότερο ἐπίτευγμα τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρηταίων ἦταν ὁ καθορισμὸς γενικῶν ἀρχῶν γιὰ τὴν ἐπίλυση διαφορῶν ἀνάμεσα στὶς πόλεις καὶ στοὺς πολίτες τους. Συντάχθηκε ἕνας πίνακας τῶν ἀδικημάτων καὶ τῶν προβλεπόμενων ποινῶν (διάγραμμα) μὲ γενικὴ ἰσχύ στὴν Κρήτη, εἰσήχθη ὁ θεσμὸς τοῦ διαιτητῆ πού ὀριζαν ἀπὸ κοινού οἱ διάδικοι (πρόδικος) καὶ δημιουργήθηκε τὸ κοινοδίκιον, δικαστήριον τοῦ Κοινοῦ. Ἡ ἐπίλυση διαφορῶν ἀποτελοῦσε ἐπίσης ἀντικείμενο εἰδικῶν διατάξεων σὲ διμερεῖς συνθήκες, μὲ τίς ὁποῖες καθοριζόταν τὸ ἀρμόδιο δικαστήριον (κοινοδίκιον, δικαστήριον τρίτης πόλης, τῆς πόλης τοῦ κατηγορουμένου ἢ τοῦ μηνυτῆ, διαιτητής), ἡ διαδικασία πού θὰ ἀκολουθοῦνταν, οἱ προθεσμίες γιὰ τὴ δίκη, καὶ ἐγγυήσεις γιὰ τὸν σεβασμὸ τῆς ἀπόφασης.

Ἡ τεράστια ἐξέλιξη τοῦ διεθνoῦς δικαίου φαίνεται καὶ ἀπὸ τίς συμβάσεις μὲ πόλεις τοῦ ἐξωτερικοῦ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση θυμάτων πειρατικῶν ἐπιδρομῶν καὶ τὴν ἐπίλυση διαφορῶν, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὸν θεσμὸ τῆς διαιτησίας στὶς διαφορὲς μεταξὺ πόλεων. Οἱ διάδικοι ὀριζαν ὡς διαιτητὴ μὴ πόλη τῆς Κρήτης ἢ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἢ ἕναν ξένο μονάρχη. Ὁ διαιτητὴς ἔπρεπε νὰ ἔχει τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν διαδίκων, τὴ δύναμη νὰ κάνει σεβαστὴ τὴν ἀπόφασή του ἢ τὴν κάλυψη ἀπὸ κάποια μεγάλη δύναμη (π.χ. τὴ Ρώμη). Τὴ διαιτησία στὴ διεκδίκηση τοῦ ἱεροῦ τοῦ Δικταίου Δία ἀπὸ τὴν Ἴτανο καὶ τὴν Ἱεράπυτνα ἀνάθεσε δύο φορὲς ἡ Ρώμη στὴ Μαγνησία τοῦ Μαιάνδρου (114 καὶ 112). Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ πού περιέχει τὴ δευτέρη κρίση, μαθαίνουμε ὅτι τὸ δικαστήριον τὸ ἀποτελοῦσαν 17 ἐκλεγμένοι πολίτες ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ νεωκόρου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτεμῆς στὴ Μαγνησία, ὅπου καὶ ἔγιναν οἱ συνεδρίες σὲ ἡμέρα πού ὄρισαν οἱ διάδικοι. Ἡ δίκη ἄρχισε μὲ ὄρκον τῶν δικαστῶν στὸν βωμὸ παρουσία ἐκπροσώπων τῶν διαδίκων καὶ κράτησε μέχρι ἀργὰ τὴ νύκτα. Οἱ δικαστὲς, ἀφοῦ ἐξέτασαν λεπτομερῶς τίς μαρτυρίες τῶν διαδίκων,

παλαιές συνθήκες και ψηφίσματα, περιγραφές συνόρων, μαρτυρίες ιστορικών συγγραφέων και αρχαιότερων ποιητών κ.ά., επιδίκασαν το ιερό στην Ίτανο. Αὐτὲς οἱ ἐξελίξεις, ποὺ ἔχουν στὴν Κρήτη βαθιὲς τὶς ρίζες τους σὲ μιὰ ὑψηλὴ τάξη δικαίου ἀπὸ παλαιότερες ἐποχές, δείχνουν πόσο μονόπλευρες ἦταν οἱ κρίσεις ἐλληνιστικῶν συγγραφέων γιὰ τὴ βιαιότητα καὶ τὴν ἀπιστία στὶς ἐνδοκρητικὲς σχέσεις.

Γ. ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Ἡ κρητικὴ κοινωνία διαφύλαξε μέχρι τὴ ρωμαιοκρατίαν πανάρχαιους θεσμοὺς ποὺ εἶχαν χαθεῖ στὸν ὑπόλοιπο ἐλληνικὸ κόσμο. Ὡστόσο, ἡ συντηρητικὴ αὐτὴ εἰκόνα εἶναι μόνο ἡ πρόσοψη μιᾶς κοινωνίας ποὺ συγκλονιζόταν ἀπὸ ἰσχυρὲς ἐντάσεις καὶ δὲν ἔπαψε ποτὲ νὰ ἐξελίσσεται. Ἡ συντήρηση τῶν θεσμῶν δὲν ἦταν τὸ αὐτονόητο ἀποτέλεσμα τοῦ ὑποτιθέμενου συντηρητισμοῦ τῶν Κρητῶν, ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα σκληρῶν ἀγώνων ἀνάμεσα σὲ ἓνα ἀπαρχαιωμένο καὶ ἀνεπαρκὲς κοινωνικὸ σύστημα καὶ σὲ νέες τάσεις ποὺ πίεζαν γιὰ τὴ μεταρρύθμισή του. Μολονότι διατηρήθηκε ἡ διάκριση τοῦ πληθυσμοῦ στὶς γνωστὲς ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ κατηγορίες, σημειώθηκαν οὐσιώδεις μεταβολὲς καὶ στὴ δομὴ κάθε κατηγορίας χωριστὰ καὶ στὶς ἀμοιβαῖες σχέσεις τους. Τὸ ὀλιγάριθμο σῶμα τῶν πολιτῶν διαφύλαξε τὰ κυριαρχικὰ του δικαιώματα ἀπέναντι στὶς ὑπόλοιπες τάξεις. Στὸ ἐσωτερικὸ του ὅμως μεγάλωνε τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὰ εὐπορα καὶ στὰ φτωχότερα στρώματα. Δὲν ὑπῆρχαν περιορισμοὶ στὴν γαιοκτησία, μὲ συνέπεια λίγες οἰκογένειες νὰ συγκεντρῶσουν στὰ χέρια τους τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς γῆς, ἀλλὰ καὶ τὴν πολιτικὴ ἡγεσία, ἐφόσον ἡ γεωργικὴ παραγωγὴ παρέμενε ἡ βασικὴ πηγὴ πλούτου, ἡ μόνη ἀξία ἀσχολία τοῦ πολίτη. Τὸ πρόβλημα τῆς ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας ἀποτελοῦσε συνεπῶς τὸν κύριον πυρήνα τῶν συγκρούσεων στὸ σῶμα τῶν πολιτῶν. Στὴν Ίτανο ὁ ὄρκος τῶν πολιτῶν ἀπαγόρευε τὸν ἀναδασμὸ τῆς γῆς καὶ τὴν κατάργηση τῶν χρεῶν, ἐνῶ στὴ Μάλλα χρειάστηκε ἡ ἐπέμβαση δικαστῶν ἀπὸ τὴν Κνωσὸ καὶ τὴ Λύττο γιὰ νὰ παραμεριστοῦν ἀνάλογες διεκδικήσεις. Ἐπειδὴ τυχὸν μεταρρυθμίσεις ποὺ θὰ μετέβαλαν συνθέμελα τὸ κοινωνικὸ σύστημα ἀπειλοῦσαν νὰ ἀνατρέψουν τὶς ἰσορροπίες μὲ τὶς ἄλλες κοινωνικὲς τάξεις, προτιμήθηκαν ἄλλες λύσεις, ἡ προσάρτηση ξένων ἐδαφῶν, ἡ ἐγκατάσταση ἀποίκων σὲ ἐδάφη φιλικῶν πόλεων, ἡ ἀπασχόληση ἀκτημόνων ὡς μισθοφόρων καὶ πειρατῶν καὶ ἡ μαζικὴ ἐγκατάσταση σὲ ξένες περιοχὲς (Αἴγυπτο, βασιλεῖο Σελευκιδῶν, Κύπρο, Θεσσαλία, Αἰτωλία, Ἀθήνα, Πελοπόννησο, Μίλητο). Ἡ συνθήκη τῶν κρητικῶν πόλεων μὲ τὸν Εὐμένην πρόβλεπε τὴ δυνατότητα νὰ ἐγκατασταθοῦν μισθοφόροι στὰ ἐδάφη τῆς Περγάμου (183). Ἀντιθέσεις διαπιστώνονται καὶ ἀνάμεσα στοὺς νεώτερους καὶ στοὺς γεροντότερους πολῖτες (Γόρτυνα)· μᾶλλον ὀφείλονταν στὸ ὅτι ἡ ἔλλειψη ἀγροτικοῦ κλήρου ἐπληττε κυρίως τοὺς νεώτερους

πολίτες, ενώ η ιδιαίτερη οργάνωσή τους και η σημασία που απέκτησαν ως μισθοφόροι τους δημιουργούσαν ιδιαίτερη αυτοσυνείδηση του ρόλου τους και επομένως την επιθυμία για μεγαλύτερη συμμετοχή στην πολιτική ήγεσία.

Και στην ελληνιστική εποχή διατηρήθηκαν οι πανάρχαιοι θεσμοί των *εταρειών*, των *συσσιτικών* και της *αγέλας*. Σε όρισμένες περιοχές, μάλλον ύστερα από ξένη επίδραση και ένταξη νέων πολιτών, αναδιοργανώθηκαν οι φυλές και υποδιαίρεθηκαν σε *πεντηκοστής*. Κυρίως διατηρήθηκαν τα παλαιά αριστοκρατικά ιδανικά. Στα επιτύμβια επιγράμματα, συνήθως νεαρών γόνων σημαντικών οικογενειών, προβάλλεται η πολεμική αρετή, η πολιτική σύνεση, ή φήμη σε όλη την Κρήτη, ή κόσμια πολιτική δράση, και η περηφάνεια για την καταγωγή από αριστοκρατικό γένος και ένδοξους προγόνους. Στόν τάφο ενός πολίτη από την Ίεράπυτνα (1ος αιώνας) χαράχτηκε όλη η γενεαλογία του από την εποχή που ιδρύθηκε η πόλη μέχρι τα δικά του χρόνια. Συχνά σε επιτύμβια μνημεία ή δακτυλιοθήκες εικονίζονται τοξότες κυνηγοί με το κυνηγόσκυλό τους, που ήταν η προσφιλέστερη απασχόληση κάθε πολίτη. Η σταδιακή αποδέσμευση του πολίτη από την κοινωνία και οι ατομιστικές τάσεις, ένα γενικό ελληνιστικό φαινόμενο, παρουσιάστηκαν και στην Κρήτη, παρά την υποχώρηση έδω του ιδιωτικού βίου μπροστά στην κοινή συμβίωση. Ο ατομισμός εκδηλώθηκε στην αύξηση της ανισότητας μεταξύ των πολιτών και στην ατομική προβολή στα επιτύμβια μνημεία. Η αποξένωση από την κοινότητα φαίνεται στον εκπατρισμό πολλών Κρητών και την εγκατάστασή τους σε ξένες χώρες, αλλά και στην εμφάνιση ιδιωτικών λατρευτικών συλλόγων (*θίασοι*), που περιοριζόνταν σε στενό κύκλο ατόμων, τα όποια δεν συμμετείχαν στις δημόσιες λατρείες.

Η δομή της οικογενείας δεν μεταβλήθηκε και η γυναίκα συνέχισε να κατέχει ιδιαίτερη θέση, ελευθερίες και περιουσία. Πολλές γυναίκες μπορούσαν να κάνουν ακριβά αφιερώματα ή να εγείρουν πολυτελή ταφικά μνημεία για αγαπημένα πρόσωπα. Πολλές φθορές ή μητέρα ήταν εκείνη που έδινε το όνομα στο παιδί και η μορφή της εξαίρεται ιδιαίτερα στα επιγράμματα νεαρών πολεμιστών. Η επιβίωση πανάρχαιων θεσμών φαίνεται και από γάμους γυναικών με συγγενείς, όπως ίσχυε στο δίκαιο της Γόρτυνας, ή από το φαινόμενο οι θυγατέρες να παραμένουν και μετά τον γάμο στην πατρική οίκία.

Και στον χώρο των ελευθέρων χωρίς πολιτικά δικαιώματα παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές. Όρισμένοι απέκτησαν πολιτικά δικαιώματα, αν και όχι απόλυτη εξίσωση με τους πολίτες. Επίσης πολλαπλασιάστηκε ο αριθμός των ξένων με πολύ διαφορετική προέλευση από απομακρυσμένες περιοχές. Για να αντιμετωπισθούν τα προβλήματα από τον αυξημένο αριθμό ξένων, οι διακρατικές συμβάσεις ασχολούνταν με την προστασία των δικαιωμάτων τους, την εξασφάλισή τους από άρπαγές, τις

συναλλαγές τους και τη ρύθμιση τῶν διαφορῶν τους μὲ πολίτες, ἐνῶ σὲ μερικὲς πόλεις μαρτυρεῖται εἰδικὸς προξενικὸς νόμος γιὰ τὰ θέματα αὐτά. Τώρα παραχωροῦνταν συχνότερα τὸ δικαίωμα κατοχῆς γῆς καὶ σπιτιοῦ καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ πολίτη ἀτομικὰ σὲ ἀπελευθέρους ἢ μετοίκους καὶ μαζικὰ μὲ ἰσοπολιτεῖες. Καὶ ἡ θέση τῶν ἐξαρτημένων κοινοτήτων βελτιώθηκε σημαντικὰ καὶ ὁρισμένες, κυρίως ἐπίνεια, ἐξισώθηκαν πρὸς τὴν ἐπικυρίαρχη πόλη. Τὰ ψηφίσματα ποὺ καθόριζαν τὶς σχέσεις τους μὲ τὴν ἐπικυρίαρχη πόλη δείχνουν ὅτι οἱ σχέσεις δὲν ὑπαγορεύονταν πλέον ἀπὸ τὴ βία τοῦ κατακτητῆ, ἀλλὰ στηρίζονταν σὲ συγκεκριμένους ὅρους ποὺ δὲν δέσμευαν μόνον τὸν ὑπῆκοο ἀλλὰ καὶ τὸν ἐπικυρίαρχο. Τὴ βελτίωση τῶν σχέσεων δείχνει ἐπίσης ἡ ἀπαλλαγὴ π.χ. ὁρισμένων πόρων τῶν Κανδίων ἀπὸ τὴ φορολογία, ἡ πρόβλεψη γιὰ μελλοντικὲς βελτιώσεις στὴ συμφωνία καὶ ἡ ἀνθρωπιστικὴ διάταξη ὅτι, ἂν ἡ σοδεῖα ἦταν κακὴ, θὰ ἔδιναν μόνον τὸ 1/3 τῆς προβλεπόμενης ποσότητας ἀρκεύθων. Ἡ Λατὼ εἶχε φροντίσει ὥστε οἱ *ὑπό Φοικοί* τῆς νὰ ἔχουν τὴν ἴδια μεταχείριση μὲ τοὺς πολίτες τῆς στὰ δικαστήρια τῆς Γόρτυνας.

Καὶ ἡ θέση τῶν *κλαρωτῶν* πρέπει νὰ ἦταν σχετικὰ καλὴ, ἀφοῦ δὲν προκαλέσαν καμιά ἐξέγερση. Συνέχισαν νὰ ἀποτελοῦν τοὺς βασικοὺς καλλιεργητὲς τῆς γῆς καὶ νὰ διατηροῦν ἀτομικὰ δικαιώματα καὶ περιουσία. Ἀρχισαν ὅμως σταδιακὰ νὰ ἀντικαθίστανται καὶ ἀπὸ ἀγορασμένους δούλους, ἂν δεχτοῦμε τὴ μαρτυρία τοῦ Λιβίου ὅτι τὸ 189 ἐργάζονταν χιλιάδες Ρωμαῖοι καὶ Ἰταλιῶτες δοῦλοι σὲ ἀγροὺς στὴν Κρήτη. Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἡ Κρήτη ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα κέντρα δουλεμπορίου χάρις στὴν πειρατεία. Οἱ δοῦλοιμποροῦσαν λοιπὸν νὰ ἀποκτηθοῦν εὐκολα, ἦταν φτηνὴ ἐργατικὴ δύναμη χωρὶς δικαιώματα, δὲν ἦταν δεμένοι στὸν κλῆρο καὶμποροῦσαν κάθε στιγμὴ νὰ πουληθοῦν. Ἦταν στὴν ἀπόλυτη διάθεση τοῦ ἰδιοκτῆτη. Δοῦλοι χρησιμοποιοῦνταν μαζικὰ ἀπὸ τὶς πόλεις στὰ δημόσια ἔργα καὶ ὡς κωπηλάτες στοὺς πειρατικὸς στόλους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ ἱερὰ ὡς βοσκοί, ἀγγειοπλάστες ἢ χειρῶνακτες. Τὴν ἐπάρκεια σὲ δούλους ὑποδηλώνουν καὶ οἱ ἀρκετὲς ἀπελευθερωτικὲς ἐπιγραφές. Συχνὰ πρόκειται γιὰ ἀπελευθέρωση δημόσιων δούλων μὲ ἀπόφαση τῆς συνέλευσης τοῦ λαοῦ. Ὁ ἀπελεύθερος ὑποχρεωνόταν νὰ πληρώσει φόρο μέσα σὲ συγκεκριμένη προθεσμία καὶ ὁ γραμματέας ἐγγυῶνταν τὴν ἐλευθερία του. Πολλοὶ δοῦλοι εἶχαν καλὲς σχέσεις μὲ τὸν κύριό τους, ποὺ τὶς διατηροῦσαν καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσή τους. Π.χ. μιὰ ἀπελεύθερη στὴ Γόρτυνα ἀφιέρωσε τὸ ἐπιτύμβιο μνημεῖο τοῦ πρώην ἰδιοκτῆτη τῆς μαζί μὲ τὶς κόρες του ἓνας δοῦλος τοῦ Ἐλευθερναίου Ἡραΐππου εἶχε ἀρκετὰ χρήματα ὥστε νὰ μισθώσει μαζί μὲ τὸν κύριό του ἓνα ναυπηγεῖο στὴ Δῆλο. Αὐτὸς δὲν ἦταν βέβαια ὁ κανόνας, καὶ ἀρκετοὶ δοῦλοι ἐπιχειροῦσαν νὰ δραπετεύσουν.

Παρὰ τὶς νέες ἐξελίξεις, ἡ δομὴ τῆς κοινωνίας, ἡ διάκριση τῶν τάξεων καὶ τὰ ἰδανικά τῆς στὴν οὐσία δὲν ἄλλαξαν. Παρέμενε μιὰ κοινωνία συντηρητικὴ, ἀπρόθυμὴ νὰ λύσει μὲ μεταρρυθμίσεις τὰ προβλή-

ματα που σώρευε ή ίδια ή δομή της, αποτελούσε τροχοπέδη για την εξέλιξη του πολιτεύματος αλλά και της οικονομίας, με τη μονομερή έμφαση στον πολεμικό προσανατολισμό. Συντηρούσε στην έξουσία την ίδια μειοψηφία γαιοκτημόνων-πολεμιστών που είχε δημιουργηθεί στη γεωμετρική εποχή, άκμασε στα αρχαϊκά χρόνια, επέζησε, παρά τις κρίσεις, στην κλασική εποχή και υπερασπιζόταν τα προνόμια της στον έλληνιστικό κόσμο. Το κοινωνικό σύστημα, άρνούμενο τις μεταρρυθμίσεις και βρίσκοντας éναλλακτικές διεξόδους για τις επικίνδυνες κρίσεις, διατηρήθηκε επί μία σχεδόν χιλιετία και éνσωματώθηκε, με μικρές προσαρμογές, από τη Ρώμη στο παγκόσμιο κράτος της.

Α. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ

Εισαγωγή

Οι σημαντικές αλλαγές σε όλους τους τομείς éπηρέασαν και την οικονομία. Ένας νέος σημαντικός παράγοντας ήταν ο κοσμοπολιτισμός, ή διεύρυνση των éπαφών, ή γνωριμία νέων περιοχών, ή éνοποίηση τεράστιων éκτάσεων κάτω από κοινή πολιτική έξουσία, και ή άναβίωση αρχαίων έμπορικών δρόμων προς την Αίγυπτο, τη Συρία, την Κύπρο, την Παλαιστίνη, την Άνατολή, όπου ή Κρήτη κατέλαβε σημαντική θέση. Οι éνδογενείς παράγοντες δέν ήταν λιγότερο σημαντικοί. Το άγροτικό πρόβλημα ώθησε πολλούς άκτημονες πολίτες σε άλλες δραστηριότητες, κυρίως στο éπάγγελμα του μισθοφόρου και στην πειρατεία, αλλά και στο έμπόριο. Παράλληλα, ή ανάπτυξη των διακρατικών σχέσεων διευκόλυνε την παρουσία ξένων εμπορών, τόνωσε τις έξαγωγές και την éσωτερική παραγωγή και, κατά συνέπεια, βελτίωσε τη θέση όσων άσκούσαν τις δραστηριότητες αυτές, των μετοίκων και των άπειταίρων. Οι δασμοί από τα λιμάνια, την éνοικίαση δημόσιας γής και τις έμπορικές συναλλαγές, οι φόροι από τις έξαρτημένες κοινότητες, τα λάφυρα και τις άμοιβές των μισθοφόρων γέμιζαν το δημόσιο ταμείο και επέτρεπαν τη χρηματοδότηση δημόσιων έργων και, κυρίως, τη διατήρηση του κοινωνικού συστήματος με τη δημόσια διατροφή των πολιτών στα *συστήια* και την άπαλλαγή τους από βιοποριστικές μέριμνες. Η έλληνιστική εποχή είναι άσφαλώς εποχή πλούτου για την Κρήτη. Το δείχνουν τα πλούσια εύρηματα, οι «θησαυροί» νομισμάτων, τα πλούσια κτερίσματα των τάφων, τα πολυτελή éπιτύμβια μνημεία και τα άφιερώματα σε ιερά της Κρήτης και του έξωτερικού, ή ανάπτυξη της μικροτεχνίας, ή εξέλιξη τοπικών éργαστηρίων (κεραμική, κοροπλαστική), και ή έντονη οικοδομική δραστηριότητα σε όλες σχεδόν τις πόλεις.

Η άνθηση δέν υπήρξε όμως γενική ούτε γεωγραφικά ούτε χρονικά. Οι συχνοί πόλεμοι και οι éκτεταμένες καταστροφές πόλεων (Λύττος, Άνώπολη, Άρκαδες, Άπολλωνία, Φαιστός, Ραΰκος), ή κοινωνική υποβάθμιση πολλών δημιουργικών στρωμάτων και ή κυριαρχία της Ρόδου

και αργότερα τῆς Δήλου στο ἐμπόριο δροῦσαν ὡς ἀνασταλτικοὶ παράγοντες. Ὁ νέος πλοῦτος εἶχε μιὰ σημαντικὴ ἀρνητικὴ συνέπεια γιὰ τὸν βίον καὶ τὴ νοοτροπία τῶν Κρητῶν. Οἱ ἀρχαῖες πηγές εἶναι γεμάτες ἀπὸ ἀναφορές στὴν ἀπληστία ποὺ κατέστρεφε φιλίες καὶ ἦταν κίνητρο προδοσίας. Οἱ ἐκφράσεις *κρητίζειν καὶ ὁ Κρῆς τὸν Κρῆτα* λέγονταν γιὰ ἀνθρώπους πανούργους, ποὺ ἐπιχειροῦσαν νὰ ξεγελάσουν τὸν συνάνθρωπό τους. Ἀναμφίβολα οἱ μαρτυρίες αὐτὲς ἀποτελοῦν γενικεύσεις καὶ ὑπερβολές, ἀλλὰ τὸ ἴδιο ἀναμφίβολο εἶναι ὅτι τὰ παλαιὰ ἰδανικὰ ἀτόνησαν ἢ ἐγκαταλείφθηκαν, κυρίως ἐξαιτίας τοῦ μισθοφορικοῦ ἐπαγγέλματος. Ὁ μισθοφόρος διέφερε ἀπὸ τὸν παλαιὸ τύπο τοῦ πολέμιστῆ ποὺ πρόσφερε τίς ὑπηρεσίες του στὴν κοινότητά του· μόνο κίνητρό του εἶχε τὸ κέρδος, καὶ γι' αὐτὸ ἐγκατέλειπε συχνὰ τὸν ἐργοδότη του.

1. ΓΕΩΡΓΙΑ

Ἡ ἀγροτικὴ παραγωγή συνέχισε νὰ εἶναι τὸ θεμέλιο τῆς οἰκονομίας καὶ ἡ γαιοκτησία ἡ βασικὴ πηγὴ πλούτου, ἡ προϋπόθεση γιὰ τὴ χωρὶς βιοποριστικὲς ἔγνοιες ἐνασχόληση μὲ τὴν πολεμικὴ ἀσκήση, τὸ κυνήγι καὶ τὰ κοινά. Καθὼς δὲν ὑπῆρχαν ὅρια στὴν κατοχὴ τῆς, ἡ γῆ εἶχε γίνει προνόμιο λίγων εὐπορων πολιτῶν, καὶ ὁ ἀναδασμός τῆς ἀπαγορευόταν, ὅπως καὶ ἡ κατάργηση τῶν χρεῶν. Ἡ λύση ἀναζητήθηκε στὴν προσάρτηση ξένων ἐδαφῶν, στὴν πειρατεία, στὸ μισθοφορικὸ ἐπάγγελμα ἀλλὰ καὶ στὴν ἐξασφάλιση ἐδαφῶν μὲ διακρατικὲς συμβάσεις. Ὑπῆρχαν πόλεις ὅπου τὸ πρόβλημα δὲν ἦταν τόσο ὀξύ ἢ οἱ δημόσιες γαῖες ἀρκετὰ ἐκτεταμένες, ὥστε νὰ ὑπάρχει ἔλλειψη ἐνοικιαστῶν γιὰ τὴν καλλιέργειά τους. Ἡ Ἱεράπυτνα διέθετε πλεόνασμα ἀκτῆμόνων, τοὺς ὁποίους ἐγκατέστησε σὲ δημόσια ἐδάφη τῶν Ἀρκάδων, μὲ τοὺς ὁποίους συνδεόταν μὲ ἰσοπολιτεία, καὶ σὲ ἐδάφη τοῦ ἱεροῦ τοῦ Δικταίου Δία, ποὺ διεκδικοῦσε ἀπὸ τὴν Ἴτανο καὶ τὴν Πρίανσο. Ἡ συνθήκη τῆς μὲ τὴν Πρίανσο προέβλεπε ὅτι οἱ πολῖτες τῶν δύο πόλεων εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ καλλιεργοῦν δημόσιες γαῖες στὴν ξένη πόλιν πληρώνοντας τὰ ἀντίστοιχα τέλη. Τὸ δικαίωμα παραχωροῦνταν βέβαια ἀμοιβαίᾳ, ἀλλὰ εἶναι προφανές ὅτι στόχος ἦταν ἡ Ἱεράπυτνα νὰ ἐξασφαλίσῃ γῆ γιὰ τοὺς ἀκτῆμονές τῆς, καὶ ἡ Πρίανσος ἐνοικιαστὲς γιὰ τίς ἀκαλλιέργητες γαῖες τῆς. Διαφορετικὰ ἡ συνθήκη δὲν θὰ εἶχε νόημα καὶ οἱ πολῖτες κάθε πόλης θὰ περιορίζονταν στὶς δυνατότητες ποὺ τοὺς πρόσφερε ἡ πατρίδα τους. Ἀνάλογη λύση πρόσφερε ἡ *ἔκκτησις*, τὸ δικαίωμα ἐνός ξένου νὰ ἀγοράζῃ γῆ στὴν πόλιν ὅπου ἐγκαθίστατο. Ἡ *ἔκκτησις* παραχωροῦνταν ἀτομικὰ σὲ προξένους καὶ εὐεργέτες ἢ ὁμαδικὰ μὲ συνθήκες *ἰσοπολιτείας*. Ἐτσι οἱ ἀκτῆμονες μιᾶς πόλης εἶχαν, θεωρητικὰ τουλάχιστον, τὸ δικαίωμα νὰ πολιτογραφηθοῦν στὴν ἰσοπολίτιδα πόλιν καὶ νὰ ἀποκτήσουν ἐκεῖ γῆ. Ἀπαραίτητη προϋπόθεση ἦταν, βέβαια, νὰ ὑπάρχει ἐκεῖ διαθέσιμη γῆ καὶ νὰ ἔχουν οἱ ἀκτῆμονες τίς οἰκονομικὲς δυνατότητες νὰ τὴν ἀγοράσουν. Θὰ πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι μᾶλλον λίγοι θὰ ἔκαναν χρῆση αὐτῶν τῶν προνομίων.

Ἡ Ἀλλαρία, π.χ., παραχώρησε σὲ Θηραίους αἰχμαλώτους τῆς ἀπὸ πειρατικῆς ἐπιδρομῆς τὴν ἐλευθερία τους καὶ γῆ, γιὰ νὰ τοὺς χρησιμοποιεῖ στὴν πειρατεία τῆς· ἡ Κυδωνία παραχώρησε σὲ προξένους τῆς, ἴσως ἐξόριστους ἀπὸ ἄλλες πόλεις, ἀμπέλια στὰ δημόσια ἐδάφη τῆς, συνήθως μικρὰ κτῆματα 4-10 πλέθρων. Ἔτσι πολλοὶ Κρήτες ἀναζήτησαν γῆ σὲ ἄλλες περιοχῆς (Μίλητο, Πέργαμο), ὅπου εἶχαν ἐργαστεῖ ὡς μισθοφόροι.

Ἡ καλλιέργεια συνέχισε νὰ γίνεται ἀπὸ κλαρώτες καὶ ἐξαρτημένες κοινότητες ποὺ πλήρωναν φόρο στὸν ἐπικυρίαρχο, ἀλλὰ τοὺς κλαρώτες σταδιακὰ τοὺς ἀντικαθιστοῦσαν ἀγορασμένοι δοῦλοι, ποὺ γίνονταν θύματα σκληρότερης ἐκμετάλλευσης. Ἡ ἀγροτικὴ παραγωγή κάλυπτε κυρίως τὶς ἐσωτερικῆς ἀνάγκες ἢ ἐξαγόταν (π.χ. σιτάρι) σὲ ἄλλες πόλεις τῆς Κρήτης. Στὸ ἐξωτερικὸ ἐξάγονταν κρασί, λάδι, ἀλεύρι, μέλι καὶ διάφορα κηπευτικὰ προϊόντα, τὰ εἶδη δηλαδὴ ποὺμποροῦσαν νὰ ἀντέξουν στὴ μεταφορὰ τους μὲ τὰ πλοῖα καὶ τῶν ὁποίων ὑπῆρχε πλεόνασμα καὶ ζήτησι. Παράλληλα γίνονταν εἰσαγωγές, π.χ. κρασιοῦ ἀπὸ τὴ Ρόδο καὶ τὴ Θάσο. Ἡ Κρήτη ἐξῆγε ἐπίσης βότανα καὶ ἀρωματικὰ φυτὰ ποὺ εἶχαν μεγάλη ζήτηση στὸ ἐξωτερικὸ. Ὁ Θεόφραστος ὑποστήριζε ὅτι ἡ Κρήτη εἶχε τὴν πλουσιότερη σὲ βότανα γῆ καὶ ὁ Πλίνιος διαβεβαίωνε ὅτι ὅτιδήποτε φύτρωνε ἐκεῖ ἦταν καλύτερο σὲ ποιότητα ἀπὸ τὰ προϊόντα ἄλλων τόπων. Οἱ πηγές μας ἀναφέρονται συχνὰ στὶς θεραπευτικῆς ιδιότητες πλήθους βοτάνων (δύταμο, δαῦκος, ἄσπληνον, θαγγελίς, λιθόσπερμον, τράγιον, ἀριστολογία, τραγάκανθα, ψευδοβούνιον κ.λπ.). Ἐπίσης συνεχίστηκε ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ δασικοῦ πλούτου γιὰ τὴ ναυπηγικὴ καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ, καθὼς καὶ οἱ ἐξαγωγές ξυλείας. Ὁ Θεόφραστος καὶ ὁ Βιτρούβιος μνημονεύουν κυπαρίσσια, πλατάνια, λεῦκες, φοίνικες, δρύες, ἔλατα, καὶ κέδρους.

2. ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ

Ἀρχετοὶ ἐλληνιστικοὶ καὶ λατίνοι ποιητὲς παρουσιάζουν μιὰ ἡρεμὴ βουκολικὴ εἰκόνα γιὰ τὴν Κρήτη, ποὺ ἀντιστοιχεῖ ἀπόλυτα στὴ μεγάλη σημασία ποὺ εἶχε ἡ κτηνοτροφία στὸ νησί. Στὸν ὕμνο τοῦ Παλαικιάστρου οἱ πιστοὶ καλοῦν τὸν νεαρὸ Δία νὰ φυλάξει τὴ γονιμότητα τῶν κοπαδιῶν τους καὶ οἱ πηγές μας ἀναφέρονται συχνὰ στὴν κτηνοτροφία καὶ στὰ προϊόντα τῆς (τυρί, γάλα, μαλλί, δέρματα). Μιὰ ποικιλία τυριοῦ, ἡ *θήλεια*, φαίνεται ὅτι ἐξαγόταν, ὅπως καὶ ὕφαντικὰ προϊόντα. Οἱ πόλεις φρόντιζαν ιδιαίτερα γιὰ αὐτὸν τὸν παραγωγικὸ κλάδο. Εἰδικοὶ νόμοι καθόριζαν ποινὲς γιὰ τὸν τραυματισμὸ ζώων ἢ ρύθμιζαν τὶς ἀγοραπωλησίαις τους, ἐπιτρέποντας στὸν ἀγοραστὴ νὰ ἐπιστρέψει μέσα σὲ 5 μέρες τὸ ζῶο, ἀφοῦ πλήρωνε ὅμως στὸν ιδιοκτῆτη ἀποζημίωση γιὰ τυχὸν χρησιμοποίησή του. Σὲ συνθήκες *ἰσπολιτείας* οἱ ἐταῖροι ἐπέτρεπαν τὴ βοσκὴ σὲ καθορισμένα δημόσια ἐδάφη τους μὲ πληρωμὴ κάποιου φόρου, τὴ μετακίνηση κοπαδιῶν ἀπὸ τὰ σύνορά τους καὶ τὴν προσωρινή τους παραμονή, ἰδίως σὲ περίπτωσι πολέμου. Ἰδιοκτῆτες κοπαδιῶν ἦταν κυρίως πολῖτες, ποὺ

ἀνέθεταν σὲ κλαρῶτες ἢ δούλους τῇ βοσκῇ καὶ ἔπαιρναν κάποιο ποσοστὸ ἀπὸ τὰ κτηνοτροφικὰ προϊόντα. Ἀλλὰ καὶ οἱ κλαρῶτες δικαιούνταν νὰ ἔχουν ζῶα. Ἱδιοκτῆτες κοπαδιῶν καὶ βοσκῶν ἦταν καὶ τὰ μεγάλα ἱερά. Μὲ τὴν κτηνοτροφία ἀσχολούνταν καὶ οἱ κάτοικοι ὀρισμένων ἐξαρτημένων κοινοτήτων, ὅπως οἱ Καύδιοι, ποὺ ἡ Γόρτυνα τοὺς εἶχε ἀπαλλάξει ἀπὸ τὸν φόρο γιὰ τὴν κτηνοτροφία τους.

3. ΕΜΠΟΡΙΟ

Ἡ μετατόπιση τῶν κέντρων τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου στὴν Αἴγυπτο καὶ στὴ Συρία εἶχε συνέπεια νὰ ἀποκτήσει ἡ Κρήτη ξεχωριστὴ σημασία γιὰ τοὺς δρόμους ποὺ συνέδεαν τὰ νέα ἐμπορικὰ κέντρα, καὶ τὸ κρητικὸ ἐμπόριο νὰ ἀποκτήσει δυνατότητες ποὺ εἶχε νὰ γνωρίσει ἀπὸ τὴν ἀρχαῖα ἐποχὴ. Αὐξήθηκαν οἱ ἐξαγωγὲς ἀγροτικῶν κυρίως προϊόντων καὶ συναντοῦμε Κρῆτες ἐμπόρους σχεδὸν παντοῦ (Ἀθήνα, Δῆλο, Ἀλεξάνδρεια, Κυρήνη, ἀκτὲς τῆς Θράκης). Ἰδιαίτερα ἤκμασε τὸ δουλεμπόριο. Χιλιάδες θύματα πειρατικῶν ἐπιδρομῶν, ἀπαγωγῶν καὶ πολέμων ἐπωλοῦντο στὴν Κρήτη, ὅπου, σύμφωνα μὲ μιὰ παράδοση, ὑπῆρχε καὶ Δουλόπολις (ἴσως κέντρο δουλεμπορίου), σὲ ἀγοραστὲς ἀπὸ τὴν Κρήτη ἢ τὸ ἑξωτερικόν. Πιθανότατα σημαντικοὶ ἔμποροι δούλων ἦταν οἱ πλούσιοι Κυδωνιάτες Εὐρύλοχος (τέλη 4ου αἰῶνα), Εὐμαρίδας καὶ ὁ γιός του Χαρμίων (τέλη 3ου αἰῶνα), ποὺ μεσολάβησαν γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση Ἀθηναίων αἰχμαλώτων μόνο ἂν ὑποθέσουμε ὅτι σχετίζονταν καὶ οἱ ἴδιοι μὲ αὐτοῦ τοῦ εἰδους τίς συναλλαγές, ἐξηγεῖται πῶς ἤξεραν ποῦ εἶχαν πωληθεῖ οἱ Ἀθηναῖοι αἰχμαλῶτοι καὶ ἀπὸ ποῦ προέρχονταν τὰ τεράστια κεφάλαια ποὺ δάνεισαν στὴν Ἀθήνα γιὰ τὴν ἐξαγορὰ καὶ τὴν ἐπιστροφή τους. Παράλληλα μὲ τὸ ἐμπόριο αὐξήθηκαν καὶ ἡ κυκλοφορία τοῦ νομίσματος (κυρίως ξένων νομισμάτων) καὶ οἱ χρηματικὲς συναλλαγές. Οἱ πλούσιοι ἔμποροι, ποὺ εἶχαν συγκεντρώσει σημαντικὰ κεφάλαια, τὰ δάνειζαν μὲ μεγάλους τόκους. Στους δανειστὲς τῆς Κρήτης κατέφευγαν καὶ ξένες πόλεις (π.χ. ἡ Πάρος), γιὰ νὰ πληρώσουν λύτρα αἰχμαλώτων ἀπὸ πειρατικὲς ἐπιδρομές. Σὲ πολλὲς πόλεις ὑπῆρχε εἰδικὸ ἀρχεῖο (χρεοφυλάκιον) γιὰ τὰ δάνεια καὶ τίς χρηματικὲς συναλλαγές. Ἰδιαίτερα ἐπιδεινώθηκε τὸ πρόβλημα τῶν χρεῶν, ποὺ βάραινε κυρίως τοὺς μικροὺς γαιοκτήμονες, καὶ στὴν Ἴτανο ἀσκήθηκε χωρὶς ἀποτέλεσμα πίεση γιὰ τὴν κατάργησή τους.

Γιὰ τὴν ὀρθὴ ὅμως ἀποτίμηση αὐτῆς τῆς ἐμπορικῆς ἀκμῆς πρέπει νὰ ὑπογραμμιστοῦν ὀρισμένα ἀρνητικὰ δεδομένα. Παρὰ τὴν ὑπαρξὴ πλούσιων Κρητῶν ἐμπόρων, ἡ ἐμπορικὴ κίνηση ἐλεγχόταν οὐσιαστικὰ ἀπὸ ἄλλες δυνάμεις καὶ κυρίως ἀπὸ τὴ Ρόδο. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἑκατοντάδες ξένους ποὺ ἀναφέρονται στὶς προξενικὲς ἐπιγραφές, ἰδίως ὅσοι προέρχονταν ἀπὸ ἐμπορικὰ κέντρα (Ρόδο, Δῆλο, Ἀλεξάνδρεια, Ἀντιόχεια, Πέργαμο, Χίο, Σάμο, Ἀθήνα), ἦταν ἔμποροι. Οἱ Κρῆτες ἔμποροι δὲν ὑποστηρίζονταν ἀπὸ τὴν πόλιν τους, ὅπου ἡ ἀριστοκρατία τῶν πολέμι-

στῶν-γαιοκτημόνων πιθανότατα ἔβλεπε ὡς ἀπειλὴ τὴν ἄνοδο τοῦ στρώματος αὐτοῦ. Ἐνῶ ἀρκετὲς συνθήκες μεταξὺ κρητικῶν πόλεων ρύθμιζαν τὶς ἐμπορικὲς σχέσεις, καὶ παραχωροῦσαν ἀτέλεια γιὰ τὶς ἐξαγωγὲς ἀπὸ χερσαίους δρόμους καὶ μειωμένους δασμοὺς γιὰ τὶς ἐξαγωγὲς ἀπὸ λιμάνια, ἀπουσιάζουν ἀνάλογες συνθήκες μὲ ἐμπορικὰ κέντρα τοῦ ἐξωτερικοῦ πρὸς ὄφελος τῶν Κρητῶν ἐμπόρων. Οἱ ἐνδοκρητικὲς συνθήκες μεριμνοῦσαν γιὰ τὶς μικροσυναλλαγὲς τῶν πολιτῶν καὶ ὄχι γιὰ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο· π.χ. παραχωροῦνταν ἀτέλεια μόνο γιὰ ὅσα προϊόντα ἐξάγονταν γιὰ τὴν κάλυψη προσωπικῶν ἀναγκῶν καὶ ὄχι γιὰ ἐμπορία. Οἱ πόλεις ἐνδιαφέρονταν νὰ αὐξήσουν τὰ δημόσια ἔσοδά τους, γιατί αὐτὰ θὰ στήριζαν οἰκονομικὰ τὰ *συστήματα* καὶ τὰ δημόσια ἔργα, καὶ ὄχι γιὰ τὸν ἀτομικὸ πλοῦτο λίγων πολιτῶν. Ἔτσι, τὸ ἐνδιαφέρον τους περιοριζόταν στὰ ἔσοδα ἀπὸ τὰ λιμάνια τους ἢ τὰ λιμάνια τῶν ὑποτελῶν τους, στὰ ὁποῖα πλήρωναν ὑψηλοὺς δασμοὺς οἱ ξένοι ἔμποροι καὶ ὄχι οἱ πολῖτες ἢ οἱ ἰσοπολίτες. Ἐξάλλου δὲν ὑπῆρχε τὸ ἀναγκαῖο ὑπόβαθρο γιὰ τὸ ἐμπόριο. Ἡ κοπὴ τῶν νομισμάτων εἶχε βέβαια γενικευτεῖ, ἀλλὰ ὑπῆρχαν ἀκόμη πόλεις ποὺ δὲν εἶχαν κόψει νομίσματα. Μέχρι καὶ τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰῶνα μαρτυροῦνται πληρωμὲς σὲ εἶδος· ἕνας νόμος τῆς Γόρτυνας ἀπαγόρευσε αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὴ συναλλαγὴ, γιὰ νὰ στηρίξει τὸ νέο χάλκινο νόμισμα τῆς πόλης. Τὴν ἐμπορικὴ κίνηση περιορίζαν ἐπίσης οἱ πόλεμοι καὶ ἡ πειρατεία. Τέλος, τὸ κρητικὸ ἐμπόριο, περιοριζόμενο στὸ ἐμπόριο δούλων καὶ στὶς μεταφορὲς, δὲν συνοδευόταν οὔτε ἀπὸ ἀνάπτυξη τῆς βιοτεχνίας οὔτε ἀπὸ κοινωνικὴ ἀναβάθμιση ὅσων ἀσχολοῦνταν μὲ τοὺς δύο αὐτοὺς τομεῖς, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ στηρίξει καμιὰ μόνιμη καὶ οὐσιαστικὴ οἰκονομικὴ ἀκμὴ. Ἔτσι, τὸ ἐμπόριο γνώριζε συχνὰ περιόδους ἀκμῆς καὶ παρακμῆς. Ἀκόμη καὶ σὲ ἐποχὲς μὲ ἔντονη δραστηριότητα καὶ αὐξηση τῆς νομισματοκοπίας (ἀρχὲς 3ου καὶ τέλη 2ου αἰῶνα) δὲν μπόρεσε νὰ καταλάβει τὴν πρώτη θέσιν ἐν τῇ οἰκονομίᾳ τῆς Κρήτης.

4. ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ - ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ

Οἱ ἀδυναμίες ποὺ ἐπιστημάνθηκαν γιὰ τὸ ἐμπόριο ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴ βιοτεχνία, στὴν ὁποία ἀσχολοῦνταν κυρίως ξένοι, ἀπελευθέροι καὶ δοῦλοι. Κάλυπτε κυρίως τὶς τοπικὲς ἀνάγκες καὶ τὰ προϊόντα τῆς δὲν ἐξάγονταν. Τὸ Δικτυναῖον τῆς δυτικῆς Κρήτης π.χ. ἦταν ἰδιοκτητῆς ἐνὸς ἀγγειοπλάστη, ποὺ προφανῶς μαζὶ μὲ ἄλλους δούλους κατασκεύαζε τὰ ἀναγκαῖα γιὰ τὴ λατρεία ἀγγεῖα καὶ ἴσως ἀφιερῶματα γιὰ τοὺς πιστούς. Ἀπὸ ἀρχαῖες πηγὲς καὶ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα μαρτυροῦνται ἡ λιθοργία, ἡ ὀπλοργία, ἡ ὑφαντουργία, ἡ καλαθοποιία, καθὼς καὶ ἐργαστήρια ἀγγειοπλαστικῆς, κατασκευῆς πήλινων εἰδωλίων καὶ πλακιδίων, ἔργων μικροτεχνίας καὶ ἀναγλύφων, ποὺ κάλυπταν ὅμως μόνο τοπικὲς ἀνάγκες. Στὴ Δῆλο π.χ. ἡ κρητικὴ κεραμεικὴ ἀντιπροσωπεύει λιγότερο ἀπὸ τὸ 0,1% τῶν ἀγγείων. Ἴσως ἐξάγονταν προϊόντα ὑφαντουργίας, γιὰ τὴν ὁποία ὑπῆρχαν ὅλες οἱ προϋποθέσεις: ἀναπτυγμένη κτηνοτροφία, πανάρ-

χαιτη γνώση τῆς βαφῆς ὑφασμάτων μὲ φυσικὲς οὐσίες καί, κυρίως, ἡ ἀλιεία ἐξαρετικοῦ εἶδους πορφύρας στὶς ἀκτὲς τῆς Κρήτης. Ἀπὸ τὸν Πλίνιο συνάγεται ὅτι ἐξαγόταν ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ πέτρα κατὰλληλη γιὰ δάπεδα, ἀκονόπετρες καὶ κοραλοαχάτης ἢ ἱερὸς ἀχάτης, ποὺ πιστευόταν ὅτι θεράπευε τὸ δάγκωμα τῆς ἀράχνης. Ἴσως νὰ ἐξάγονταν ἀπὸ τὸ νησί καὶ κατεργασμένες πέτρες γιὰ μαγικά φυλακτά. Ὁ ἐντοπισμὸς ἀρχαίων λατομείων, μεταλλείων καὶ χώρων ἐκκαμίνευσης μετάλλου δείχνει ὅτι οἱ πρῶτες ὕλες προέρχονταν κυρίως ἀπὸ τὸ νησί.

Κύριος ἐργοδότης ἦταν ἡ κοινότητα, ποὺ χρησιμοποιοῦσε δημόσιους δούλους, ἀπελευθέρους καὶ ξένους γιὰ τὴ μεγάλη οἰκοδομικὴ δραστηριότητα, τὰ δημόσια ἀφιερώματα, τὴ νομισματοκοπία, καὶ τὴ ναυπήγηση πλοίων. Ἡ παρουσία τῶν ξένων ἦταν ἐντονη, ἰδίως σὲ ὅσα ἐπαγγέλματα εἶχαν σχέση μὲ καλλιτεχνικὴ καὶ πνευματικὴ δραστηριότητα. Ἐκτὸς ἀπὸ γλύπτες ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Πάρο, οἱ πόλεις καλοῦσαν μὲ δημόσια ἔξοδα καὶ γιὰ ἔκτακτες ἀνάγκες (ἐπιδημίες, πόλεμοι) ξένους γιατροὺς ἀπὸ τὴν Κάσο καὶ τὴν Κώ. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ντόπιους καλλιτέχνες (κιθαριστές, αὐλητές), ἐπισκέπτονταν τὸ νησί καὶ καλλιτέχνες ἀπὸ πολλὲς ξένες πόλεις (Μεσσήνη, Πέργη, Τέως κ.ἄ.), κιθαρωδοί, ἡθοποιοί, μίμοι, χορευτές, καὶ ποιητές, πού, γνωρίζοντας τὴν ἀγάπη τῶν Κρητῶν γιὰ τὴ μουσικὴ, τὴν ποίηση καὶ τὸν χορό, ἔπαιρναν μέρος σὲ ἐκδηλώσεις, ἀποκομιζοντας τιμὲς καὶ χρήματα. Σποραδικὰ μαρτυροῦνται Κρήτες γι�τροί, γλύπτες, ποιητὲς καὶ μουσικοὶ καὶ στὸ νησί, κυρίως ὁμως σὲ ξένες περιοχές.

5. ΝΑΥΤΙΑ

Ἡ ἐμπορικὴ κίνηση, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο ἡ πειρατεία, εὐνόησαν τὴν ἀνάπτυξη τῆς ναυτιλίας. Πολλὲς πόλεις τῆς ἐνδοχώρας μετατόπισαν τὸ ἀστικό τους κέντρο στὰ ἐπίνειά τους καὶ ἄλλες ἐπιδίωξαν νὰ ἱδρῦσουν, νὰ ἀναπτύξουν ἢ νὰ κατακτήσουν κατὰλληλα λιμάνια. Ἡ Πραισὸς ἀπέκτησε λιμάνια καὶ στὶς δύο ἀκτὲς τῆς Κρήτης (Σητεία, Στάλαι) καὶ ἡ Λύττος, ἐκτὸς ἀπὸ ἐπίνεια στὸ βορρὰ (Χερσόνησος) καὶ στὴ δύση (Μινώα), κατεῖχε νησιὰ καὶ τὰ ἐδάφη τῆς ἔφταναν μέχρι τὴ νότια ἀκτὴ. Τὸ νησί Λευκὴ τῆς νοτιοδυτικῆς Κρήτης ἀλλάζε συχνὰ κυρίαρχο, τοὺς Σταλίτες, τοὺς Ἰτανίους, τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Ἱεράπυτνα. Ἡ ἀλιεία συνέχισε νὰ ἀποτελεῖ τὸν κύριο πόρο κοινοτήτων, ὅπως τῆς Καύδου καὶ τῶν Σταλιτῶν. Οἱ Καύδιοι εἶχαν ἐπίσης σημαντικὲς ἀλυκὲς καὶ οἱ Σταλίτες μεγάλα ἔσοδα ἀπὸ τὴν ἀλιεία πορφύρας καὶ τοὺς δασμούς ἀπὸ τὰ λιμάνια. Τὰ πλοῖα χρησιμοποιοῦνταν ἐπίσης γιὰ μεταφορές· οἱ Στάλαι καὶ ἡ Σητεία, ἐξαρτημένες κοινότητες τῆς Πραισοῦ, ὑποχρεώνονταν νὰ μεταφέρουν ἀπεσταλμένους τῆς πόλης στὸ ἐξωτερικό. Ἰδιοκτῆτες τῶν πλοίων ἦταν κοινότητες καὶ ἰδιῶτες. Ὁ Ἐλευθερναῖος Ἡράϊππος εἶχε μισθώσει, ὅπως ἀναφέραμε ἤδη, μὲ ἓνα δοῦλο τοῦ ἓνα ναυπηγεῖο στὴ Δῆλο.

Αυτή την εποχή πολλαπλασιάστηκαν οι πειρατικές επιδρομές, δίνοντας απασχόληση στο πλεόνασμα των άκτημόνων και καλύπτοντας τις έγγενεις αδυναμίες της κρητικής οικονομίας στο εμπόριο και στη βιοτεχνία. Η άκμη της πειρατείας ευνόηθηκε επίσης από τους πολέμους, τη ζήτηση δούλων και την υποχώρηση των Έτρούσκων πειρατών. Δεν ήταν άτομικη υπόθεση, αλλά κυρίως επιχείρηση της κοινότητας. Πολλές πόλεις συνήπταν συνθήκες για να οργανώσουν κοινές επιδρομές, καθορίζοντας πώς θα μοιραστούν τα λάφυρα ανάμεσα στους πειρατές (αναλογικά ή με κλήρο). Οι ίδιες οι πόλεις έπαιρναν τη δεκάτη. Παράλληλα γίνονταν και επιδρομές από ιδιώτες μιὰς ή περισσότερων πόλεων. Στενή συνεργασία υπήρχε και με τους Αιτωλούς πειρατές (3ος αιώνας) και, από τα τέλη του 2ου αιώνα, με τους Κίλικες πειρατές, που τρομοκρατούσαν όλη τη Μεσόγειο. Θύματα των επιχειρήσεων ήταν τα εμπορικά πλοία. Συχνά, κυρίως στο πλαίσιο γενικών πολέμων, γίνονταν και επιδρομές, συνήθως νυκτερινές, εναντίον κατοικημένων περιοχών στα παράλια της Αττικής, της Πελοποννήσου, της Μικρᾶς Ἀσίας και των νησιών του Αἰγαίου. Κατά τους πολέμους εναντίον τῆς Ρόδου (205-201 και 155-153) λεηλατήθηκαν από πειρατές ἡ Κάλυμνος, ἡ Κάρπαθος, ἡ Νίσυρος, ἡ Ἀμοργός, ἡ Κῶς, ἡ Σίφνος, ἡ Τροιζήνα και ἴσως και μικρασιατικές πόλεις (Τέως). Ἐτσι, πολλές παράκτιες πόλεις και σημαντικά ἱερὰ κατέβραλλαν προσπάθειες νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὶς ἐπιδρομές, νὰ ἀναγνωριστοῦν ὡς ἄσυλα και νὰ καθορίσουν διαδικασίες γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν αἰχμαλώτων τους ἀπὸ τὴν Κρήτη. Τέτοιες συνθήκες γνωρίζουμε κατὰ καιροὺς γιὰ πολλές πόλεις (Μίλητο, Τῆνο, Τέω, Ἀνάφη, Κῶ, Μῆλο, Πάρο, Ἀθήνα, Ἀνδρο, Μαγνησία, Μύλασα), γεγονὸς πὺν δείχνει τὸ εὖρος τῆς κρητικῆς πειρατείας. Ἡ Ρόδος, πὺν διεξήγαγε χωρὶς ἀξιόλογα ἀποτελέσματα πολέμους κατὰ τῶν πειρατῶν, ὄριζε στὴ συνθήκη της μετὴν Ἱεράπυτνα (περ. τὸ 200) ὅτι ἡ κρητικὴ πόλη θὰ ἔπρεπε νὰ συνεργάζεται μαζί της γιὰ τὴν καταπολέμηση τῶν πειρατῶν. Τῇ μεγαλύτερη ἀκμῇ τῇ γνώρισε ἡ πειρατεία ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 2ου αἰώνα, μετὰ τῇ μείωση τῶν δυνατοτήτων γιὰ τὴν ἀπασχόληση τῶν μισθοφόρων, τὴν παρακμῇ τῆς Ρόδου και τὴν ἔνταση τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν τῶν Κιλικίων πειρατῶν. Ἐτσι, ἡ Ρώμη ἀναγκάστηκε νὰ ἐπέμβει δραστικὰ γιὰ νὰ θέσει τέρμα στὴν ἀνασφάλεια τῶν ναυτικῶν δρόμων πρὸς τὴν Ἀνατολή, κατακτώντας τὴν Κρήτη.

6. ΜΙΣΘΟΦΟΡΟΙ

Ὅπως ἡ πειρατεία, ἔτσι και ἡ ἀπασχόληση τῶν Κρητῶν ὡς μισθοφόρων ἀποτελοῦσε διέξοδο γιὰ τὰ κοινωνικά και τὰ οἰκονομικά προβλήματα τῶν πόλεων. Ἦταν μιὰ ἀπασχόληση πὺν ἀνταποκρινόταν στὴν πολεμικὴ παιδεία τους και ἀπέφερε μεγάλα κέρδη στὴν πόλη και στοὺς πολίτες. Ἡ ζήτηση τῶν μισθοφόρων ἦταν μεγάλη, γιὰτὶ φημιζονταν ὡς ἡ καλύτερη στρατιωτικὴ δύναμη τῆς ἐποχῆς: ἦταν ἱκανοὶ τοξότες, ἐλαφρὰ και εὐκίνητη δύναμη, κατάλληλη γιὰ ἐνέδρες, αἰφνιδισμούς,

ταχείς ἐλιγμούς και νυκτερινές συμπλοκές. Ἐπίσης οἱ Κρήτες ἦταν ἄριστοι ἐκπαιδευτὲς τῶν ἐφήβων (κυρίως στὴν Ἀθήνα) καὶ ἐπηρέασαν ἀποφασιστικὰ τὴν πολεμικὴ τέχνη τῆς ἐποχῆς. Ὅλες οἱ ἐλληνιστικὲς δυνάμεις ἀνταγωνίζονταν γιὰ τὴ στρατολόγησή τους, κυρίως ἡ Αἴγυπτος, ἡ Συρία, ἡ Μακεδονία καὶ ἡ Σπάρτη, ἀλλὰ καὶ ἡ Μίλητος, ἡ Ἀθήνα, ἡ Ρόδος, οἱ Συρακοῦσες, οἱ Ἀχαιοί, οἱ Αἰτωλοί, ἡ Κυρήνη, ἡ Πέργαμος, ἡ Βιθυνία, ὁ Πόντος καὶ ἡ Ρώμη. Ἡ στρατολόγησή τους γινόταν εἴτε μὲ σύναψη συνθηκῶν μὲ τίς πόλεις, ποὺ προμήθευαν ἔτσι τοὺς διαθέσιμους πολεμιστὲς τους στὸν ἐνδιαφερόμενο ἐργοδότη. Στὶς συνθήκες καθοριζόταν λεπτομερῶς ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ νομικὴ θέση (πολίτες ἢ ὄχι) τῶν μισθοφόρων, ἡ προθεσμία γιὰ τὴν παρουσίᾳς τους, ὁ τρόπος καὶ τὰ ἐξοδα μεταφορᾶς, ἡ διατροφή καὶ ἡ ἀμοιβὴ τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν ἀρχηγῶν τους, οἱ διευκολύνσεις τῶν κρητικῶν πόλεων γιὰ τὴ στρατολόγησι μισθοφόρων ἀπὸ τὸ νησί καὶ οἱ ἀντίστοιχες ὑποχρεώσεις τῆς ξένης δυνάμεις. Συνέπεια τῶν ἀνταγωνισμῶν τῶν ξένων δυνάμεων καὶ τῶν κρητικῶν πόλεων ἦταν, ὅπως εἴπαμε, νὰ βρίσκονται συχνὰ στὴν ἴδια μάχη Κρήτες καὶ στὰ δύο ἀντίπαλα στρατόπεδα. Γιὰ τὴ δράση τους στοὺς ξένους στρατοὺς ἀναφέρεται ἐνδεικτικὰ ὅτι μόνο στὴν τριετία 219-217 ὑπῆρξεν στὸς στρατοὺς τῆς Μακεδονίας 500, τῶν Αἰτωλῶν 1.000, τῶν Συρακοῦσῶν 500, τῆς Αἰγύπτου 3.000 καὶ τῆς Συρίας 2.500· Κρήτες ἐπίσης συναντοῦμε 2.000 μὲ τὸν Ἀντίοχο Γ' (209), 2.000 μὲ τὸν Νάβη (195), ἀπὸ 800 μὲ τὸν Φίλιππο Ε' καὶ τὸν Φλαμινίνο (197) καὶ 3.000 μὲ τὸν Περσέα (174-168). Τέλος, ἦταν μαζικὰ παρόντες στὶς αἰγυπτιακὲς φρουρὰς στὴν Ἀλεξάνδρεια, στὴν Ἐλεφαντίνη, στὴ Γάζα, στὴ Θήρα, στὴ Σάμο, στὴν Κύπρο καὶ στὰ ἀττικὰ φρούρια τῆς Ἐλευσίνας καὶ τοῦ Ραμνούντα. Πολλοὶ ἱκανοὶ μισθοφόροι ἔφτασαν σὲ ἀνώτατα ἀξιώματα στὴν αὐτὴ ξένων μοναρχῶν, ὅπως ὁ σύμβουλος τοῦ Περσέα Εὐάνδρος, ὁ οὐσιαστικὸς κυβερνήτης τοῦ κράτους τῶν Σελευκιδῶν Λασθένης (περίπου τὸ 145) καὶ ὁ στρατηγὸς καὶ ναύαρχος τῆς Αἰγύπτου Ἐρμάφιλος. Οἱ μισθοφόροι ποὺ προσλαμβάνονταν ἀτομικὰ σχημάτιζαν στὸ ἐξωτερικὸ συλλόγους (*κοινὰ*) καὶ πολλοὶ ἐγκαθίσταντο μὲ τίς οἰκογένειές τους στὶς χῶρες ὅπου ὑπηρετοῦσαν (κυρίως στὴν Αἴγυπτο, στὸ κράτος τῶν Σελευκιδῶν καὶ στὴ Μικρὰ Ἀσία), καὶ δὲν ἔλειπαν οἱ γάμοι ἀνάμεσα σὲ οἰκογένειες μισθοφόρων ἀπὸ διάφορες περιοχὲς (κυρίως Κρητῶν καὶ Αἰτωλῶν). Στὸ Φαγιούμ τῆς Αἰγύπτου ὑπῆρχε *πολίτευμα* (κοινότητα) Κρητῶν καὶ ἄλλων ἐθνότητων, στὸ ὁποῖο οἱ Κρήτες ἀναδεύονταν τοὺς ἀξιωματούχους καὶ τίς ἀστυνομικὲς δυνάμεις. Ἡ δράση τῶν μισθοφόρων μειώθηκε μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰῶνα, ὅταν χάθηκαν οἱ ὑποψήφιοι ἐργοδότες, τὰ ἐλληνιστικὰ κράτη, ἀλλὰ ἡ σημασία τους γιὰ τὴν ἐλληνιστικὴ ἱστορία τῆς Κρήτης ὑπῆρξε τεράστια. Πέρα ἀπὸ τὰ οἰκονομικὰ ὀφέλη, ἔγιναν φορεῖς γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ στὴν Κρήτη λατρεῖων, ὀνομάτων, ἐθίμων καὶ γενικὰ πολιτιστικῶν καὶ κοινωνικῶν μορφῶν, ἐπηρέασαν τὴν κοινωνία, κυρίως μὲ τὴν πολιτογράφηση πολλῶν ἀτόμων,

πού θα μπορούσαν έτσι να χρησιμοποιηθούν ως μισθοφόροι, και, κυρίως, ενίσχυσαν τόν ρόλο της Κρήτης στις διεθνείς σχέσεις.

Ε. Ο ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Εισαγωγή

Στους τρεις τελευταίους προχριστιανικούς αιώνες ο πολιτισμός της Κρήτης ήταν απόλυτα ένσωματωμένος στην κοινή ελληνιστική πολιτιστική έκφραση. Τώρα είναι ακόμα δυσκολότερο να μιλήσουμε για *κρητική* τέχνη, δεδομένου ότι, με ελάχιστες εξαιρέσεις (σε κάποια συντηρητικά στοιχεία στην αρχιτεκτονική ή στη μικροτεχνία), η τέχνη της Κρήτης ανέπλαθε τις τάσεις που έρχονταν από τα μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα του έξωτερι-
 ου. Η παρουσία ξένων καλλιτεχνών ήταν τώρα έντονότερη, αλλά τα ίδια ρεύματα εξέφραζαν και οι Κρήτες όταν εργάζονταν στο νησί ή σε γειτονικές περιοχές. Το μεγαλύτερο μέρος της λογοτεχνικής δημιουργίας (ιστοριογραφία, ποίηση) βρίσκεται μέσα στα πλαίσια της ελληνιστικής κοινής. Ο σημαντικότερος ποιητής, ο Ριανός, έζησε και εργάστηκε στο έξωτερι-
 ου και δεν μπορεί να θεωρηθεί τίποτε άλλο από εκπρόσωπο της κοσμοπολιτικής ελληνιστικής ποίησης. Το ίδιο ισχύει και για τους λίγους Κρήτες εκπροσώπους φιλοσοφικών σχολών του έξωτερι-
 ου.

Όμως την πολιτιστική εικόνα μιας εποχής δεν την απαρτίζουν μόνον τα νέα στοιχεία αλλά και οι παραδόσεις. Αν τα πρώτα έρχονταν από άλλα κέντρα με αποκρυσταλλωμένη μορφή και χρησιμοποιούνταν στην Κρήτη χάρη στην οικονομική της άκμή, οι παραδόσεις είναι αυτές που αποτελούν την καρδιά και του ελληνιστικού πολιτισμού της Κρήτης, με χαρακτηριστικότερη έκφραση τόν θρησκευτικό βίο, τη μουσική και τόν χορό, τήν ποίηση και τή μικροτεχνία. Όμως αυτή ακριβώς η έμμονή στις παραδόσεις και στο άριστοκρατικό σύστημα έμπόδισε, παρά τήν οικονομική άκμή, μιá πραγματική αναγέννηση. Για να υπάρξει αναγέννηση θα απαιτούσαν και μιá άλλη κοινωνική δομή, που θα αποδέσμευε τήν προσωπική αναζήτηση και θα απέδιδε τιμή όχι μόνο στόν πολεμιστή αλλά και στόν δημιουργό.

Ι. Η ΤΕΧΝΗ

Η ελληνιστική περίοδος χαρακτηρίζεται από έντονη οικοδομική δραστηριότητα σε όλες τις πόλεις, απόρροια του νέου πλούτου. Για να σχηματιστεί μιá εικόνα για τόν εύρος αυτής της δημιουργίας, αναφέρονται συνοπτικά τά σπουδαιότερα έργα. Έπισκευές και προσθήκες παρατηρούνται στο Πύθιο της Γόρτυνας, τόν ναό της Ρέας στη Φαιστό, και στα ιερά του Έρμη και της Αφροδίτης στη Σύμη, του Δικταίου Δία στο Παλαίκαστρο, του Άρη και της Αφροδίτης στη θέση «Στά Λενικά», της Αθηνάς στην Ώλερο, της Αρτεμης στους Αρκάδες, και στο Δικτυναίον στη Λισσό και στη Λεβήνα οικοδομήθηκαν σε διάφορες φάσεις τά

Ἀσκληπιεῖα, μὲ ἐπιμελημένα συμπλέγματα κτηρίων (ναοί, θησαυροί, στοές, μνημειώδεις κλίμακες, ἐξέδρες, λουτρά), χτίσθηκαν παντοῦ νέα ἱερὰ (Ἀγία Τριάδα, Λατώ, Πραισός, Ἀπτέρα, Λατώ πρὸς Καμάρα, Καμηλάρι), θέατρα καὶ ὠδεῖα (Γόρτυνα, Ἀπτέρα, Λατώ), δημόσια κτήρια, πρυτανεῖα (Ἀγία Πελαγία, Λατώ, Φαιστός), ἀνδρεῖα καὶ κοιμητήρια, δεξαμενές (Δρῆρος, Λατώ)· χτίσθηκαν, συμπληρώθηκαν καὶ ἐπισκευάσθηκαν τείχη (Ἀπτέρα, Ἐλεύθερνα, Πολυρρηγία, Γόρτυνα, Φαιστός, Ὠλερος, Ἀνώπολις, Σύβριτα), καὶ χτίσθηκαν φρούρια (Πρινιας, Ὑρτακίνα). Τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς παρέμειναν συντηρητικά. Οἱ ναοὶ εἶχαν μικρὲς διαστάσεις καὶ ἀκολουθοῦσαν τὸν ἀρχαῖο τύπο τοῦ ὀρθογώνιου ἱεροῦ μὲ μονομερῆ ἢ διμερῆ («Στὰ Λενικά») σηκό, πρόδομο (πασάς), κτιστὰ θρανία κατὰ μῆκος τῶν τοίχων, ἐσχάρα καὶ βάθρο στὸν σηκό. Ἡ τοιχοδομία ἦταν πῦθ ἐπιμελημένη, μὲ προσεκτικὰ κατεργασμένες πέτρες, καὶ σπανιότερα κανονικοῦς δόμους, τοποθετημένες κατὰ τὸ πολυγωνικὸ ἢ τὸ ψευδοῖσοδομικὸ σύστημα. Τὰ δάπεδα καλύπτονταν συχνότερα μὲ πλάκες καὶ σπανιότερα μὲ ψηφιδωτὸ (Λισσός, Λεβήνα) καὶ οἱ τοῖχοι μὲ κονίαμα, συχνὰ χρωματιστό. Οἱ δῖρρυτες στέγες ἀκολουθοῦσαν τὸν δωρικὸ ρυθμό. Τὸ μόνον κτήριο ποὺ σχεδιάστηκε ξεφεύγοντας ἀπὸ τὸν ἀπλὸ αὐτὸ ἀρχαῖο τύπο, τὸ Δικτυναῖον, περίπτερος ναὸς δωρικοῦ ρυθμοῦ, δὲν ὀλοκληρώθηκε ποτὲ τελικά.

Ἐνα ἀπὸ τὰ καλύτερα παραδείγματα εἶναι τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Λισσοῦ, ποὺ οἰκοδομήθηκε στὴν ἀρχὴ τῆς περιόδου πάνω σὲ ἀρχαία πηγὴ μὲ θεραπευτικὲς ιδιότητες, ἀκολουθώντας τις συντηρητικὲς παραδόσεις. Ὁ ναός, ἓνα ἀπλὸ ὀρθογώνιον κτήριο χωρὶς πρόναο ἀλλὰ μὲ προαύλιο, χτίστηκε πάνω σὲ κρηπίδα μὲ μεγάλους πελεκητοὺς λίθους τοποθετημένους κατὰ τὸ πολυγωνικὸ σύστημα χαμηλὰ καὶ κατὰ τὸ ψευδοῖσοδομικὸ ψηλότερα. Κατὰ μῆκος τῶν τοίχων ὑπῆρχε κτιστὸ θρανίον καὶ στὸ βάθος τοῦ σηκοῦ μαρμάρينو πόδιον γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν λατρευτικῶν ἀγαλμάτων. Τὸ δάπεδο τὸ ἐκάλυπτε ὠραῖο ψηφιδωτὸ μὲ παραστάσεις πτηνῶν καὶ ζώων. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο ὑδραγωγοὶ ὀδηγοῦσαν τὸ νερὸ τῆς ἀρχαίας πηγῆς σὲ κρήνη, ἐνῶ οἱ ἐγκαταστάσεις κτιστῶν λουτρῶν προορίζονταν γιὰ τοὺς πιστοὺς. Τὸ θύρωμα τοῦ ναοῦ τὸ ἀποτελοῦσαν 4 μονόλιθοι μὲ πλούσια διακόσμηση καὶ τὸ ἀέτωμα τὸ κοσμοῦσαν παραστάσεις ἀσπίδων. Τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Λισσοῦ καὶ τῆς Λεβήνας μαρτυροῦν κάποιες προσπάθειες γιὰ πολυτελέστερη συμπλήρωση τῆς λιτῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Οἱ ψηφίδες ἦταν ἀπὸ ἄσπρο ἢ μαῦρο μάρμαρο, ἢ βότσαλα καὶ πηλό, γιὰ τὴν ἀπόδοση ὀρισμένων λεπτομερειῶν καὶ τῆ δημιουργία κάποιας αἰσθητικῆς πολυχρωμίας. Ὁ χῶρος διαιροῦνταν σὲ πλαίσια, ὅπου ἐκτελοῦνταν οἱ παραστάσεις μὲ γραμμικὸ τρόπο καὶ ἀπόδοση τῶν βασικῶν μόνο λεπτομερειῶν. Κυρίαρχο θέμα ἦταν μορφές ζώων (ἵπποκαμπους στὴ Λεβήνα, πτηνὰ καὶ παρδάλεις στὴ Λισσό), ποὺ συμπληρώνονταν ἀπὸ γραμμικὰ θέματα ἢ ἀνθέμια· ἴσως στὸ κεντρικὸ πλαίσιον τῆς Λισσοῦ νὰ δέσποζε ἡ μορφή τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Καὶ τὰ θέματα καὶ ἡ

απόδοση ακολουθούν τις τάσεις της εποχής. Τις εγκαταστάσεις των ιερών τις συμπλήρωναν στοές με ξύλινους ή λίθινους κίονες (Λατώ, Γόρτυνα, Λισσός, Λεβήνα).

Καλύτερα γνωστές είναι οι έργασίες στην αγορά της Λατούς στις αρχές της περιόδου. Στην αγορά όδηγοῦσε ένα στενό ἀνηφορικό βαθμιδωτὸ πλακόστρωτο ἀνάμεσα σὲ ἀναλημματικούς τοίχους καὶ ἀποθήκες. Ἡ ἀγορά, ἓνα ὀρθογώνιο περίπου πλάτωμα ἀνάμεσα στὶς δύο ἀκροπόλεις, εἶχε στὸ κέντρο μικρὸ ἀρχαῖο ἱερό, ποὺ περιβαλλόταν μὲ στοά, ἐξέδρα καὶ δεξαμενή. Βορειότερα μιὰ κλίμακα, ποὺ παράλληλα χρησίμευε καὶ ὡς χώρος γιὰ τὴ συνέλευση, διαιρεμένη σὲ τρία τμήματα καὶ ἀνάμεσα σὲ δύο μνημειώδεις πύργους, ὀδηγοῦσε σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο στὸ πρυτανεῖο. Τὸ πρυτανεῖο, ἀντίστοιχο μὲ ἐκεῖνα τῆς Φαιστοῦ καὶ τῆς Ἀγίας Πελαγίας, ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μεγάλες ὀρθογώνιες αἵθουσες κατὰ τὸν μακρὸ ἄξονα καὶ δύο μικρὰ δωμάτια. Ἡ ἀνατολικὴ περιστυλὴ αἵθουσα ὀδηγοῦσε στὴ δυτικὴ, τὸ κέντρο τῆς ὁποίας καταλάμβανε μιὰ κτιστὴ ἐσχάρα, ἡ κοινὴ ἐστία τῆς πόλης. Στους τοίχους ἐκτείνονταν κτιστὰ θρανία ἀπὸ δύο βαθμίδες, ὅπου τοποθετοῦνταν 8 (;) κλίνες γιὰ τοὺς κόσμους καὶ τοὺς ἐπίσημους ξένους ποὺ σιτίζονταν ἐκεῖ. Τὰ μικρότερα δωμάτια ἦταν ἴσως ἀρχεῖο καὶ χαλκοθήκη (ἀποθήκη ὅπλων). Ἄλλα δημόσια κτήρια εἶχαν οἰκοδομηθεῖ νοτίως τῆς ἀγορᾶς. Ὁ κύριος ναὸς τῆς πόλης, ἓνα ἀπλὸ ὀρθογώνιο κτήριο μὲ τετράγωνο σηκὸ καὶ μικρὸ πρόδομο, ἦταν χτισμένο μὲ μεγάλες πέτρες καὶ οἱ τοῖχοι καλύπτονταν ἐσωτερικὰ μὲ κονίαμα. Τὸ δάπεδο τοῦ πρόναου ἦταν πλακόστρωτο, ἐνῶ τοῦ σηκοῦ ἦταν προσεκτικότερα κατασκευασμένο ἀπὸ μικρὲς πέτρες τοποθετημένες σὲ κονίαμα. Ἀνατολικά τοῦ ναοῦ εἶχαν χτισθεῖ μεγάλος βαθμιδωτὸς βωμός, θέατρο καὶ ἐξέδρα μὲ ἔδρανα, ποὺ ἴσως χρησίμευε γιὰ τὶς συνεδριάσεις τῆς βουλῆς.

Τὰ δημόσια ἔργα τῆς ἐποχῆς τὰ συμπληρώνουν οἱ ἀμυντικὲς κατασκευές. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τειχῶν προσφέρουν τὰ τεῖχη τῆς Ἀπτέρας, μήκους 4 χιλιομέτρων περίπου, ποὺ σὲ μικρὰ σημεῖα σώζονται σὲ ὕψος 3 μέτρων. Παρὰ τὴν ἐνιαίαν οἰκοδόμηση, τὸν 3ο αἰῶνα παρουσιάζονται διάφορες τεχνικὲς τοιχοδομίας, μὲ ἐπιμήκεις ὀρθογώνιους ὀγκολίθους ἢ μικρότερες πέτρες μὲ πρόχειρη κατεργασία. Εἶχαν πάχος 2-3 μέτρων καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τους τὸ γέμιζαν μὲ μικρὲς πέτρες καὶ χῶμα. Σὲ ἀκανόνιστα διαστήματα καὶ σὲ στρατηγικὰ σημεῖα, ὅπως κοντὰ στὶς πύλες, χτίζονταν πύργοι. Στὴν Πατέλα (Πρινιάς) χτίστηκε ὀχυρὸ μὲ παχείς τοίχους, τρεῖς ἐπιμελημένους πύργους καὶ πύλη, ποὺ ὀδηγοῦσε σὲ αὐλὴ μὲ λίγα βοηθητικὰ κτήρια. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ὁ ὕστεροελληνιστικὸς κυκλικὸς πύργος στὴ θέση Ρουκούνη Κορφή, ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ δύο δακτύλιους· ὁ ἐσωτερικὸς ἦταν μᾶλλον ὑπαίθριος καὶ ὁ ἐξωτερικὸς χωρίζονταν σὲ 4 διαμερίσματα μὲ θρανία, πλακόστρωτο δάπεδο καὶ κεραμοσκεπὴ. Οἱ ἰδιωτικὲς οἰκίαι καὶ ἡ πολεοδομία δὲν διαφέρουν ἀπὸ τὰ κλασικὰ παραδείγματα, μόνο ποὺ συνήθως τώρα ἡ

κατασκευή είναι πιό έπιμελημένη, οί τοίχοι καλύπτονται συχνότερα με έγχρωμο κονίαμα, τó δάπεδο ήταν στρωμένο με σχιστολιθικές πλάκες ή σπανιότερα με κονίαμα στο όποιο τοποθετούνταν μικρά βότσαλα και κομμάτια άγγείων, ενώ για τά κατώφλια, τίς παραστάδες και τά υπέρθυρα χρησιμοποιούνταν προσεκτικά πελεκημένοι όγκόλιθοι. Δέν λείπουν διαμερίσματα με παραγωγική λειτουργία (πατητήρια, έλαιοτριβεία, άποθήκες) και οί δεξαμενές στίς αύλές καλύπτονταν με κουρασάνι. Πήλινοι ή κτιστοί άγωγοί χρησιμοποιούνταν για τήν άποχέτευση τοϋ νεροϋ.

‘Αν ή έλληνιστική άρχιτεκτονική διατήρησε κάποια ιδιαίτερα συντηρητικά στοιχεία, ή γλυπτική έπαναλαμβάνει τά χαρακτηριστικά μιās κοινής καλλιτεχνικής έκφρασης, που έφτανε στην Κρήτη με εισαγωγές έργων, κυρίως από τήν ‘Αττική, με τήν εργασία ξένων (‘Αθηναίων και Παριανών) γλυπτών ή με τή μαθητεία Κρητών γλυπτών σε ξένα εργαστήρια γλυπτικής. Παρά τó πλήθος τών έργων, που με τήν πρόοδο τών άνασκαφών πολλαπλασιάζονται σε όλη τήν Κρήτη, δέν διακρίνεται κάποια πρωτοτυπία. Πρόκειται για άπλή άναπαραγωγή, πολύ συχνά μέτρια, τών γενικευμένων καλλιτεχνικών τάσεων. Αυτό δέν σημαίνει ότι τά καλύτερα έργα ήταν έργα ξένων καλλιτεχνών· από έπιγραφές γνωρίζουμε και ντόπιους γλύπτες, τόν Δαμοκράτη από τήν ‘Ιτανο, τόν Καλλίκριτο από τήν Πολυρρηνία (3ος αιώνας) και τόν Τιμοχάρη από τήν ‘Ελεύθερνα (τέλη 3ου αιώνα), που έγκαταστάθηκε στη Ρόδο, εργάστηκε στη Ρόδο, στην Κάρπαθο, στην ‘Αστυπάλαια, στην Κνίδο και στη Σιδώνα και δίδαξε τήν τέχνη του στο γιό του Πυθόκριτο και στόν έγγονό του Σιμμία, που όμως ύπογράφουν τά έργα τους ως Ρόδιοι. Στην έντονη αυτή δραστηριότητα συνέβαλε και ό πλούτος τής έποχής, που επέτρεπε σε πόλεις και ιδιώτες νά κάνουν πολυτελέστερα αφιερώματα σε ιερά ή νά έγείρουν έπιτύμβιες στήλες με άνάγλυφες παραστάσεις, και συνάμα ή οικόδομηση νέων ναών και ή έντατικοποίηση τής λατρείας. Παράλληλα όμως επιδιορθώνονταν άρχαϊα ξόανα (π.χ. στά ιερά Παλαικάστρου, ‘Ωλέρου).

‘Η μεγάλη γλυπτική έκπροσωπείται από λίγα σχετικά έργα από ιερά (κυρίως από τή Γόρτυνα, τήν ‘Ιεράπυτνα, τή Λισσό, τήν Κνωσό, τήν ‘Αξό και τήν ‘Ιτανο), που χαρακτηρίζονται από καλή ποιότητα, όπως ένα χάλκινο έπιτύμβιο άγαλμα από τήν ‘Ιεράπυτνα (1ος αί.), που εικονίζει έναν έφηβο τυλιγμένο στο ιμάτιό του με μεγάλη έκφραστική δύναμη στο πρόσωπό του, ή ένας ώραϊος κορμός γυναικείου άγάλματος (Κόρης;) από πεντεταίο μάρμαρο από τó ιερό τής Δήμητρας στην Κνωσό (2ος αί.). Τό τελευταίο αυτό έργο, δημιουργία τοπικοϋ καλλιτέχνη, έχει κάποια πρωτοτυπία, γιατί δέν έπαναλαμβάνει γνωστό τύπο. ‘Η νεαρή γυναίκα, με λυγισμένο πρós τά πίσω τó δεξι πόδι, γέρνει έλαφρά πρós τά πίσω αφήνοντας τó σώμα νά διαγραφεί κάτω από τόν χιτώνα και δίνοντας

στον καλλιτέχνη τη δυνατότητα να δημιουργήσει πετυχημένη αντίθεση προς τη ζωηρή πτυχολογία του ήματιου γύρω από τα πόδια και να δώσει κάποια αίσθηση έρωτισμού. Μεγάλος αριθμός αγαλμάτων με διαστάσεις μικρότερες από το φυσικό (κυρίως τέλη 4ου αιώνα) από διάφορες περιοχές (Λισσό, Κνωσό, Χανιά, Ρέθυμνο, ΄Αξό) εικονίζουν συνηθισμένους τύπους της εποχής, γυμνά παιδιά και έφηβους που κρατούν μικρά ζώα ή άστραγάλους, κορίτσια με ποδήρη χιτώνα με μικρό ζώο ή πουλί στο στήθος, γυναικείες μορφές και θεές. Πολλά από τα έργα, ίσως από το ίδιο εργαστήριο, χαρακτηρίζονται από έσωτερική κίνηση και ζωηρότητα (με τα ύψωμένα χέρια, τη στροφή του κεφαλιού, τα έκφραστικά βλέμματα και πρόσωπα των μικρών παιδιών), αντίστοιχη με τα σύγχρονα έργα της μεγάλης γλυπτικής. Πολύ έντονη είναι η άττική επίδραση, ιδίως στις άρχες του 3ου αιώνα, όποτε έγκαταστάθηκαν άρκετοι ΄Αθηναίοι καλλιτέχνες στην Κρήτη.

Αύτη την περίοδο πολλαπλασιάζονται τα ανάγλυφα σε επιτύμβιες στήλες, μετόπες ή ψηφίσματα. Οι επιτύμβιες στήλες, συνήθως με τη μορφή «ναίσκου» και αετωματική απόληξη, που την κοσμοῦν παραστάσεις (άσπιδες, φυτικά θέματα, ζώα), επαναλαμβάνουν τους συνηθισμένους τύπους, κυρίως των άττικών έργαστηρίων, στο θεματολόγιο και στην τεχνοτροπία. Συνήθως εικονίζεται ο άποχαιρετισμός (δεξίσις) του νεκρού από τους οικείους του και σπανιότερα ο νεκρός μόνος του. Οι γυναίκες κάθονται σε θρόνο και κρατούν στα χέρια τους αγαπημένα άντικείμενα, ενώ οι άνδρικές μορφές είναι νεαροί πολεμιστές, τοξότες ή όπλισμένοι με άσπίδα και δόρυ, κυνηγοί, και γενειοφόροι ήλικιωμένοι άνδρες. Οι παιδικές μορφές κρατούν κάποιο παιχνίδι (άστραγάλους) ή ένα μικρό ζώο. Τis παραστάσεις συμπληρώνει συχνά το θέμα του σκυλιού, αγαπημένου συνοδού του παιδιού στο παιχνίδι και του έφηβου στο κυνήγι, που δίνει ζωηρότητα στη σκηνή. Μερικά ψηφίσματα έχουν ως έπίστεψη ανάγλυφη παράσταση. Σε συνθήκη Πολυρρηνίας-Φαλάσαρνας (άρχες 3ου αιώνα) εικονίζονται οι προστάτιδες θεές των δύο πόλεων (Δίκτυνα και ΄Αφροδίτη) με τα σύμβολά τους (πλοίο για την ΄Αφροδίτη, αίγα και δέντρο για τη Δίκτυνα), και στο βάθος ένα κτήριο με αετωματική στέγη, όπου είναι άντιμέτωπα δύο σκυλιά, δηλαδή, σύμφωνα με την παράδοση, οι φρουροί του Δικτυναίου. Τα έργα αυτά στις στάσεις των προσώπων, στην πτυχολογία και στην τεχνοτροπία ακολουθούν τις σύγχρονες τάσεις και χαρακτηρίζονται από άττική επίδραση. Σταδιακά αυξάνεται η τυποποίηση και η προχειρότητα στην απόδοση.

Συνεχίστηκε επίσης η κοροπλαστική, ή κατασκευή πήλινων ειδωλίων και ανάγλυφων πλακιδίων ή προσωπειών με μήτρες. Τα έργαστήρια στις σημαντικότερες πόλεις (Κνωσό, Γόρτυνα, Κυδωνία, ΄Αξό, Πραισό) ακολουθοῦσαν γενικά την τεχνοτροπία και το θεματολόγιο σημαντικών έργαστηρίων του έξωτερικού, κυρίως του άττικού έργαστηρίου και των τύπων της Ταναγραίας, μαζί με όρισμένα τοπικά θέματα. Στην τεχνική

παρατηρείται μιὰ διαφοροποίηση· τὰ διάφορα μέρη τῶν ειδωλίων (κεφαλή, κορμός, ἄκρα) κατασκευάζονταν χωριστὰ μὲ μῆτρες καὶ στὴ συνέχεια συναρμύζονταν. Τὶς διαφορὲς λεπτομέρειες τὶς κατασκεύαζαν μὲ τὸ χέρι καὶ πρόσθεταν ἐξίτηλο χρῶμα. Ἡ ἄττική ἐπίδραση φαίνεται στὴ μαζικὴ παραγωγὴ ὅλων τῶν τύπων ὀρθίας γυναικείας μορφῆς (Ταναγραίας) ποὺ κρατᾷ στὰ χέρια ἀντικείμενα, κλαδιὰ ἢ ζῶα (περίπου τὸ 330-200). Τὰ ειδώλια εἶχαν μικρὸ μέγεθος (5-10 ἐκ.) καὶ σπανιότερα μεγαλύτερες διαστάσεις (40-50 ἐκ.). Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς περιόδου αὐξήθηκαν οἱ ἀνδρικές παραστάσεις, πάλι ἄττικῶν τύπων, κυρίως γυμνῶν ἐφήβων καὶ παιδιῶν ποὺ κρατοῦν σταφύλια ἢ μικρὰ ζῶα, σπανιότερα ἀνδρῶν μὲ χιτῶνα. Ἐπίσης, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνα παρατηρεῖται εἰσαγωγὴ ειδωλίων ἡθοποιῶν μὲ προσωπεῖο, φαλλοὶ καὶ κοιλιά ποὺ προβάλλει· ἀπομιμήσεις τους, ὅπως ἐπίσης κωμικὰ προσωπεῖα, κατασκευάζονταν ἀπὸ τὸν 3ο αἰῶνα καὶ στὴν Κρήτη. Τὰ τοπικὰ ἔργα εἰκονίζουν, ἀνάλογα μὲ τὸ ἱερὸ ὅπου ἀφιερώνονταν, θεὲς μὲ πόλο, διάδημα ἢ στεφάνι, καθισμένες σὲ θρόνο ἢ ὀρθιες μὲ φιάλη στὸ χέρι. Τὰ καλύτερα παραδείγματα γυναικείων προτομῶν ξεχωρίζουν γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς περίτεχνης κόμμωσης καὶ τῶν κοσμημάτων τους. Συχνὰ ἐπίσης εἰκονίζονται ἡ Δήμητρα μὲ στεφάνι καὶ σκῆπτρο καὶ ἡ στεφανωμένη μὲ ἀνθὴ λωτοῦ Περσεφόνη, ποὺ κρατᾷ ρόδι, τυλιγμένες στὸ ἴδιο ἱμάτιο, ἡ Ἀθηνᾶ μὲ ἀσπίδα καὶ δόρυ, ὁ Ἑρμῆς, ὁ Πᾶν, Ἑρωτες καὶ Σάτυροι. Δὲν λείπουν συμπλέγματα, ὅπως Ἑρωτα καὶ Ψυχῆς, Ἑρωτα καὶ Ἀφροδίτης κ.ἄ. Συχνὰ εἶναι ἐπίσης τὰ ειδώλια ζώων, κυρίως βοδιῶν, καὶ πουλιῶν. Ἀπὸ τὸν 2ο αἰῶνα ἡ ποιότητα τῶν ἔργων αὐτῶν γίνεται σταδιακὰ χειρότερη.

Ἡ κεραμεικὴ παραγωγὴ συνέχισε νὰ καλύπτει ἀποκλειστικὰ τοπικὲς ἀνάγκες. Τὰ προϊόντα τῶν μεγαλύτερων κρητικῶν ἐργαστηρίων τὸ πολὺ ἐξάγονταν στὴν ὑπόλοιπη Κρήτη, ἴσως καὶ στὴν Αἴγυπτο, ἐνῶ ἀντίθετα παρατηροῦνται εἰσαγωγές καὶ ἐπιδράσεις ἀπὸ τὰ ἄττικὰ ἐργαστήρια καὶ σταδιακὰ ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ τῆς Ἀλεξάνδρειας, τῆς Κύπρου, τῆς Ταρσοῦ καὶ τῆς Ρόδου. Ἡ κεραμεικὴ τῆς καλύτερης ποιότητος, μὲ ἄττικὲς ἐπιδράσεις κοσμοῦνταν, μὲ ἐγγράφη διακόσμηση ἀπὸ φυτικά (φύλλα κισσοῦ, ἀμπέλου, μυρτιᾶς, ἐλαιόκλαδα, στεφάνια δάφνης) καὶ σπανιότερα γραμμικὰ θέματα, ποὺ χαράσσονταν πάνω στὴ στιλπνὴ βαφὴ τοῦ ἀγγείου· κρητικὸ στοιχεῖο εἶναι κυρίως ἡ ἀποκλειστικὴ προτίμηση στὰ φυτικά θέματα καὶ ὀρισμένα σχήματα ἀγγείων. Συνηθισμένα ἀγγεῖα εἶναι ὁ κᾶνθαρος, μὲ ψηλὸ ὠσειδὲς σῶμα, κωδωνόσχημο πόδι καὶ ὑπερυψωμένες λαβές, ποὺ τὸ σημεῖο ἐκφυστὴς τους τὸ κοσμοῦσαν ἀνάγλυφα προσωπεῖα (Γοργόνη, Σιληνοί, Ἀμμων) ἢ ἀνθέμια κατασκευασμένα σὲ μῆτρα, κιονωτοὶ κρατῆρες μὲ φυτικά κοσμήματα, ὕδριες μὲ σκοτεινὰ φυτικά θέματα (τύπου Hadra, ἀπὸ τὸ ὄνομα ἀλεξανδρινοῦ νεκροταφείου ὅπου τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ χρησιμοποιοῦνταν ὡς κάλπες γιὰ Κρήτες νεκροῦς), κύπελλα μὲ στιλπνὴ σκοτεινὴ βαφὴ, καὶ σταδιακὰ μὲ γωνιώδη περιγράμματα καὶ περίτεχνο βαθμιδωτὸ πόδι, καὶ μικρογραφικὰ

άγγεια. Ἡ χειρότερη παραγωγή χονδροειδῶν χρηστικῶν σκευῶν με παραδοσιακά σχήματα καὶ ἐξίτηλη βαφή, ἐρυθρὴ ἢ μαύρη, ποὺ κάλυπτε ὅλο τὸ ἄγγείο, ἀποτελεῖ καὶ τὴν πλειονότητα τῆς ἐλληνιστικῆς κεραμεικῆς. Ἀπὸ τὶς ἐπιδράσεις ξένων ἐργαστηρίων μποροῦν νὰ σημειωθοῦν τὸ φλασκί, ἀπομίμηση κυπριακοῦ ἄγγείου με σφαιρικό σῶμα, ποὺ τὸ κοσμοῦσαν ἐγγράφατοι ὁμόκεντροι κύκλοι (ποὺ ὑποδηλώνουν τὴν ἀρχικὴ κατασκευὴ αὐτῶν τῶν ἄγγείων ἀπὸ ξύλο), ἀλεξανδρινοὶ ἀμφορεῖς με λευκὴ καὶ πλαστικὴ διακόσμηση καὶ πῶμα, ποὺ τὸ κοσμοῦσε ὀλόγλυφη γυναικεία μορφή, καὶ ἡ ἀλεξανδρινὴ ὀμφαλωτὴ φιάλη (4ος-3ος αἰώνας), ποὺ καλυπτόταν με μαύρη στιλπνὴ βαφή καὶ στὸ βάθος τῆς, μέσα ἀπὸ ἄνθος με λευκὰ ἢ κόκκινα πέταλα, πρόβαλλε γοργόνειο με ἔντονη ἔκφραση. Τέλος, συνεχίστηκε ἡ παραγωγή λύχνων, ἀπλῶν ἢ με παραστάσεις κατασκευασμένες με μῆτρες (*Ἐρωτες, Νύμφες, θεότητες), ἢ πολύφωνων λύχνων με ὑπερυψωμένο πόδι.

Ἡ οἰκονομικὴ ἀκμὴ ἐκδηλώθηκε κυρίως στὴ μικροτεχνία. Ἀσφαλῶς πολλὰ ἀπὸ τὰ κοσμήματα ἢ σκεύη ἔφτασαν στὴν Κρήτη ὡς ἀμοιβὴ ἢ λάφυρα μισθοφόρων· π.χ. ὁ Περσέας (168) πρόσφερε στοὺς μισθοφόρους τοῦ χρυσὰ καὶ ἀργυρὰ σκεύη ἀπὸ τοὺς θησαυροὺς τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ἐπίσης βρίσκονται παραδείγματα ἐτρουσκικῶν σκαρβαίων με παραστάσεις πολεμιστῶν. Ἀνάμεσά τους ὁμοῦ διακρίνονται καὶ χρητικὰ ἔργα, ἰδίως δακτυλίδιοι καὶ σφραγιδόλιοι ἀπὸ ἡμιπολύτιμες πέτρες, με θεματολόγιο ποὺ σχετίζεται με τὸν τρόπο ζωῆς τῶν Κρητῶν (τοξότες, κυνηγοὶ) καὶ τοὺς τοπικοὺς μύθους καὶ λατρεῖες καὶ με μινωικὲς ἐπιδράσεις στὴ συμπλήρωση τῶν παραστάσεων με θέματα ἀπὸ τὴ φύση καὶ στὴν κίνηση. Παράλληλα, ἐμφανίζονται καὶ γενικὰ διαδεδομένα θέματα, κυρίως προτομὲς θεῶν, καὶ ἀργότερα καὶ πορτραῖτα. Καθὼς αὐξάνουν τὰ κτερίσματα στοὺς τάφους καὶ τὰ ἀφιερῶματα στὰ ἱερά, ἔχουν βρεθεῖ δείγματα ἐξάιρετης κοσμηματοτεχνίας, χρυσὲς ψῆφοι περιδεραιῶν, χρυσὰ καὶ ἀργυρὰ ἐνώτια με φυτικὰ θέματα, λεοντοκεφαλές, πουλιὰ καὶ πρόσωπα, περόνες καὶ πόρπες, χρυσὰ καὶ ἀργυρὰ ἐλάσματα με ἔκρουστες φυτικὲς καὶ γραμμικὲς παραστάσεις ἀπὸ διαδήματα καὶ ἐνδύματα γιὰ ταφικὴ χρῆση, ἄγγεια με ἔκρουστη διακόσμηση (ἀνθέμια), καὶ χάλκινα λατρευτικὰ σκεύη (κύμβαλα, ἄγγεια). Καὶ τὰ ταπεινότερα παραδείγματα, πῆλινες ψῆφοι με μορφές, ὁστέινες πόρπες με σκαλιστὰ θέματα, ὁστέινα ἐνθέματὰ σὲ ξύλινα σκεύη κ.λπ. ἐπηρεάζονταν ἀπὸ τὴν κατεργασία τῶν πολυτίμων μετάλλων.

Στὴ νομισματοκοπία τὸ αἰγινητικὸ μέτρο ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸ ἀττικὸ καὶ ἀπὸ τὸ 200 περίπου κόβονταν στὴν Κρήτη ἀπομιμήσεις τῶν ἀττικῶν τετραδράχμων με παράσταση γλαυκάς καὶ προτομῆς τῆς Ἀθηνᾶς. Ἄν καὶ γενικεύτηκε ἡ κοπὴ νομισμάτων, ἡ ποιότητά τους δὲν ἔφτανε ἐκείνην τῆς κλασικῆς ἐποχῆς καὶ οἱ ἐπιτυπώσεις πάνω σὲ ξένα νομίσματα ἔγιναν πολὺ συχνότερες. Τὸ θεματολόγιο περιλάμβανε τῶρα περισσότερο προτομὲς θεοτήτων καὶ σπανιότερα τὶς γεμάτες κίνηση καὶ φυσιοκρατία παραστάσεις τοῦ 5ου καὶ 4ου αἰώνα.

Τὰ ταφικά μνημεῖα χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἐξαιρετικὴ πολυμορφία ἀνάλογα μὲ τὴν περιοχὴ ἢ τὴν κοινωνικὴ θέσιν τοῦ νεκροῦ. Στὰ ἐλληνιστικὰ νεκροταφεῖα ἐκπροσωποῦνται παράλληλα τύποι γνωστοὶ ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ, λακκοειδεῖς τάφοι, μερικὲς φορὲς μὲ πλευρὲς κτιστὲς καὶ καλυμμένοι μὲ πλάκες, κεραμοσκεπεῖς καὶ θαλαμοειδεῖς λαξευμένοι στὸ βράχο σὲ πλαγιᾶς λόφων. Κυρίως στὴν ἀνατολικὴ Κρήτῃ συνεχίστηκαν οἱ ταφὲς σὲ πύθους, συνήθως γιὰ βρέφη. Σὲ λίγες περιπτώσεις ξανασχησιμοποιήθηκαν καὶ μινωικοὶ θολωτοὶ τάφοι. Ὁ πλοῦτος φαίνεται στὴν αὐξηση καὶ στὴν καλὺτερη ποιότητα τῶν κτερισμάτων (ἐκτὸς ἀπὸ ἀγγεῖα καὶ πῆλινα εἰδώλια, πολύτιμα κοσμήματα, κάλυψη τῆς κεφαλῆς τοῦ νεκροῦ μὲ χρυσὰ ἢ ἐπίχρυσα φύλλα) καὶ κυρίως στὴν οἰκοδόμησις πολυτελῶν τάφων, μᾶλλον γιὰ διακεκριμένα γένη. Στὴν Κεραία ἕνας κιβωτίοσχημος τάφος, χτισμένος μὲ πελεκητοὺς λίθους, διαιροῦνταν σὲ δύο ὑπερκείμενες θῆκες ποὺ καλύπτονταν μὲ πλάκες. Στὰ Χανιά ὑπάρχουν ἀρκετὰ παραδείγματα μεγάλων θαλαμοειδῶν τάφων, λαξευμένων στὸ βράχο, μὲ κόγχες καλυμμένες μὲ πλάκες. Σὲ ἕνα ὑστεροελληνιστικὸ παράδειγμα στὸν μεγάλο ταφικὸ θάλαμο (ὕψους 2 μέτρων, διαστάσεις 1,90x5,80) ὁδηγεῖ βαθμιδωτὸς δρόμος (4,5 μέτρων). Στὶς 3 πλευρὲς τοῦ θαλάμου ἀνοίγονται 9 κόγχες μὲ προσεκτικὰ διαμορφωμένες εἰσόδους, ποὺ σφραγίζονταν μὲ πλάκες. Στους τοίχους ἦταν γραμμένα τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν καὶ ἔχην πυρᾶς δεῖχουν τὴν τέλεση ταφικῆς λατρείας. Ἐνα ἄλλο μεγάλο ταφικὸ οἰκοδόμημα στὴ Γόρτυνα ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀρθογώνιο δωμάτιο μὲ 2 ἡμικυκλικὲς κτιστὲς κόγχες· μιὰ πώρινη σαρκοφάγος στηριζόταν πάνω σὲ τοιχάριο. Οἱ σαρκοφάγοι ἦταν σχετικὰ σπάνιες καὶ ὀρισμένες εἶχαν θύλακα γιὰ τὸ κεφάλι τοῦ νεκροῦ. Τὰ ταφικά μνημεῖα δηλώνονταν μὲ τὴν τοποθέτηση στήλης. Τὶς περισσότερες φορὲς ἦταν μιὰ ἀπλὴ λίθινη πλάκα ὅπου ἀναγραφόταν τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ ἢ, σπανιότερα, ἕνα ἐπίγραμμα. Στῆλες γυναικῶν κοσμοῦνταν μερικὲς φορὲς μὲ ἀνάγλυφα σύμβολα (κάλαθοι, κάτοπτρα, κτένια κ.λπ.). Ἰδίως ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνα καὶ κάτω ἀπὸ ἀτυκὴ ἐπίδραση, πολλαπλασιάστηκαν τὰ ἀνάγλυφα.

2. ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Ἡ ποίηση καλλιεργήθηκε καὶ στὴν ἐλληνιστικὴ Κρήτῃ, συνεχίζοντας μιὰ μακρότατη παράδοση. Ἡ μεγαλύτερη ποιητικὴ τῆς φωνῆ ἦταν ὁ Ριανὸς ἀπὸ τὴ Βήνη ἢ τὴν Κεραία (δεύτερο μισὸ 3ου αἰῶνα), πρῶην δοῦλος, ποὺ πιθανότατα ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἀλεξάνδρεια. Διέθετε μεγάλη φιλολογικὴ μόρφωση καὶ πραγματοποιοῖσε κριτικὴ ἐκδοση τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν. Μὲ τὸ ἔπος ἀσχολήθηκε καὶ ὁ ἴδιος. Στὸ ἱστορικὸ του ἔπος *Μεσσηνιακά*, ποὺ τὸ γνωρίζουμε ἔμμεσα ἀπὸ τὰ *Μεσσηνιακά* τοῦ Παυσανία, τὸ θέμα του ἦταν ἡ δράσις τοῦ Μεσσήνιου ἥρωα Ἀριστομένη στὸν δεύτερο Μεσσηνιακὸ Πόλεμο. Στὰ ἐθνογραφικὰ ἐπη *Θεσσαλικά*, *Ἀχαϊκά* καὶ *Ἡλιακά* πραγματευόταν ἴσως μυθολογικὸ καὶ ἱστορικὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες περιοχές, καὶ στὸ ἔπος *Ἡρακλείας* μᾶλλον τοὺς ἄθλους

του ὁμώνυμου ἥρωα. Ἐγγραψε ἐπίσης τὸ διδακτικὸ ἔπος *Φήμη* καὶ ἐρωτικὰ ἐπιγράμματα. Ἀπὸ τὸ ἔργο του σώζεται μόνον ἓνα ἐκτενὲς ἀπόσπασμα (ἦ, ἴσως, ἀκέραιο ποίημα), ποὺ ἔχει ὡς θέμα τὴν ἀνθρώπινη ἀλαζονεία, καθὼς καὶ μιὰ δεκάδα ἐπιγραμμάτων. Τὰ λίγα αὐτὰ ἀποσπάσματα φανερώουν ἐπιτυχημένη μίμηση τῆς παλαιᾶς παράδοσης τοῦ Ὅμηρου, τοῦ Ἡσιόδου καὶ τῶν ἐπικῶν τοῦ 5ου αἰῶνα στὸ λεξιλόγιο καὶ στὸ ὕφος, μεγάλη μόρφωση, σταχυολόγηση ἱστορικοῦ καὶ μυθολογικοῦ ὕλικου ἀπὸ πεζὰ καὶ ποιητικὰ ἔργα, εὐαισθησία καὶ γνώση. Ὁ Ριανὸς ἀκολούθησε τὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς του στὸ στοιχεῖο τῆς περιπέτειας καὶ τοῦ περίτεχνου ὕφους, καὶ τὸ ἔργο του, ἂν καὶ κατέχει σημαντικὴ θέση στὴν ἑλληνιστικὴ ποίηση, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ κρητικὴ ποίηση. Χαρακτηριστικότερα κρητικὰ εἶναι, ἀντίθετα, ἀρκετὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα, ἔργα ἀνώνυμων ποιητῶν. Παρὰ τίς συχνές τους ἀδυναμίες στὴν τεχνικὴ, τὴν ἀβέβαιη χρῆση τοῦ μέτρου, τὴν ἀντλησὴ λέξεων, ἐκφράσεων καὶ τόπων ἀπὸ παλαιούς ποιητές, χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἰδιαίτερη εὐαισθησία στὸν χειρισμὸ τῶν θεμάτων τοῦ χωρισμοῦ τοῦ νεκροῦ ἀπὸ τοὺς οἰκείους του, τοῦ πρόωρου θανάτου, τῶν ἀριστοκρατικῶν ἰδανικῶν τῆς κρητικῆς κοινωνίας καὶ στοιχείων τοῦ κρητικοῦ βίου (π.χ. τὸ θέμα τοῦ κυνηγιοῦ, μυθικῶν μορφῶν τῆς Κρήτης κ.ἄ.). Δύο Γορτύνιοι ποιητές, ὁ Πύρρος καὶ ἓνας ἀνώνυμος σύγχρονός του (ἀρχές 2ου αἰῶνα) συνέθεσαν ἀποσπασματικὰ σωζόμενους ὕμνους μέτριας ἀξίας, ἀφιερωμένους στὴν Ἱσιδα, στὸν Σάραπη καὶ στὴ σύγκρουση τοῦ Πτολεμαίου ΣΤ' μὲ τὸν ἀδελφὸ του. Ἀπὸ τὴν ὕμνογραφία ἔχει σωθεῖ στὸ Παλαίकाстро ὁ σημαντικὸς γιὰ τὴ μελέτη τῆς θρησκείας ὕμνος στὸν Δία, ἔργο ἀνώνυμου Κρητικοῦ ποιητῆ, μὲ ὑποβλητικὴ δύναμη, χάρη στὴν ἐπανάληψη μιᾶς διστιχῆς ἐπὶ κλησῆς στίς 6 στροφές του. Ὀνομαστικὰ γνωρίζουμε τὸν πλανόδιο ὕμνογράφο Πτολεμαῖο ἀπὸ τὴν Πολυρρηνία, ποὺ ἔγραψε ἀρεταλογίες γιὰ τὴν Ἱσιδα (2ος αἰ.) καὶ τὸν χρησμολόγο Ἰοφῶντα ἀπὸ τὴν Κνωσό. Ἡ ἀγάπη γιὰ τὴν ποίηση φαίνεται ἀπὸ τὴν παρουσίαση ποιημάτων σὲ ἐπίσημες ἐκδηλώσεις. Ὁ κιθαριστὴς Μενεκλῆς ἀπὸ τὴν Τέω παρουσίασε στὴν Κνωσό καὶ στὴν Πρίανσο μὲ τὴν κιθάρα του ἔργα παλαιῶν ποιητῶν καὶ ἓναν δικό του ποιητικὸ κύκλο μὲ θέματα ἀπὸ τὴν τοπικὴ μυθολογία. Ὁ ἐπικὸς καὶ μελικὸς ποιητὴς Μυρίνος ἀπὸ τὴν Ἀμνισὸ παρουσίασε στὴν Κνωσό ποιητικὸ ἐγκώμιο τῆς Κρήτης, γραμμένο ἀπὸ τὸν δάσκαλό του Διοσκουρίδη ἀπὸ τὴν Ταρσό.

Τὸ χαρακτηριστικότερο δημιούργημα τῆς ἑλληνιστικῆς φιλολογίας τῆς Κρήτης εἶναι ἡ ἱστοριογραφία. Ἡ ξαφνικὴ τῆς ἀνάπτυξη τὴν ἐποχὴ αὕτη εἶναι ἓνα φαινόμενο ποὺ παρατηρεῖται στὸ σύνολο τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου, ποὺ ἀνέδειξε πάνω ἀπὸ 600 ἱστορικοὺς συγγραφεῖς. Ἡ στροφή πρὸς τὸ ἐνδοξο παρελθὸν ἦταν ἡ μόνη διέξοδος τῶν πόλεων, γιὰ νὰ ἐκφράσουν τὴν ἰδιαιτερότητά τους καὶ νὰ καλλιεργήσουν τὴν αὐτοσυνείδησή τους σὲ ἓναν ἐνοποιημένο κόσμο μὲ κοινὴ πολιτιστικὴ ἔκφραση καὶ πολιτικὴ ὑπαγωγή σὲ λίγες μεγάλες δυνάμεις. Ἔτσι καὶ στίς μικρότερες¹

πόλεις παρουσιάστηκε ένα ζωντανό αρχαιοδιφικό ενδιαφέρον, που οδηγούσε συχνά κάποιον λόγιο της περιοχής στη συγγραφή τοπικής ιστορίας. Από τα έργα των Κρητών ιστοριογράφων σώζονται ελάχιστα αποσπάσματα, μερικές φορές μόνο το όνομα του έργου. Για τους συγγραφείς γνωρίζουμε μόνο το όνομα και μερικές φορές την πόλη τους. Σημαντικότεροι ήταν ο Κυδωνιάτης Δωσιάδας (3ος αιώ.), που στο έργο του *Κρητικά* ασχολήθηκε με μύθους και θεσμούς, ο Έχεμένης, ο Λαοσθενίδας, ο Κνώσιος Πετελίδας και ο Αντήνωρ. Οί Σωσικράτης και Ξενίων δεν είναι βέβαιο αν ήταν Κρήτες. Από τα σωζόμενα αποσπάσματα, φαίνεται ότι πραγματεύονταν έθιμα, τοπικούς μύθους, την τοπογραφία, την κοινωνική και πολιτική οργάνωση και ελάχιστα ή καθόλου τη σύγχρονη ιστορία. Τα έργα χαρακτηρίζονται από τις τάσεις της ελληνιστικής ιστοριογραφίας: υπερβολές, θεώρηση των μύθων ως ιστορικών γεγονότων, επινόηση αιτιολογικών μύθων για την έρμηνεία θεσμών και εθίμων και τοπική υπερηφάνεια, που χάρισε στον Αντήνωρα τον χαρακτηρισμό *φιλόπολις*, για την τάση του να ανάγει την καταγωγή μύθων και επινοήσεων στην Κρήτη. Παρατηρείται όμως και αξιοσημείωτη ακρίβεια στην περιγραφή κοινωνικών θεσμών, ιδίως από τον Δωσιάδα και τον Σωσικράτη, και στην ιστορική γεωγραφία από τον Ξενίωνα. Στους Κρήτες πεζογράφους πρέπει να προστεθούν ο Πυργίων, συγγραφέας έργου για τους θεσμούς της Κρήτης (*Κρητικά νόμιμα*) και ο φίλος και στρατηγός του Άλεξάνδρου Νέαρχος από τη Λατώ, που κράτησε ήμερολόγιο της ναυτικής του επιχείρησης από την Ινδία στον Περσικό κόλπο, με πλήθος παρατηρήσεων για τη γεωγραφία, την εθνογραφία και τη χλωρίδα των περιοχών που προσέγγισε. Το έργο του είναι έμμεσα γνωστό από την *Ινδική* του Άρριανού.

3. ΜΟΥΣΙΚΗ - ΧΟΡΟΣ

Η γνωστή από την κλασική εποχή αγάπη για τη μουσική, τη χορική ποίηση και τον χορό διαπιστώνεται και σε αυτή την περίοδο, με άμειωτο τον ρόλο της μουσικής στην παιδεία. Πληροφορίες μας σώζονται για μουσικούς άγωνα, και για χορούς σε έορτες και δημόσιες εκδηλώσεις με τη συμμετοχή πολιτών από άλλες πόλεις. Μία νέα μορφή εκδηλώσεων ήταν οι *ακρόασεις*: πανόδοι καλλιτέχνες, που εκμεταλλεύονταν τον κοσμοπολιτισμό και τη δίψα για παιδεία και καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, περιόδευαν στις πόλεις του ελληνιστικού κόσμου και πρόσφεραν δείγματα της τέχνης τους σε δημόσιες παραστάσεις, κερδίζοντας άμοιβες, τιμές και προνόμια. Στην Κρήτη τιμήθηκαν σε διάφορες πόλεις (Γόρτυνα, Όλοϋς, Πρίανσος, Κνωσός) ξένοι καλλιτέχνες, κιθαριστές, κωμωδοί, μίμοι, χορευτές, και ποιητές. Άλλα και Κρήτες περιόδευαν σε ξένα ιερά, όπως ο Έλευθερναῖος μουσικός (*ὑδραυλος*) Αντίπατρος, που τιμήθηκε στους Δελφούς, ενώ στη Γόρτυνα γνωρίζουμε τον αὐλητήρα Εὐφράνωρα. Η συχνότητα αὐτῶν τῶν ἐκδηλώσεων ἐξηγεῖ καὶ τὴν οἰκοδόμησι αὐτῇ τῇ ἐποχῇ θεάτρων καὶ ὠδείων σὲ πολλὰς πόλεις.

4. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ - ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Ἡ ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, περίοδος πνευματικῆς δραστηριότητος χωρὶς τοπικὰ σύνορα, ἔφερε στὶς μεγάλες φιλοσοφικὰς σχολὰς καὶ Κρήτες μαθητές. Στὴν Περιπατητικὴ Σχολή, ποὺ ἱδρύσε ὁ Ἀριστοτέλης, ἀνήκει ὁ Φανιάδης ἀπὸ τῆ Φάλανα, στὴ Σχολὴ τῶν Σκεπτικῶν ὁ σημαντικὸς φιλόσοφος Αἰνεσίδημος ἀπὸ τὴν Κνωσό, ποὺ ἔγραψε σὲ 8 βιβλία τὴ διδασκαλίαν τοῦ ἰδρυτῆ τῆς σχολῆς Πύρρωνα (*Πυρρώνειοι λόγοι*) καὶ τὰ ἔργα *Κατὰ σοφίας* καὶ *Περὶ ζητήσεως*, ποὺ δὲν σώζονται. Ἕνας Σωσικράτης, συγγραφέας ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας (*Φιλοσόφων διαδοχαὶ*) ἴσως ταυτίζεται μὲ τὸν ἱστοριογράφον Σωσικράτη.

Ἡ Κρήτη συγκέντρωσε τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον φυσιοδιφῶν καὶ ἱατρῶν χάρις στὸν πλοῦτον τῶν βοτάνων τῆς, ἀλλὰ δημιούργησε καὶ δική της φαρμακευτικὴ καὶ ἱατρικὴ παράδοση. Τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Λεβήνας, ποὺ δεχόταν ἐπισκέπτες καὶ ἀπὸ τὴν Κυρηναικὴ, καλλιεργοῦσε τὴν παράδοση αὐτή, καὶ ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα του, ποὺ ἀναφέρουν διαφορὰς ἱατρικὰς συνταγὰς, συνάγεται καὶ ἡ ἐκτέλεσις ἐγχειρήσεων. Ὁ κρητικὸς ἱατρός Σωτάδης ἐργάστηκε στὴν Ἀθήνα, καὶ πολλὰ ἱατρικὰ καὶ φυσιοδιφικὰ συγγράμματα ἀναφέρουν πλῆθος ἱατρικῶν συνταγῶν ποὺ βασίζονταν σὲ κρητικὰ βότανα. Πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς δεισιδαιμονίας καὶ τῆς ἐπιστήμης, ὅπου ταλαντευόταν συχνὰ ἡ πρακτικὴ ἱατρικὴ, βρίσκονται δύο ἄλλες ιδιαίτερες ἐπιδόσεις τῶν Κρητῶν: ἡ μαντικὴ καὶ ἡ ὄνειροκριτικὴ. Γνωστοὶ ἐκπρόσωποι τοὺς ἦταν ὁ χρησμολόγος Ἰοφῶν ἀπὸ τὴν Κνωσό καὶ ὁ ὄνειροκρίτης Πτολεμαῖος ἀπὸ τὴν Πολυρρηνία. Τέλος, πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ἡ ἀστρονομία, ποὺ ἤχησε χάρις στὴ μεγάλη σημασίαν τῆς γιὰ τὴ ναυτιλία. Ὁ Ἰτάνιος Πάτρων (τέλη 4ου αἰ.) ἀνέθεσε ἕνα ἡλιοτρόπιον στὸν Δία Ἐπόψιο.

5. ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Ἡ θρησκεία εἶναι κατεξοχὴν συντηρητικὸς τομέας τοῦ κοινωνικοῦ βίου. Ἀν καὶ ἡ Κρήτη διαφύλαξε μέχρι καὶ τὴ ρωμαιοκρατίαν προϊστορικὰς λατρεῖες, οἱ θρησκευτικὰς ἀντιλήψεις ἐξελίχθηκαν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδρασιν ἐσωτερικῶν μεταλλαγῶν καὶ ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων. Ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ ἦλθαν νέες λατρεῖες, ὅπως τοῦ Ἀσκληπιοῦ, σὰ τέλη τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρον ἢ τὴν Κυρήνη, καὶ κυρίως αἰγυπτιακὰς λατρεῖες, τοῦ Ἀμμωνα, τῆς Ἰσιδος καὶ τοῦ Σάραπη, ὅπως ἐπίσης τῶν Καβείρων ἀπὸ τῆ Σαμοθράκης. Φορεῖς τῶν νέων λατρειῶν ἦταν οἱ Αἰγύπτιοι στρατιῶτες τῶν φρουρῶν στὴν Ἰτάνο καί, κυρίως, Κρήτες μισθοφόροι στὸν αἰγυπτιακὸ στρατό. Εἶναι μεγάλος ὁ ἀριθμὸς Κρητῶν ἐπισκεπτῶν σὲ αἰγυπτιακὰ ἱερά. Ἀντίθετα, δὲν διαδόθηκε στὴν Κρήτη, παρὰ τίς σχέσεις τῆς μὲ ἑλληνιστικὰ βασίλεια, ἡ τάσις νὰ ἀποδίδονται θεϊκὰς τιμὰς σὲ μονάρχες. Ἡ ἔδρυση τεμένους γιὰ τὸν

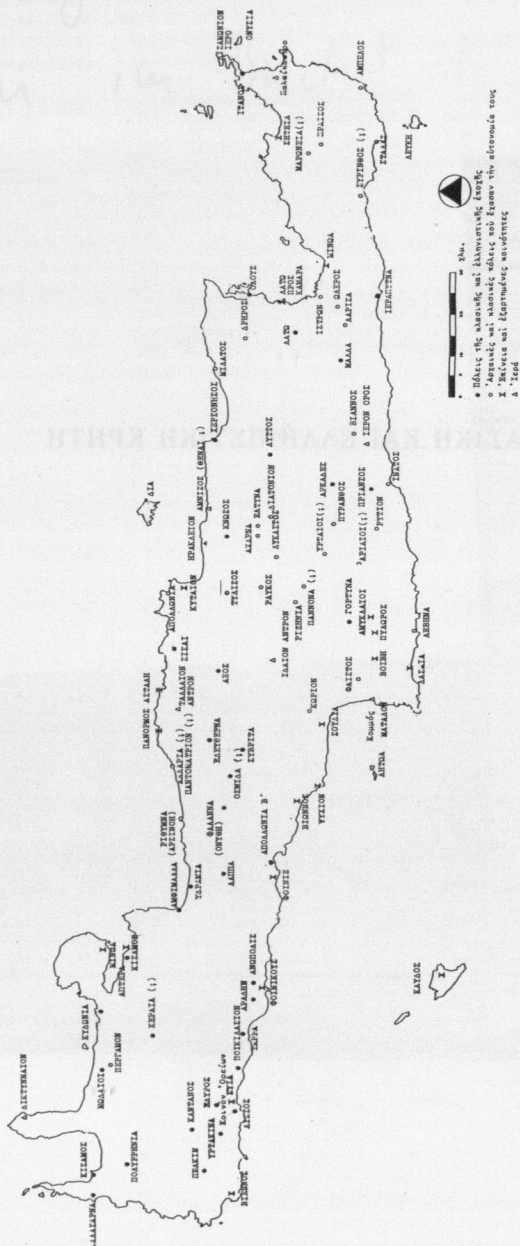
Πτολεμαῖο Δ' και τῇ Βερενίκη και ὁ ἑορτασμός τῶν γενεθλίων τοῦ βασιλιᾶ στήν Ἱτανο ἀποτελεῖ μεμονωμένο παράδειγμα πρόσκαιρης λατρείας, πού δὲν ρίζωσε στήν Κρήτη.

*

Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ παρατηρεῖται μιὰ ἀποξένωση τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὴν κοινότητα και ἡ ἀναζήτηση προσωπικῆς σχέσης μὲ τὸν θεό, πέρα ἀπὸ τὶς λατρεῖες τῆς κοινότητος, και προσωπικῆς σωτηρίας μετὰ τὸν θάνατο. Ἄν και στήν Κρήτη ἡ τάση αὐτὴ δὲν προχώρησε τόσο ὅσο στὸν ὑπόλοιπο ἑλληνισμό, ἀναζωογονήθηκαν πανάρχαιες λατρεῖες και κυρίως οἱ ὄρφικες ἀντιλήψεις, πού ἴσως προέρχονταν ἀρχικὰ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Κρήτη. Κατὰ τοὺς ὄρφικούς, ὁ ἄνθρωπος καταγόταν ἀπὸ τοὺς Τιτάνες, πού εἶχαν γευθεῖ τὴ σάρκα τοῦ θεικοῦ βρέφους Ζαγρέα, ἡ ἀπὸ τὸν Οὐρανὸ και τὴ Γῆ, συνδυάζοντας ἔτσι τὸ χθόνιο-ἀνθρώπινο και τὸ οὐράνιο-θεϊκὸ στοιχεῖο. Ἡ εἴσοδος στὰ Ἡλύσια μετὰ τὸν θάνατο ἐπιτρεπόταν μόνο στοὺς ὄσιους, δηλαδὴ σὲ ὅσους εἶχαν διαφυλάξει τὸ θεϊκὸ στοιχεῖο τῆς καταγωγῆς τους. Σὲ χρυσὰ ὄρφικὰ ἐλάσματα ἀπὸ τοὺς τάφους τῆς Κρήτης ἀναγράφεται ἡ συνομιλία ἀνάμεσα στήν ψυχὴ τοῦ ὄρφικοῦ και στὴ θεότητα τῶν Ἡλυσίων· ὁ πιστὸς διαβεβαιώνει ὅτι ἀνήκει στὴν ὅσια γενιὰ (Τᾶς υἱός ἡμι και Ὡρανῶ ἀστερόεντος) και ἡ θεότητα τοῦ ὑποδεῖνυσε τὴν πορεία σὲ μιὰ πηγὴ μὲ κυπαρίσσια. Ἡ ἀναγέννηση τῶν ὄρφικῶν ἀντιλήψεων συμβαδίζει μὲ μιὰ γενικὴ ἀνανέωση μυστηριακῶν λατρεῖων και αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν προσερχομένων σὲ πανάρχαια ἱερὰ (Ἰδαῖο Ἄντρο, ἱερὸ Δία Θενάτα στήν Ἀμνισό, Δικταίου Δία στὸ Παλαΐκαστρο) ἡ ἐπανάληψη τῆς λατρείας σὲ ἐγκαταλελειμμένα ἱερὰ, π.χ. τῆς λατρείας τοῦ μινωικοῦ θεοῦ Βελχάνου στήν Ἀγία Τριάδα. Αὐτὴ ἡ καλλιέργεια τῆς λατρείας ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ δημόσιου θρησκευτικοῦ βίου ἀπὸ ἰδιῶτες λάτρες, πού προσπαθοῦσαν νὰ ἔρθουν σὲ ἄμεση και προσωπικὴ ἐπαφὴ μὲ τὸ θεῖο, μὲ ἀφιερῶματα, τακτικὰ προσκυνήματα σὲ ἱερὰ ἡ σύνθεση ἐπιγραμμάτων, διαπιστώνεται και στήν ἰδρυση ἰδιωτικῶν λατρευτικῶν συλλόγων (θιάσων) γιὰ περιορισμένο κύκλο πιστῶν. Στὴ Γόρτυνα μαρτυρεῖται θιάσος Πριαπιστῶν (λάτρων τοῦ Πριάπου) και στήν Κνωσὸ θιάσος τῶν Ἐπιλύκων γιὰ τὴ λατρεῖα τῆς Ἀρτεμης. Οἱ Ἐπίλυκοι ἀπέκλειαν ἀπὸ τὴ λατρεῖα τοὺς τοὺς λάτρες τῆς Ἀσσυρίας θεᾶς και ὄσους δὲν ἦταν μέλη τοῦ συλλόγου (ἀπέταροι). Τὴν εὐθύνη γιὰ τὴ λατρεῖα εἶχε ἓνας κιθαριστής, θεματοφύλακας, ὅπως φαίνεται, τῶν κανόνων λατρείας. Τὴ θρησκευτικὴ αὐτὴ ἀναγέννηση δὲν ἐπέβαλλαν μόνο οἱ ἐσωτερικὲς ἀναζητήσεις, ἀλλὰ τὴν κατέστησαν δυνατὴ και οἱ πανάρχαιες μινωικὲς παραδόσεις. Αὐτὲς χάριζαν στὸ νησί μιὰ τεράστια αἵγλη, μέχρι και τὴν ὕστατὴ ἀρχαιότητα, ὡς κέντρο λατρείας, ὅπως δείχνει τὸ ἔντονο ἐνδιαφέρον ἑλληνιστικῶν συγγραφέων γιὰ τοὺς μύθους και τὶς λατρεῖες τῆς Κρήτης (π.χ. τὸ ἔργο

τοῦ Ἰστρου Συναγωγὴ τῶν κρητικῶν θυσιῶν) καὶ οἱ συχνῆς ἐπισκέψεις πιστῶν ἀπὸ ἄλλες περιοχῆς τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου.

ΚΛΑΣΙΚΗ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

ΧΑΡΤΗΣ ΚΛΑΣΣΙΚΗΣ - ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΥΠΟΜΝΗΜΑ
ΣΤΟΝ ΧΑΡΤΗ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Σημείωση: Ἡ θέσις ὀρισμένων πόλεων ἢ κοινοτήτων δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἐπιβεβαιωμένη. Δὲν σημειώνονται πόλεις ἢ κοινότητες, τῶν ὁποίων ἡ θέσις νὰ εἶναι ἀπόλυτα ἀγνωστὴ. Ὁ χάρτης αὐτὸς δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδώσῃ τὴν γεμάτῃ ἐναλλαγῇ ἱστορία ὀρισμένων πόλεων, ποὺ ἔχασαν καὶ ἀνέκτησαν τὴν αὐτονομία τους.

Ἡ Κρήτη φημιζόταν ἤδη ἀπὸ τὴν ὀμηρικὴ ἐποχὴ ὡς «ἐκατόμπολις» καὶ ὁ ἱστορικὸς Ξενίων εἶχε συντάξῃ πῖνακα καὶ τῶν 100 πόλεων, ποὺ σήμερα σώζεται ἐν μέρει ἀπὸ πληροφορίες τοῦ Στέφανου τοῦ Βυζαντίου. Ἀνάλογες προσπάθειες, κυρίως περιηγητῶν τῆς Ἑνετοκρατίας, ἔχουν μέτρια ἱστορικὴ ἀξία, γιατί συνήθως στὶς πόλεις προσμετροῦν καὶ ἐξαρτημένες κοινότητες, χωριά, ἐπίνια καὶ τοπωνύμια, καὶ μερικὲς φορὲς τὸ ὄνομα μιᾶς πόλης παρουσιάζεται μὲ παρεφθαρμένη μορφή ὡς ὄνομα ἄλλης πόλης κ.ο.κ. Ἐξάλλου πολλὰς ἀνεξάρτητες πόλεις τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς ὑποβαθμίστηκαν ἀργότερα σὲ ἐξαρτημένες κοινότητες ἢ χάθηκαν ἐπίσης, ἰδίως στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ, ὀρισμένα ἐπίνια ἐξελίχθηκαν σὲ ἀνεξάρτητες πόλεις, ἐνῶ ἀρκετὲς πόλεις τῆς ἐνδοχώρας μετατόπισαν τὸ οἰκιστικὸ τους κέντρο πρὸς τὶς ἀκτές. Ἔτσι ἡ πολιτικὴ γεωγραφία τῆς ἀρχαίας Κρήτης δὲν εἶναι στατικὴ, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ ἀπὸ ἓνα χάρτη, οὔτε μπορούμε νὰ συντάξουμε ἓνα πῖνακα τῶν κρητικῶν πόλεων ποὺ νὰ ἰσχύει γιὰ ἄλλη ἐποχὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς κλασικῆς καὶ ἐλληνιστικῆς ἀρχαιότητος. Ὡστόσο, σὲ αὐτὸ τὸ χάρτη διακρίνονται ὀρισμένα βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς θέσης καὶ τῆς ἐξέλιξης τῶν πόλεων τῆς Κρήτης. Οἱ περισσότερες καὶ σημαντικότερες πόλεις ἦταν κτισμένες στὴν ἐνδοχώρα, ἀρκετὰ συχνὰ στὴ θέσι κάποιου μινωικοῦ κέντρου. Οἱ παραθαλάσσιες πόλεις εἶναι σχετικὰ λίγες, ἀλλὰ καὶ αὐτὲς δὲν ἦταν κτισμένες σὲ ἀμεση γειτνίαση πρὸς τὶς ἀκτές, ἀλλὰ σὲ φυσικὰ προστατευμένους λόφους. Ἐπίσης οἱ παραθαλάσσιες πόλεις ἔχαναν πολὺ συχνὰ τὴν ἀνεξαρτησία τους καὶ μετατρέπονταν σὲ ἐπίνια ἰσχυρῶν πόλεων τῆς ἐνδοχώρας. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ παρατηρεῖται κυρίως στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ, ὅταν ἡ ἀκμὴ τῆς ναυτιλίας καὶ τῆς πειρατείας ἐπέβαλλε στὶς ἰσχυρὲς πόλεις νὰ ἔχουν ἓνα ἢ περισσότερα ἐπίνια, ἐνδεχομένως καὶ στὶς δύο ἀκτὲς τῆς Κρήτης. Ἐπίσης πολὺ μεγάλος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν πόλεων, κυρίως τῶν γειτόνων τῶν ἰσχυρῶν δυνάμεων (Κνωσός, Γόρτυνα, Πραισός, Λύττος), ποὺ ἔχασαν τὴν ἀνεξαρτησία τους, μὲ ἀποτέλεσμα στὴν κεντρικὴ καὶ στὴν ἀνατολικὴ Κρήτη νὰ διατηρηθοῦν ἐλάχιστες πόλεις μέχρι τὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση. Οἱ πῖνακες ποὺ ἀκολουθοῦν δείχνουν ὅτι ἡ παράδοση γιὰ τὴν «ἐκατόμπολιν» Κρήτη ἔχει μὲν ἱστορικὴ βάση, ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὶς πρωιμότερες περιόδους.

Α. ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ

ΑΛΛΑΡΙΑ

ΑΜΠΕΛΟΣ Προσαρτήθηκε από την Πραισό

ΑΜΦΙΜΑΛΛΑ

ΑΝΩΠΟΛΙΣ

ΑΞΟΣ

ΑΠΟΛΛΩΝΙΑ Καταστράφηκε από την Κυδωνία (170)

ΑΠΟΛΛΩΝΙΑ β'

ΑΠΤΕΡΑ

ΑΡΑΔΗΝ 'Ενώθηκε με την 'Ανώπολη

ΑΡΙΑΙΟΙ Πόλη η κοινόν που προσαρτήθηκε μάλλον από τη Γόρτυνα

ΑΡΚΑΔΕΣ

ΑΧΑΡΝΑ Προσαρτήθηκε από την Κνωσό

ΒΙΑΝΝΟΣ Προσαρτήθηκε από την 'Ιεράπυτνα

ΓΟΡΤΥΝΑ

ΔΑΤΑΛΛΑ 'Ισως υπήρξε πόλη, που προσαρτήθηκε από τη Λύττο

ΔΙΑΤΟΝΙΟΝ Προσαρτήθηκε από την Κνωσό. "Αγνωστο, αν ήταν πόλη

ΔΡΑΓΜΟΣ Πόλη της 'Ανατολικής Κρήτης που προσαρτήθηκε από την Πραισό

ΔΡΗΡΟΣ Προσαρτήθηκε από την Κνωσό ή την 'Ολούνα

ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ

ΕΛΤΥΝΑ (ή ΕΛΤΥΝΙΑ) Προσαρτήθηκε από την Κνωσό

ΕΛΥΡΟΣ

ΕΡΩΝΝΟΣ "Αγνωστη ή θέση της

ΙΕΡΑΠΥΤΝΑ

ΙΑΛΑΤΙΑ "Αγνωστη ή θέση της (βόρεια άκτι της Κρήτης)

ΙΝΑΤΟΣ Προσαρτήθηκε από την Πρίανσο

ΙΣΤΡΩΝ Προσαρτήθηκε από τη Λατώ

ΙΤΑΝΟΣ

ΚΑΝΤΑΝΟΣ

ΚΕΡΑΙΑ

ΚΙΣΑΜΟΣ Προσαρτήθηκε από την Πολυρρηνία

ΚΝΩΣΟΣ

ΚΥΔΩΝΙΑ

ΚΩΡΙΟΝ Προσαρτήθηκε από τα Σύβριτα

ΛΑΠΠΑ

ΛΑΡΙΣΑ Προσαρτήθηκε από την 'Ιεράπυτνα

ΛΑΤΩ

ΛΑΤΩ ΠΡΟΣ ΚΑΜΑΡΑ 'Ανεξάρτητη από τον 2ο αί.

ΛΕΒΗΝΑ 'Αβέβαιο αν ήταν πόλη' αργότερα επίνειο της Γόρτυνας

ΛΙΣΣΟΣ

ΛΥΚΑΣΤΟΣ Προσαρτήθηκε από την Κνωσό

ΛΥΤΤΟΣ

ΜΑΛΛΑ

ΜΑΡΩΝΕΙΑ Προσαρτήθηκε από την Πραισό (;

ΜΑΤΑΛΟΝ Προσαρτήθηκε από τη Φαιστό' αργότερα επίνειο της Γόρτυνας

ΜΙΑΛΤΟΣ Προσαρτήθηκε από τη Λύττο

ΜΩΔΑΙΟΙ

ΟΛΟΥΣ

ΟΣΜΙΔΑ 'Ισως πόλη

ΠΑΝΝΟΝΑ Προσαρτήθηκε μάλλον από τη Γόρτυνα

ΠΑΝΤΟΜΑΤΡΙΟΝ 'Επίνειο της 'Ελευθερνάς, ίσως παλαιότερα ανεξάρτητη πόλη

ΠΕΛΚΙΝ

ΠΕΡΓΑΜΟΝ Προσαρτήθηκε από την Κυδωνία

ΠΟΙΚΙΛΑΣΙΟΝ

ΠΟΛΙΧΝΑ Ἀγνωστη ἡ θέση της' προσαρτήθηκε από την Κυδωνία

ΠΟΛΥΡΡΗΝΙΑ

ΠΡΑΙΣΟΣ Προσαρτήθηκε από την Ἱεράπυτνα

ΠΡΙΑΝΣΟΣ

ΠΥΡΑΝΘΟΣ Ἴσως πόλη πού προσαρτήθηκε από τὴ Γόρτυνα

ΡΑΥΚΟΣ Περσαρτήθηκε από τὴν Κνωσό καὶ τὴ Γόρτυνα

ΡΙΖΗΝΙΑ Προσαρτήθηκε από τὴ Γόρτυνα

ΡΙΘΥΜΝΑ

ΡΥΤΙΟΝ Προσαρτήθηκε από τὴ Γόρτυνα

ΣΗΤΕΙΑ Προσαρτήθηκε από τὴν Πραισό

ΣΤΑΛΛΑΙ Προσαρτήθηκε από τὴν Πραισό

ΣΥΒΡΙΤΑ

ΣΥΡΙΝΘΟΣ Πόλη ἡ ἐπίνειο τῆς Πραισοῦ

ΤΑΝΟΣ Πόλη τῆς δυτικῆς Κρήτης σὲ ἄγνωστη θέση

ΤΑΡΡΑ

ΤΕΓΕΑ Πόλη τῆς δυτικῆς Κρήτης σὲ ἄγνωστη θέση

ΤΥΛΙΣΟΣ Προσαρτήθηκε μᾶλλον από τὴν Κνωσό

ΥΔΡΑΜΙΑ

ΥΡΤΑΙΟΙ Πόλη ἡ κοινὸν πού προσαρτήθηκε μᾶλλον από τὴ Γόρτυνα

ΥΡΤΑΚΙΝΑ

ΦΑΙΣΤΟΣ Προσαρτήθηκε από τὴ Γόρτυνα

ΦΑΛΑΝΝΑ

ΦΑΛΑΣΑΡΝΑ

ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΣ Ἀνεξάρτητη πόλη κατὰ περιόδους

ΩΛΕΡΟΣ Μετοικίσθηκε τὸν 5ο αἰ. στὴν Ἱεράπυτνα

Β. ΠΟΛΕΙΣ ἢ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΜΕ ΑΓΝΩΣΤΗ ΘΕΣΗ

ΑΙΠΕΙΑ

ΜΥΚΗΝΑΙ

ΑΣΟΣ

ΠΕΤΡΑ

ΙΣΤΟΙ

ΣΤΡΗΝΟΣ

ΚΑΤΡΗ

ΦΑΡΑΙ

Γ. ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΝΕΙΑ

(Σὲ παρένθεση ἡ ἐπικυρίαρχη πόλη)

ΑΜΥΚΛΑΙΟΙ (Γόρτυνα)

ΛΙΠΑΡΑ (Κυδωνία)

ΑΣΤΑΛΗ (Ἐλεύθερνα)

ΛΙΣΣΗΝ (Φαιστός)

ΑΧΑΪΑ (Πολυρρηνία)

ΜΙΝΩΑ (Ἀπτέρα)

ΑΥΛΩΝ (Γόρτυνα)

ΜΙΝΩΑ (Λύττος)

ΒΗΝΗ (Γόρτυνα)

ΠΑΝΟΡΜΟΣ (Ἐλεύθερνα)

ΒΟΙΑΙ (Γόρτυνα)

ΠΡΕΠΙΣΙΔΑΙ (Μεταξὺ Δρήρου καὶ Μιλάτου)

ΒΟΙΒΗ (Γόρτυνα)

ΣΠΗΛΑΗΝ (Ἐλεύθερνα)

ΘΕΝΑΙ (Κνωσός)

ΣΟΥΛΙΑ (Σύβριτα)

ΚΑΥΔΟΣ (Γόρτυνα)

ΣΥΓΙΑ (Ἐλυρος)

ΚΙΣΑΜΟΣ (Ἀπτέρα)

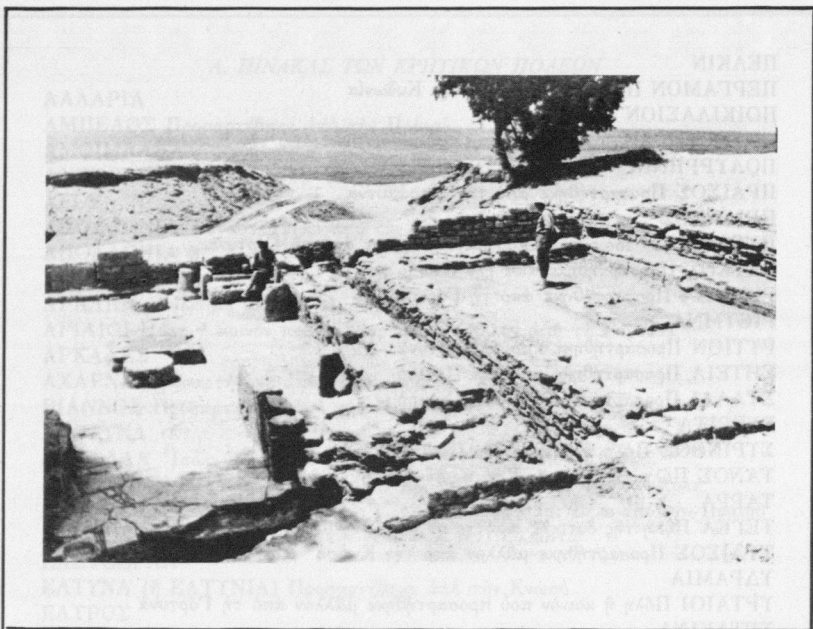
ΦΟΙΝΙΚΟΥΣ (Ἀνώπολις)

ΚΥΤΑΙΟΝ (;

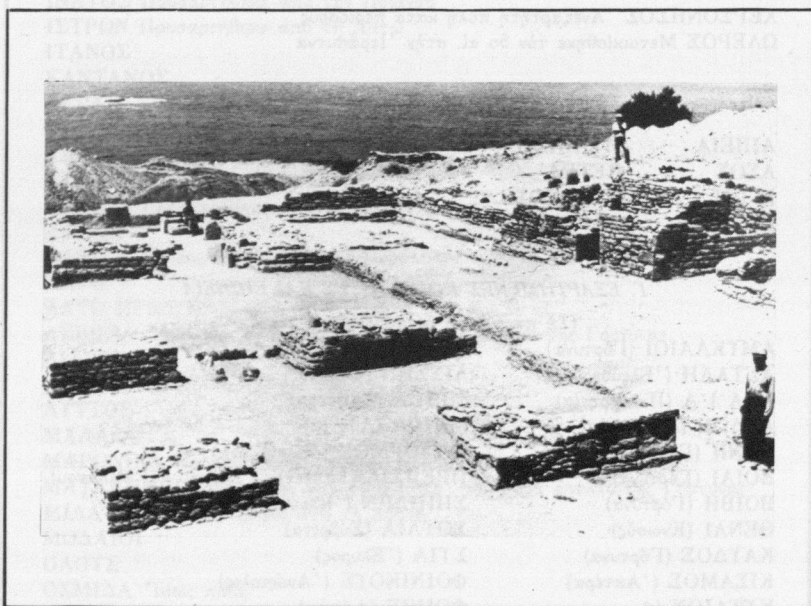
ΦΟΙΝΙΣ (Λάππα)

ΛΑΣΑΙΑ (Γόρτυνα)

ΨΥΧΙΟΝ (Σύβριτα)

1. Κομμός. Ὁ ναὸς καὶ τὸ λατρευτικὸ κτήριο (μέσα 4ου αἰ.). (*Hesperia* 49 (1980), Plate 58 A).

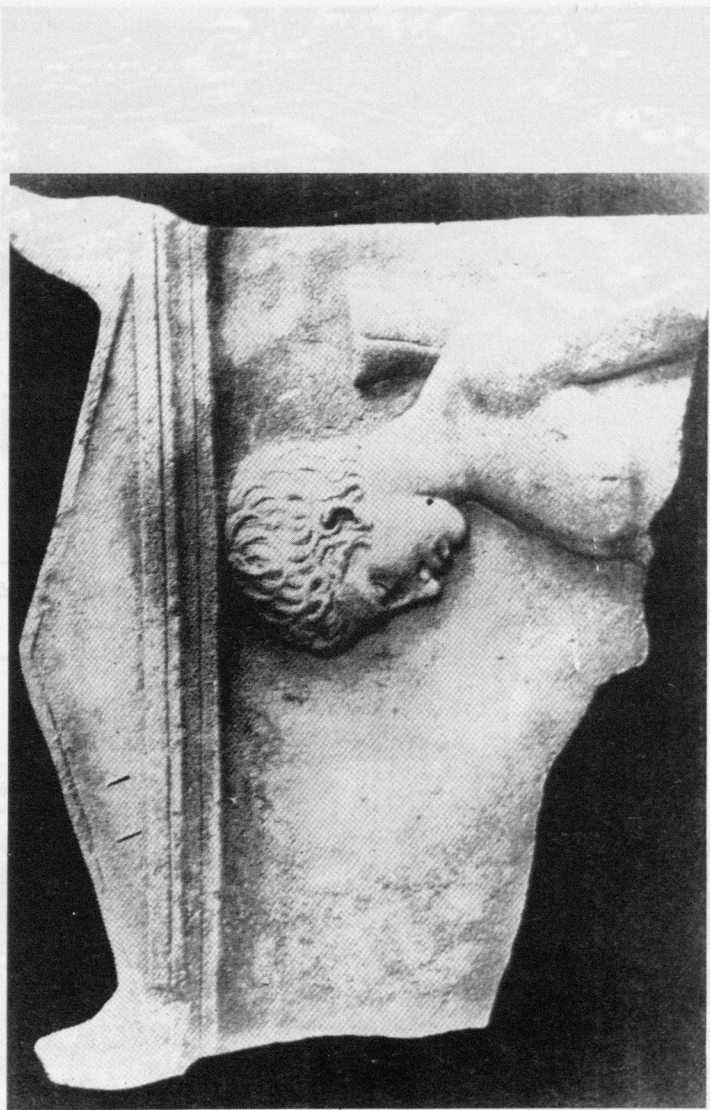
2. Κομμός. Γενικὴ ἄποψη τοῦ ἱεροῦ. (*Hesperia* 50 (1981), Plate 59 B).

3. Σφραγιδόλιθος από καληδόνιο (5ος αί.). (J. Boardman, *Greek Gems and Finger Rings*. London 1970, Plate 535).

4. Μαρμάρινη μετόπη από την Κνωσό (περίπου 455). (*Journal of Hellenic Studies* 57 (1937), Plate III).

5. Ἐπιτύμβια στήλη τῆς Ἀγίας Πελαγίας (περίπου 450). (*Annuario della Scuola di Archaeologia d'Atene* 50 - 51 (1972 - 73), σελ. 500, εικ. 18).

6. Λατώ. Τὸ ἐλληνιστικὸ πρυτανεῖο (ἀπὸ νοτιοδυτικά). (*Bulletin de Correspondance Hellenique* 96 (1972), σελ. 571, εἰκ. 5).

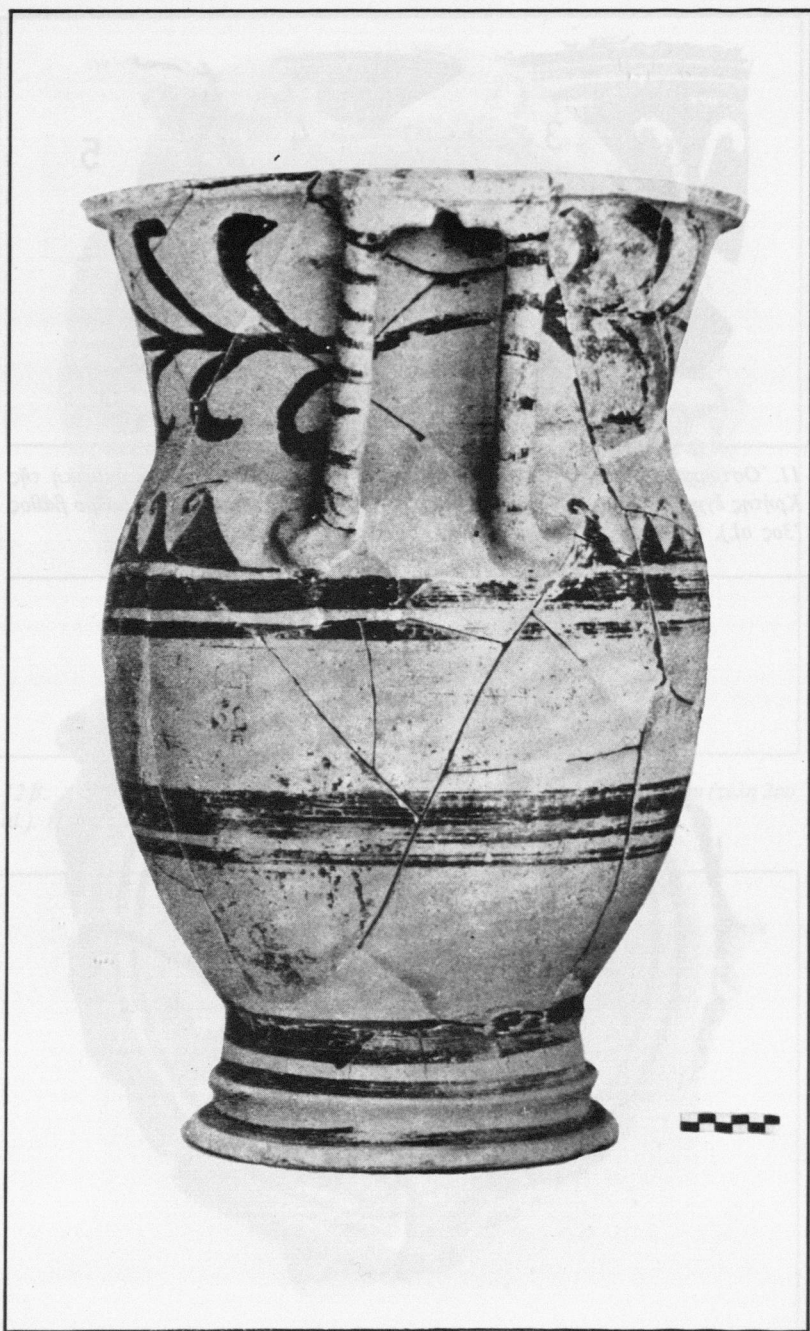
7. Ἀπτέρα. Τὰ τεῖχη (3ος αἰ.). (F. Matz, *Forschungen auf Kreta*, Berlin 1951, Πίνακας 67.1).

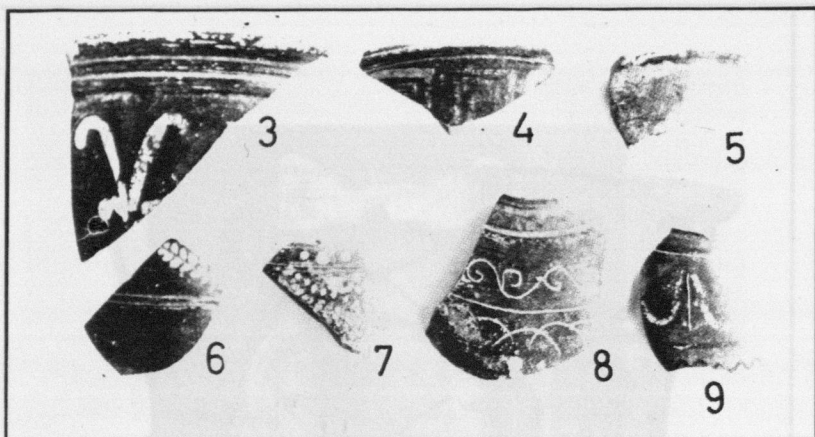
8. Μαρμάρινο ἀγαλματίδιο κοριτσιού (ὕψ. 55 ἐκ.) ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Λισσοῦ (τέλη 4ου αἰ.). (BCH 106 (1982), σελ. 420, εἰκ. 1).

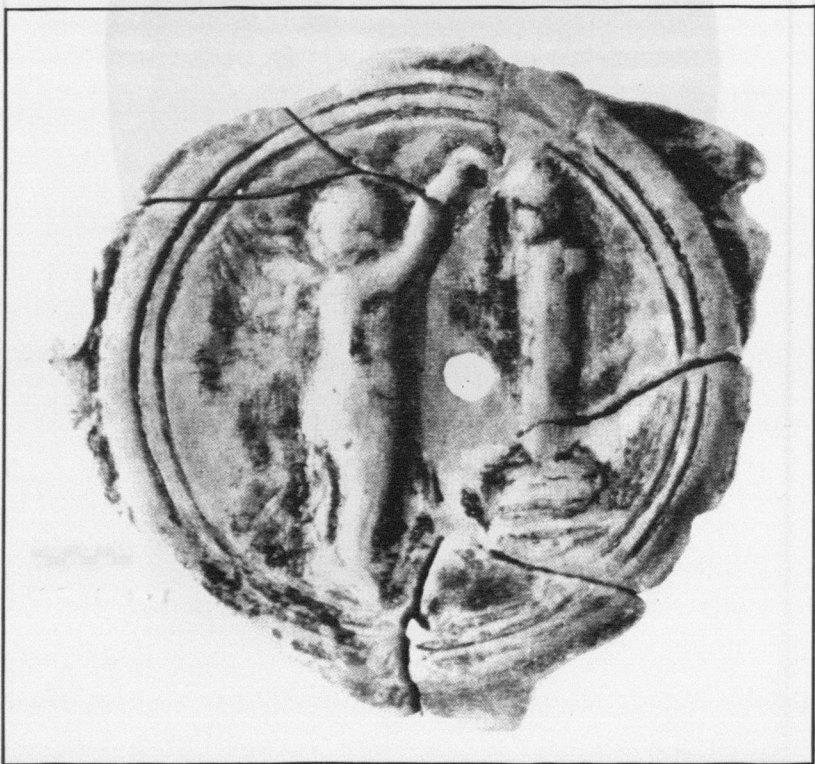
9. Ἀγάλμα γυναικείας μορφῆς ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας στὴν Κνωσὸ (2ος αἰ.) (J.S. Coldstream, Knossos. (...) BSA Suppl., vol. 8. London 1973, pl. 72 A).

10. Κιονωτός κρατήρας από τη Λατώ (τέλη 4ου αι.) (*Bulletin de Correspondance Hellenique* 100 (1976), σελ. 255, εικ. 2).

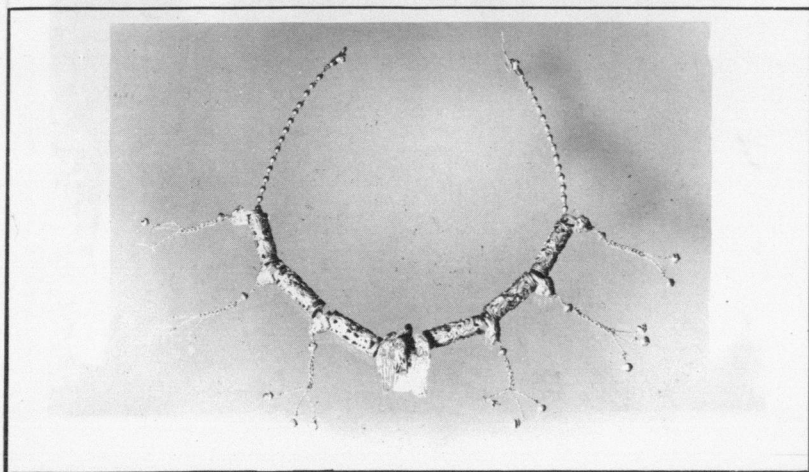
11. "Οστρακα ἀγγείων μετὰ τὴν χαρακτηριστικὴν γιὰ τὴν ἐλληνιστικὴν κεραμεικὴν τῆς Κρήτης ἐγγράφω καὶ γραπτὴ διακόσμηση μετὰ φυτικὰ θέματα πάνω σὲ μαῦρο βάθος (3ος αἰ.). (Coldstream, ὁ.π. (ἀρ. 8), Plate 19, 3-9).

12 α. Λύχνος ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου (τέλη 2ου αἰ.). (Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1973, Πίνακας 207 α-β).

12 β. Λύχνος από τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου (τέλη 2ου αἰ.). (Πρακτικά Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1973, Πίνακας 207 α-β).

13. Χρυσὸ περιδέραιο (Συλλογὴ Μεταξᾶ, 3ος ἢ 2ος αἰ.). (Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο 1964, Χρονικὰ Β, Πίνακας 513 β.)

14. Ψηφιδωτό στο θησαυρὸ τοῦ Ἀσκληπιείου τῆς Λεβήνας (τέλη 3ου αἰ.).
(*Antichita Cretesi. Studi in Onore di Doro Levi. Catania 1974, τόμ. 2, Πίνακας XXVIII 1*).

15. Ταφικὸ μνημεῖο ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς στὰ Χανιά. (*Bulletin de Correspondance Hellenique* 105 (1981), σελ. 880, εἰκ. 212).